

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. Драгоманова**

На правах рукопису

ШКІРЕНКО ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 159.9:37.015.31:378:34

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ
ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПРАВОЗНАВЦІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата

психологічних наук

Науковий керівник:
доктор психологічних наук, професор
Помиткін Едуард Олександрович

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	9
1.1. Психологічна сутність поняття «духовні цінності особистості».....	9
1.2. Класифікація психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями.....	29
1.3 Аксіологічний та духовно-особистісний підходи до процесу вивчення і формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.....	43
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	52
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СФОРМОВАНOSTІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПРАВОЗНАВЦІВ.....	57
2.1. Психодіагностичні методи вивчення сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців.....	57
2.2. Кількісні та якісні показники особливостей сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців	72
2.3. Взаємозв'язок між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку майбутніх правознавців.....	84
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	112
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПРАВОЗНАВЦІВ.....	119
3.1. Програма психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців	119
3.2. Динаміка формування духовних цінностей у майбутніх правознавців	144
3.3. Методичні рекомендації психологам і педагогам щодо формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.....	163

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	177
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	188
ДОДАТОК А.....	213
ДОДАТОК Б.....	227
ДОДАТОК В.....	230
ДОДАТОК Г.....	236
ДОДАТОК Д.....	237

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. До стратегічних завдань Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття») входить розв'язання проблеми формування високодуховної особистості, від якої залежить становлення правової держави, кардинальні зміни в соціальному, економічному, політичному та культурному житті суспільства, добробут і процвітання країни.

Особливо актуальною є проблема формування духовних цінностей у майбутніх правознавців: юристів, співробітників слідчо-оперативної групи, слідчих, адвокатів, суддів, прокурорів. Суспільство потребує високодуховних спеціалістів з права, готових чесно, самовіддано боротися з корупцією, хабарництвом, розкривати злочини і правопорушення, підтримувати порядок у державі та захищати громадян від злочинності. У зв'язку з цим виникає соціальна потреба в науковому обґрунтуванні процесу формування духовних цінностей правознавця в умовах загострення глобальних небезпек, кризових явищ в усіх сферах буття, кардинальних змін ціннісних орієнтацій особистості в українському соціумі.

У навчально-виховній роботі з молоддю в юридичних закладах важливо постійно розвивати потребу сумлінно виконувати свої обов'язки, формувати такі моральні якості, як чесність, гідність, порядність, відповідальність, совість, честь, милосердя, шляхетність, уміння поставити себе на місце іншого, дисциплінованість і пунктуальність у роботі, формувати духовні цінності.

Зміст та сутність поняття «духовні цінності особистості» ґрунтується на уявленнях про духовність і цінності. Духовність пов'язується з особистісною спрямованістю на ідеали Добра, Краси, Істини (Платон), забезпечує свідомість, самосвідомість, рефлексію (Р. Декарт), протистоїть тілесному і соціальному (В. Франкл), виступає джерелом емоційно-вольових процесів (У. Джеймс). Поняття «цінність» до наукового вжитку увійшло із

філософії І. Канта. Він проаналізував різні уявлення про цінності життя та вважав їх підґрунтям рефлексивної, самоцінної людської життєдіяльності. Г. Мюнстербург поділяв цінності на дві великі групи: цінності буття (духовні, соціальні, матеріальні) і цінності культури (освіта, мистецтво, мораль, уклад життя та світогляд). Е. Фромм розглядав проблему співвідношення матеріальних і духовних цінностей та надав першорядного значення упорядкованості ціннісно-сислової сфери особистості. А. Маслоу визнавав, що свідомий ціннісний вибір спрямовує особистість до духовного розвитку.

Сучасні вчені розглядають духовні цінності як складне інтегративне утворення особистості, інтерпретуючи їх з різних наукових позицій, а саме: як важливий компонент духовної свідомості (О.Г. Дробницький, С.О. Ставицька), механізм соціального контролю (В.П. Анненков), показник духовно-морального розвитку (І.Д. Бех, І.С. Булах), фактор життєдіяльності та розвитку особистості (С.Д. Максименко), детермінацію ідентичності особистості (М. Головина). Е.О. Помиткін, В.В. Рибалка, вважають, що ціннісне ставлення особистості є вихідним, первинним ставленням до світу, таким, що визначає всі інші взаємини.

Досліджуючи проблеми юридичної деонтології (О.М. Бандурка, С.С. Сливка) правознавчої та слідчої практики (В.П. Бахін), професійно-важливих якостей правознавців (А.П. Павліченко), ораторського мистецтва правника (М.Г. Дячок), емоційного вигорання слідчих (Л.М. Леженіна), формування особистості майбутніх правознавців (Н.П. Сергієнко), зміни у мотиваційній сфері особистості правознавця на ранніх стадіях професіоналізації (Т.С. Бичкова) та інші психологічні феномени особистості правознавців, науковці спиралися на систему духовних цінностей, які проявляються у прагненні знайти істину, встановити або відновити справедливість, повазі до прав, свобод, честі та гідності громадян, дотриманні принципу презумпції невинуватості, стійкості до спокус і можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших, усвідомленні

відповідальності перед людьми і власною совістю за виконану справу, нетерпимості до порушення закону, твердості духовно-моральних принципів.

Питанням аксіології, правничої етики, духовності, моралі в юридичній діяльності присвятили дослідження О.О. Бандура, В.Г. Гончаренко та ін. Однак, виявлення динаміки та специфіки формування духовних цінностей у майбутніх правознавців залишилось поза увагою вчених.

Сучасна психолого-педагогічна наука покликана розробити систему формування духовних цінностей молоді з урахуванням суперечливих явищ і тенденцій соціального життя. Необхідно, щоб зростаючи, людина, в міру свого розвитку, глибше розуміла та реалізовувала духовні цінності у власному житті і професійній діяльності.

В умовах падіння моралі, знецінення особистості, панування прагматизму і корупції проблема формування духовних цінностей, особливо, у майбутніх правознавців вимагає поглибленого дослідження, психолого-педагогічного обґрунтування. Зміцнення духовних, національних, громадянських, родинних, особистісних цінностей, гуманістичних основ життя дозволить подолати кризу в суспільстві та приведе країну до процвітання. Соціальна значущість і недостатній рівень розробленості проблеми визначили вибір теми дослідження: **«Психологічні особливості формування духовних цінностей у майбутніх правознавців»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану і загальної проблеми відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України і є складовою наукової теми – «Психологічні особливості підготовки педагогічних працівників до розвитку духовного потенціалу учнівської молоді» (РК № 0114U003165). Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (протокол № 12 від 24 листопада 2005 р.) й узгоджена на бюро з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (31 січня 2006 р.,

протокол № 1).

Мета дослідження полягала в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні психологічних особливостей сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, обґрунтуванні й апробації у навчально-виховному процесі психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у зазначеної категорії майбутніх фахівців.

Відповідно до мети були поставлені **такі завдання дослідження:**

1) здійснити теоретичний аналіз сутності поняття «духовні цінності особистості», розробити класифікацію психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями, означити підходи до проблеми формування духовних цінностей у майбутніх правознавців;

2) обґрунтувати критерії, показники, рівні сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, а також підібрати та апробувати психодіагностичні методи вивчення досліджуваного явища;

3) виявити кількісні та якісні показники особливостей сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців і взаємозалежність між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку майбутніх правознавців;

4) створити психологічну модель, апробувати й впровадити у навчально-виховний процес програму психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Теоретичне вивчення проблеми дозволило висунути *припущення* про те, що формування духовних цінностей майбутніх правознавців здійснюється завдяки активізації процесів самопізнання, самовдосконалення, трансформації духовних цінностей в особисті переконання під час реалізації спеціально розробленої програми психолого-педагогічного супроводу, спрямованої на духовну самореалізацію студентів у навчально-виховній і суспільно-корисній правовій діяльності.

Об'єкт дослідження – духовні цінності майбутніх правознавців.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування

духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення психологічної, педагогічної, філософської літератури з проблеми дослідження; *емпіричні:* спостереження, анкетування, бесіди, тестування; констатувальний і формувальний експерименти.

Математичне обчислення результатів констатувального етапу дослідження відбувалося за допомогою програмного забезпечення SPSS (Statistics 17.0). Це дозволило здійснити статистичну обробку методом множинних кореляцій за К.Пірсоном і статистичну обробку середніх показників за t-критерієм Стьюдента для парних вибірок.

На різних етапах дослідження використовувався комплекс психодіагностичних методик: «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (авт. С.С. Бубнова в мод. О.В. Шкіренко), «Ціннісні орієнтації» (авт. М. Рокич у мод. О.В. Шкіренко), «Здійснення бажань» (авт. Е.О. Помиткін у мод. О.В. Шкіренко), «Життєві цінності особистості» (авт. П.М. Іванов, О.Ф. Колобова), «Духовні цінності майбутнього правознавця» авторський опитувальник, «Діагностика потребнісно-мотиваційної сфери особистості» (авт. О.Ф. Потьомкіна в мод. О.В. Шкіренко), «Духовний потенціал особистості» (авт. Е.О. Помиткін), «Вольовий потенціал особистості» (авт. М.П.Фетіскін, В.В.Козлов, Г.М.Мануйлов), «КОС-2» – оцінка комунікативних і організаторських схильностей особистості (авт. В.В. Синявський, Б.А. Федоришин), «Емоційна спрямованість» (авт. Б.І. Додонов), опитувальник «Стилі мислення» (авт. А.А. Алексєєв, Л.О. Громова).

Дослідно-експериментальна робота проводилася в Академії адвокатури України у Києві та у Макіївському гуманітарно-економічному інституті. Дослідженням було охоплено 327 студентів (1-го, 2-го, 4-го курсів) – майбутніх правознавців. Згідно із завданнями дослідження проводилося в три етапи (пошуковий, дослідницький та узагальнюючий) упродовж 2005 – 2015 рр..

Наукова новизна і теоретична значущість одержаних результатів полягають у тому, що

– *вперше* сформульовано сутність поняття «духовні цінності правознавця» як інтегративного особистісного утворення, яке є джерелом мотивації і підґрунтям професійної правової свідомості, детермінантою потреб, вчинків правознавців, допомагаючи їм діяти згідно із законами країни; означено духовні цінності правознавця (прагнення знайти істину, захист прав і законних інтересів людей від злочинних посягань, твердість духовно-моральних принципів, нетерпимість до порушення закону, дотримання принципу презумпції невинуватості, встановлення та відновлення справедливості), визначено класифікацію психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями (професійно-правова спрямованість, духовна самосвідомість, інформаційно-правовий досвід та ін.), обґрунтовано структурні складові сформованості духовних цінностей правознавця (когнітивно-емоційна, мотиваційно-вольова, діяльнісно-результативна); виділено *критерії* (емоційно-ціннісне ставлення до життєдіяльності, ціннісно-сміслова саморегуляція, особистісна свобода); показники та *рівні* (високий, середній, низький) сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців; створено модель та програму формування духовних цінностей у майбутніх правознавців;

– *уточнено й поглиблено* уявлення про змістовний контекст поняття «духовні цінності особистості» та психолого-педагогічні методи їх формування;

– *набула подальшого розвитку* система знань про психологічні особливості формування духовних цінностей особистості.

Практична значущість одержаних результатів роботи полягає в тому, що апробовані психодіагностичні методики дослідження психологічних особливостей сформованості духовних цінностей особистості, створена автором психолого-педагогічна програма і сформульовані методичні рекомендації щодо формування духовних цінностей у майбутніх

правознавців можуть застосовуватися практичними психологами, викладачами та кураторами вищих навчальних закладів. Застосування результатів дослідження доцільне у викладанні вікової, педагогічної, загальної психології, у процесі створення навчальних посібників.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні й практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися та отримали схвалення на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Генеza буття особистості» (Київ, 2006), «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (Хмельницький, 2009), XIII Міжнародному науковому семінарі «Українськими стежками Санкт-Петербурга» (Київ, 2013); на I та II Всеукраїнських науково-практичних конференціях Національного авіаційного університету «Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах» (Київ, 2006, 2007), II Всеукраїнських наукових Гротівських читаннях «Образи сновидінь у творчому та духовному бутті особистості: поліфонія психологічного аналізу» (Ніжин, 2009), III Всеукраїнській науково-теоретичній конференції Київського Національного університету внутрішніх справ (Київ, 2010), Всеукраїнських науково-практичних конференціях і науково-практичних семінарах Інституту обдарованої дитини НАПН України (Київ, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014), Звітних наукових конференціях Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (Київ, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015), на засіданнях кафедри філології та суспільних наук Академії адвокатури України, кафедри права і психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту, відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

Результати дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Академії адвокатури України м. Києва (довідка № 230 від 20 березня 2015 р.), Макіївського гуманітарно-економічного інституту (довідка № 01/166 від 16 березня 2012 р.), гімназії № 153 ім. О.С. Пушкіна Шевченківського району

м. Києва (довідка № 86 від 18 квітня 2013 р.), Київського університету ім. Бориса Грінченка (довідка № 192 від 25 травня 2013 р.), Інституту обдарованої дитини НАПНУ (довідка № 123 від 23 травня 2013 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 30 одноосібних публікаціях, серед яких 6 статей – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному виданні, 23 – матеріали конференцій та публікації в інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (270 найменувань, з них 8 – іноземними мовами), додатків на 45 сторінках. Робота містить 23 таблиці та 15 рисунків на 24 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 237 сторінок, основна частина – 187 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У розділі висвітлено результати теоретичного аналізу зарубіжних і вітчизняних досліджень з проблеми формування духовних цінностей особистості, визначено сутність поняття «духовні цінності особистості», створено класифікацію психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями, означено методологічні підходи та принципи до процесу вивчення і формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

1.1. Психологічна сутність поняття «духовні цінності особистості»

Важливим чинником економічного, соціального, культурного розвитку та процвітання суспільства є зміцнення духовних, національних, громадянських, родинних, особистісних цінностей, гуманістичних основ життя. Формування високодуховної, гуманної, вільної і відповідальної людини безпосередньо пов'язане з духовністю та ціннісною орієнтацією особистості. Незважаючи на активізацію наукового інтересу до проблеми духовного становлення особистості, потреба в розробці сучасних засобів формування духовних цінностей не втрачає актуальності, особливо на сучасному, складному етапі соціально-політичного, економічного, культурного розвитку нашого суспільства. Проблема цінностей була і залишається актуальною впродовж існування людської цивілізації. Цінності існують з того часу, як людина почала усвідомлювати та задовольняти свої потреби, бажання, інтереси їх у будь-яких речах, явищах. Перші згадки про цей феномен містяться у ранніх книгах людства.

Із наукових джерел відомо, що до проблеми цінностей людського буття зверталися філософи стародавньої Греції. Вже тоді Геракліт, Демокрит, Платон, Аристотель, Піфагор, Сократ говорили про існування ціннісних

категорій в смислових діадах: «добро – зло», «щастя – нещастя», «багатство – бідність»..., визначали можливість їх дослідження, виходячи із порівняння однієї з іншою, як абсолютних протилежностей [10].

Одна з давньогрецьких сократівських філософських шкіл IV століття до н. е. вважала, що благом (вищою цінністю) є сила духу, міцна воля особистості, відмова від нечесного багатства, слави, всіх чуттєвих задоволень, досягнення незалежності та внутрішньої свободи від пристрастей. Кініки наголошували, що всі людські страждання обумовлені тим, що люди багато чого бажають, багато чого бояться, багато чому заздять, багато на що сподіваються, не усвідомлюючи того, що в них самих є все, що їм потрібно: здатність звільнитися від гріха, стати на шлях самопізнання, самовдосконалення внутрішнього світу та розвивати вміння цінувати добро, красу, істину, любов [264].

Криза афінської демократії змусила Сократа (469 – 399 до н.е.) поставити запитання: що є благо? Це основне питання загальної теорії цінностей (аксіології). Проблема «Що є благо?» передбачає відповідь на питання про співвідношення духовних і матеріальних цінностей.

Вислів Сократа «Пізнай самого себе» характеризує людину, яка здатна на рефлексію, постійне самовивчення, самоаналіз, конструктивне перетворення, самовдосконалення і ефективну реалізацію своїх життєвих завдань у процесі створення матеріальних та духовних цінностей [264].

Через шістнадцять років французький мислитель Рене Декарт (1596 – 1650) визначив духовність, цінності та виробив певні правила духовно-моральної поведінки, що стали органічним елементом методу спрямування свого розуму. По-перше, необхідно завжди намагатися перемагати швидше себе, аніж долю, удосконалювати свій розум, змінювати свої бажання, а не порядок світу; по-друге, залишатися твердим і рішучим у здійсненні раціональних принципів; по-третє, намагатися вибрати серед різних занять улюблене та просуватися скільки є сили у пізнанні істини; по-четверте, покірно сприймати закони і звичаї країни, де живеш, невідступно пізнавати

волю Бога, вивчаючи Біблію, уникати крайностей у реалізації громадянських питань [12].

Видатний французький мислитель епохи Відродження Мішель Монтень (1533-1592) у своїй основній праці «Досліди» розглядає людину як вищу цінність, тому що вона поєднуючи природне, біологічне, психологічне і соціальне, в конкретному прояві є оригінальна і неповторна, здатна діяти згідно духовно-моральних принципів [140].

Френсіс Бекон (1561 – 1626) — англійський політик, філософ трактував політичні цінності на основі принципу «воля-закон». Він вважав, що коли, хтось чинить несправедливість заради власної вигоди, інші вбачають у цьому небезпеку для всіх, об'єднуються і приймають закони для захисту від несправедливості. Цікавим є також той факт, що принцип, який став першим поштовхом для формування окремого виду цінностей, а саме – політичних цінностей, Френсіс Бекон замінює вже триединою формою: «Богові віддай боже, а Цезарю – цезарево, а підлеглим – те, що їм належить» [192].

Класичний представник англійської філософії періоду англійської революції Томас Гоббс (1588 – 1679) прирівнював моральні та етичні цінності з громадянськими обов'язками. Він послідовно розробив систему раціоналістичної філософії, яка охоплює не тільки вчення про буття, пізнання, цінності, а й вчення про суспільство, яке буде процвітати, якщо громадяни дотримуватимуться духовно-моральних принципів і загальнолюдських стандартів [189].

Поняття «цінність» до наукового вжитку увійшло із філософії І.Канта (1724-1804), згідно з якою дійсна проблема цінностей стосується не інструментальних, а тільки фундаментальних цінностей, або цінностей-цілей. У «Критиці практичного розуму» він проаналізував різні уявлення про цінності життя та норми. За І.Кантом, дії людини, які визначаються доброю волею, є еталоном усіх цінностей. Підґрунтям рефлексивної, самоцінної людської життєдіяльності І.Кант вважав тріаду: «Що я можу знати? Як я маю діяти? На що я можу сподіватись?» [94].

Джон Локк (1632 – 1704) — англійський філософ, один із представників англійського емпіризму та Просвітництва визнавав цінності вироблення характеру, розвиток волі, моральне дисциплінування. Джон Локк назвав вільною людину ту, яка вміє управляти своїми пристрастями [270].

Г.Гегель (1770 – 1831) основними цінностями визнавав освіту та виховання. Освічена людина, пізнає зовнішній світ і себе, розкриваючи таємниці світобудови, досягає мету та сенс власного життя. За Г.Гегелем, свідомо обираючи життєвий шлях залежно від свого характеру, людина творить власну долю і відповідає за цей вибір [54].

На початку ХХ століття Гуго Мюнстерберг (1863 – 1916) – філософ і психолог німецького походження створив філософську систему волюнтаристичного ідеалізму, в центрі якої поставив уявлення про апріорні цінності, які пов'язані не з причинами, а з цілями. Г.Мюнстербергом була запропонована типологія цінностей, яка дозволила їх систематизувати та розкрила закономірність побудови ціннісного осмислення світу людиною. Гуго Мюнстербург поділяв цінності на дві великі групи: цінності буття (духовні, соціальні, матеріальні) і цінності культури (освіта, мистецтво, мораль, уклад життя та світогляд) [267].

Аналізуючи стан цивілізації, Еріх Фромм (1900 – 1980) німецько-американський філософ, психолог і соціолог, у своїй книзі «Мати чи бути?» розглядав проблему співвідношення матеріального та духовного, володіння і буття, коли матеріальні блага здобуваються ціною духовних втрат, і заради матеріальних надбань люди жертвують своїми природними та духовними якостями, а справжнє життя замінюється матеріальними втіленнями і символами. Еріх Фромм вважав найважливішими, офіційно визнаними, усвідомленими релігійні та гуманістичні цінності, які виступають безпосередніми мотивами людської поведінки [208].

У типології Н. Ресчера відзначалося з якими потребами, інтересами і бажаннями пов'язані матеріальні, фізичні (здоров'я, безпека); економічні (продуктивність, впевненість, ефективність); моральні (чесність,

справедливість); соціальні (благодійність, ввічливість); політичні (свобода, рівноправність, законність); естетичні (краса, гармонія, симетрія); релігійні (покора, просвітницька свідомість); інтелектуальні (знання, логічність); професійні (визнання, успіх) та інші цінності [268].

Віктор Франкль (1905 – 1997) — австрійський психолог, психотерапевт, психіатр, філософ, визначив три основні категорії цінностей. Цінності першої категорії – творчі, які актуалізуються в діях. Цінності другої категорії – переживання, реалізуються у пасивному сприйнятті світу нашою свідомістю і третьої категорії – цінності відношень, які актуалізуються скрізь, де індивід зустрічається з чим-небудь, чого вже не можна змінити [209].

Незважаючи на те, що в середині минулого століття теорія цінностей характеризується переважно як ідеалістичне буржуазне вчення, спрямоване проти історичного матеріалізму, саме тоді стався своєрідний «аксіологічний прорив» – опублікована монографія В.П. Тугаринова «Про цінності життя і культури» (1960), в якій обґрунтовувалася думка про необхідність освоєння та переосмислення предметного поля філософської теорії цінностей. Через чотири роки в Україні видрукувана монографія В.О. Василенка «Цінність і оцінка» (1964), четвертий розділ якої має назву «Пізнання й оцінка», де стверджується, що пізнання невіддільне від оцінки. Широко відомою стала стаття І.А. Майзеля «Наука і проблема цінності» в колективній монографії «Проблема цінності у філософії» (1966), в якій сама наука проголошується вищою цінністю.

Проблема вивчення, формування цінностей та розвитку духовного світу особистості знайшла відображення у дослідженнях і сучасних науковців. В.П. Андрущенко [8], А.С. Богомолів [28], М.Й. Боришевський [34], О.Г. Дробницький [75], А.Г. Здравомислов [82], С.І. Попов [159], Н.С. Розов [171], Н.З. Чавчавадзе [211] розглядають духовні цінності в контексті соціального та культурного розвитку особистості громадянина, О.О. Бандура [15] досліджує єдність цінностей та істини у праві,

В.Г. Алексєєва [5], Є.С. Волков [47], В.Д. Єрмоленко [79], М.Г. Казакіна [91], Л.Х. Магамадова [132], Л.В. Разживіна [167], М.С. Яницький [255] аналізують ціннісні орієнтації особистості як фактор життєдіяльності та розвитку особистості, А.А. Блюмкін [26], Д.А. Леонтьєв [126], О.В. Сухомлинська [192] вивчають духовно-моральне виховання молоді в координатах педагогічної та психологічної науки і практики, Л.В. Вершиніна [41], В.В. Крижко [111], С.В. Яковлев [255], А.О. Ярошенко [257] досліджують аксіологічні аспекти організації психолого-педагогічного процесу та ціннісний дискурс освіти.

У науковій літературі відсутній єдиний підхід до розуміння цінностей. Одні вчені вважають, що поняття «цінності» пов'язане лише з позитивними факторами, інші відносять до цінностей не тільки їх позитивне значення, але й негативне: цінності можуть бути з конструктивним або деструктивним вектором спрямованості.

На думку В.П. Анненкова, незважаючи на відмінності у різних визначеннях цінностей, спільним у більшості з них є те, що цінність трактується як суспільна властивість речей, соціальних процесів, духовних явищ, яка полягає у здатності задовольняти потреби людини, суспільства, а також ідеї та спонукання у вигляді норм, цілей, ідеалів [9].

Термін «цінність» у філософській, соціологічній, педагогічній та психологічній літературі вживається для виділення значущості предметів людської діяльності, явищ суспільно-політичного життя, природних явищ, взаємин між людьми тощо. Під цінністю розуміється позитивна або негативна значущість об'єктів навколишнього світу для окремої людини, класу, соціальної групи, суспільства в цілому, яка виявляється через сферу життєдіяльності, інтереси, потреби, суспільні відносини. Критерії оцінки цієї значущості виражені у моральних нормах і принципах, ідеалах, цілях, установках [40].

«Цінностями є будь-які матеріальні чи духовні предмети, явища, заради яких люди живуть. Вони забезпечують інтеграцію суспільства,

допомагають індивідам здійснювати соціально схвалюваний вибір своєї поведінки у життєво значущих ситуаціях» – зазначили І.В. Ващенко та Н.В. Петруновська [40, с.32]. Таким чином, кожна цінність і система цінностей мають індивідуально-суспільну основу.

На погляд В.В. Крижко, варто підкреслити ідею вітчизняних філософів ХХ – початку ХХІ століття про те, що цінності полягають в основі ставлення людини до самої себе, до навколишніх людей, суспільства.

Отже, ціннісне ставлення особистості є вихідним, первинним ставленням до світу, таким, що визначає всі інші відносини.

На сьогодні у науковій думці переважає ідея про те, що цінності визначають норми поведінки людей. Цінність може виступати свого роду стандартом при виборі альтернативних життєвих орієнтирів. Цінність – це багатоаспектне явище, зумовлене соціальними обставинами, які мають чітко визначений культурний зміст, що обумовлює позитивну або негативну оцінку явища в широкому значенні. Отже, цінність є не чим іншим, як психологічним утворенням, у якому в стислому вигляді присутнє безпосереднє або (найчастіше) опосередковане ставлення людини до середовища і самої себе. Це ставлення є результатом особливого суб'єктивно-соціального за своєю природою ціннісного акту, складовими якого виступають власне суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, рефлексія з приводу оцінки та її реалізації [112].

У ролі цінностей виступають предмети навколишньої дійсності, явища природи й життя, продукти діяльності й виробництва, матеріальні й духовні блага, соціальні факти й історичні події, суспільні процеси, фундаментальні поняття, моральні норми, закони, заборони, принципи, ідеї тощо. Особистість аналізує їх, критично оцінює, сприймає як позитивні чи негативні, корисні чи ні, як такі, що задовольнятимуть чи не задовольнятимуть конкретні потреби. Якщо в цінностях можуть бути реалізовані ці потреби, вони виступають для людини життєво значущими, тобто набувають властивостей цінностей [105]. Отже, існують цінності, сенс яких визначається наявними потребами та

інтересами людини, і цінності, які, у свою чергу надають сенсу самому існуванню людини.

К.А.Абульханова-Славська розглядала цінність, як сенс життя, в широкому аспекті. Сенс життя відображає процес вироблення, присвоєння і здійснення цінностей. А також виражається у здатності людини «переживати цінність життєвих проявів своєї особистості» [1].

На думку В.О.Тюріної «цінностями є предмети, явища або стани, які забезпечують особистості чи групі психічну рівновагу, задоволення, а прагнення їх досягти або потяг до них викликають почуття виконаного обов'язку. Цінностями є також ті поняття, які необхідні для підтримки внутрішньої солідарності групи, її сили і значущості серед інших груп. Тобто цінність будь-яких природних чи соціальних предметів або явищ полягає у їх позитивній значущості для історично визначеної спільноти й окремої особистості. У деяких групах, наприклад, найбільше значення можуть мати гроші, багатство, влада, в інших – порядність, ще в інших – політика або честь, гідність, соціальний престиж і т.ін.» [200].

Б.Г.Чижевський трактував цінність як філософсько-соціальну, політичну, психологічну категорію, яка визначає позитивне чи негативне явище, форму суспільної організації, історичних подій, моральних учинків, духовних витворів для людства, окремого суспільства, народу, соціальної групи чи особи на конкретному етапі історичного розвитку. Цінності здатні допомогти людині пізнати себе й у цьому пізнанні стати вільною і гуманною. Імовірно, тому ціннісна система завжди знаходилася на межі етики, естетики, логіки [216].

С.Я.Фарина зауважив, що «світ цінностей – це, насамперед, світ культури в широкому розумінні цього слова. Це – ціннісні стимули, без яких не буде ні подвигу, ні розуміння суспільних інтересів, ні справжнього самоствердження особистості. Тільки людина, що діє в ім'я обраних цінностей, може бути виразником суспільних потреб та інтересів. Отже, не декларовані, а вільно і свідомо обрані кожним громадянином цінності

забезпечують духовний прогрес суспільства» [203, с.48].

На думку Л.А.Коберник: «Якщо цінності є психологічною основою рішень про сенс життя, то ціннісні орієнтації визначають шляхи його реалізації» [99, с. 15].

В.П.Анненков зазначав, що ціннісні орієнтації – це інтегративні утворення особистості, які виявляються у її вибірковому ставленні до різних видів діяльності в залежності від рівня засвоєння нею соціального досвіду, прийнятих у суспільстві цінностей і професійних знань, умінь і навичок, що фіксуються у потребах, мотивах, установках, ідеалах, оцінках, позиціях та інтересах особистості [9]. Отже, система ціннісних орієнтацій, спрямовуючи особистість на духовні цінності та конструктивні дії, є важливим регулятором активності людини, оскільки вона дозволяє регулювати поведінку в складних життєвих ситуаціях.

Академік І.Д.Бех слушно зауважив, що цілі та наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію організації її життєдіяльності. І що важливо — така особистість активно використовує їх для вирішення не побутових, а, насамперед, смисло-життєвих проблем, які виражаються для кожної людини в системі «вічних питань» людського існування. Ієрархія особистісних цінностей і смислів не дозволяє особистості, з одного боку, розчинитись в емпіричному бутті, втратити дійсні сутнісні потенції, оскільки розвинені особистісні цінності становлять основу внутрішнього світу особистості, виявляючись виразником стабільного, інваріантного, з другого, — дає можливість існувати і діяти вільно, тобто свідомо, цілеспрямовано. У результаті цього і стає можливою ціннісно-збагачена відповідь суб'єкта на власні запитання, наприклад, стосовно того, як він ставиться до іншої людини, ким вона для нього є, які моральні дії він може на неї спрямувати, а від яких утриматись. Суб'єкт з розвинутою ціннісною системою є дієвим носієм моральних норм, на якого може покластися інша людина при розв'язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він

знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що – марнотним [21].

Критерієм, еталоном високоморальної та духовної поведінки можна вважати «золоте правило» Ісуса Христа: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки» [23].

Філософське бачення загальнолюдського ідеалу задане способом існування людини за законами Істини, Добра, Краси, Любові (за Платоном). Адже саме любов є вихідною цінністю для розгортання морально-відповідального життя людини. «Любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводить нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить. Ніколи любов не перестає», – написано в Біблії [23, с.1417].

Отже, система цінностей особистості має включати ідеали Істини, Добра, Краси, Любові у функції своїх структурних рамок. Розгляд яких у контексті психолого-педагогічних завдань формування і розвитку повноцінної особистості вимагає, по-перше, відповідного етично-змістовного наповнення цих духовно-моральних категорій, а, по-друге, представлення індивідуальної ціннісної системи не стільки на формально-логічному рівні як сталого, виповненого утворення, скільки як розвиваючої системи з виокремленням головного, системо утворюючого відношення [22].

Серед різних систем цінностей Б.П.Бітінас виокремлює три системи, які формують ціннісні ставлення особистості до суспільства і самого себе. Перша система виховання побудована на *трансцендентних цінностях* і передбачає спрямованість духовного виховання до найвищої, абсолютної цінності. До цієї системи належать такі цінності: душа, безсмертя, посмертне щастя, віра в Бога, надія, любов, провина, каяття та інші. У другій системі виховання побудоване на *соціоцентричних цінностях*. В якості вищої цінності виступає людство в цілому, а виховання спрямоване на формування позитивного ставлення вихованців до великих і малих груп людей, об'єднаних ознакою статі, раси, національності, соціального становища,

тощо. Базовими цінностями в цій системі є свобода, рівність, братерство, мир, творчість, гуманність, солідарність, згода, та інше. У третій системі виховання, побудованій на *антропоцентричних цінностях*, базовими цінностями визначаються самореалізація, автономність, задоволення, користь, відвертість, індивідуальність, оскільки ця система спрямована на піднесення індивідуальності у структурі людських цінностей. Отже, однозначної системи цінностей поки що не створено і це цілком відповідає багатогранності людського буття [24].

П.Р.Ігнатенко вказала на різні критерії, згідно яких вчені класифікували *цінності*: в залежності від того, які види потреб вони задовольняють, яку роль виконують, у якій сфері застосовуються. Зокрема, за об'єктом засвоєння – матеріальні, моральні, духовні; за метою засвоєння – альтруїстичні, егоїстичні; за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні; за способом вияву – ситуативні, стійкі; за роллю у діяльності людини – термінальні, інструментальні; за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.); за належністю – особистісні (індивідуальні), групові, колективні, суспільні (також і демократичні), загальнонародні (національні), загальнолюдські тощо [89].

Можна продовжувати класифікацію цінностей за різними параметрами, зокрема за протилежним значенням: позитивні й негативні, первинні й вторинні, реальні й потенціальні, безпосередні й опосередковані, абсолютні й відносні і т.д. Є ряд цінностей, які важко віднести до якоїсь із груп або які стосуються багатьох із них: умовні, ідеальні, інтелектуальні, неперехідні, вічні, глобальні та ін.

У дослідженні Н.В.Павлик з'ясовано, що цінності – дихотомічні: вони можуть мати як конструктивний, так і деструктивний вектори спрямованості. «Цінності з деструктивним вектором спрямованості мають тісний зв'язок з егоцентризмом, наявністю дефектів духовно-моральної сфери людини, що проявляється в нездатності до відповідальності, до здійснення морального

вибору, до прояву вищих духовних почуттів. Вони, як правило, заважають розвитку духовної сфери особистості», – вважає Н.В.Павлик [146, с. 32].

На противагу деструктивному, конструктивний розвиток особистості – самовиховання духовно-моральних якостей (альтруїзму, відповідальності, жертвності й ін.). Основою конструктивного особистісного розвитку є духовний розвиток, коли дефіцитарні цінності мають другорядне, інструментальне значення, обслуговуючи вищі рівні ціннісної ієрархії, та виконують допоміжну функцію (робота не заради особистої вигоди, а на благо рідних, країни, для прославлення Бога) [146].

Отже, до цінностей з конструктивним вектором спрямованості ми відносимо самопізнання, самовдосконалення, творче самоствердження, єдність сімейного кола, позитивне вирішення сімейних проблем, соціальна справедливість, активне професійне життя, порозуміння між громадянами, добробут країни, соціальна активність, порядок у державі, патріотизм, порозуміння між громадянами, потяг до естетики, мистецтва, творче життя, пошук істини та сенсу життя, вміння визнавати свою провину та прощати інших, потреба служити людям та правді.

Деструктивний вектор спрямованості цінностей особистості виявляється в абсолютизації дефіцитарних, прагматичних, гедоністичних цінностей (нестримане бажання мати владу і популярність, збагачення за рахунок інших, позашлюбні стосунки, нестійкість до спокус й можливостей легкої наживи, націоналізм, бунт, участь в акціях протесту, нетерпимість до чужої думки та вчинків тощо). Вони пов'язані з такими рисами характеру, як егоїзм, озлобленість, заздрість, знижена толерантність, пихатість, жорстокість, несправедливість, зневага, атеїзм, користолюбство, агресивність, конфліктність, нечесність.

Є.І.Головаха запропонував класифікацію цінностей, в основі якої – професійна діяльність: 1) цінності, які можуть бути реалізовані безпосередньо у професійній діяльності; 2) цінності, які реалізуються за рахунок професійної діяльності; 3) цінності, що реалізуються поза

професійною діяльністю [56].

Узагальнюючи роботи науковців, вважаємо, що *цінність* визначається виключно людською свідомістю та приймається як об'єктивна властивість речей та явищ.

Цінності – матеріальні або духовні формоутворення, які мають індивідуально-суспільну основу та являють собою предмети, явища, образи, норми, установки, ідеали, цілі, смисли заради яких люди живуть.

К.А.Абульханова-Славська переконана у тому, що найважливішою справою життя кожної людини є визначення, вибір і реалізація цінностей. Тут йдеться про цінності найвищого рівня – духовні. А якщо взяти до уваги те, що ці цінності повинні набути статусу життєвих принципів, то їх реалізація і є основою життєвої стратегії. При цьому існує умова, без якої розвиток аксіологічної сфери особистості неможливий, – це наявність гармонії між свідомістю і почуттями. Саме розвинуті почуття складають сенс життя людини та виступають підставою для активних духовно-інтелектуальних пошуків [1].

Усвідомлене прагнення особистості до саморозвитку, досконалості, ідеалу, до освоєння професійних, загальнолюдських, абсолютних цінностей має безпосередній зв'язок з духовністю.

У педагогічному словнику *духовність* тлумачиться як «специфічно людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, моральності» [148, с.166].

М.Й.Боришевський розглядав духовність як багатовимірну систему «утворень у свідомості та самосвідомості людини, в яких віддзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самого як соціального індивіда. Специфічною ознакою цих утворень, що вступають у формі ціннісних орієнтацій, певних особистісних характеристик, є їх поєднання з провідними життєвими цілями, прямий чи опосередкований зв'язок із

моральністю» [34, с.147].

Академік С.У.Гончаренко підкреслив, що з категорією духовності співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна в тій мірі, в якій вона замислюється над цими питаннями та прагне знайти на них відповідь. Втрата духовності рівнозначна втраті людяності. Формування духовних потреб є найважливішим завданням виховання [58, с.124].

У літературних джерелах зустрічаються такі словосполучення, пов'язані з духовністю: духовне виробництво (Г.Б.Шишков), духовна діяльність (І.Б.Крюков, І.С.Хмелько), духовна еліта (І.А.Зязюн), духовні потреби (В.Г.Крючков, Е.І.Степанков), духовний розвиток (Е.О.Помиткін), духовна культура (Г.О.Балл, М.В.Бастун, З.Л.Становських), духовна творчість (Е.П.Семенюк, В.С.Соловйов), духовне спілкування (Ю.В.Слимов, О.В.Радзімовська, І.С.Хмелько), духовна катастрофа (Я.С.Страковський), духовний шлях (Ган Ф. де Віт), поле духовності (Г.Пацієнко).

У світському розумінні духовність пов'язується з особистісною спрямованістю на ідеали Краси (естетична спрямованість), Добра (гуманістична спрямованість), Істини (пізнавальна спрямованість) зумовлює героїзм, стійкість, активність особистості, яка свідомо протидіє потворному, злу та кривді. У релігійному контексті духовність втілюється у такі категорії як Віра (у спасіння, вічне життя душі), Надія (на Бога, на перемогу добра), Любов (до ближніх, Батьківщини, Бога) [159, с.14].

Дефіцит людяності та духовності призводить до зростання конфронтації в суспільстві, домінування «подвійної» моралі, подальшого зубожіння більшої частини населення. Академік І.А.Зязюн зазначив: «...бездуховність виникає від втрати відчуття цінностей, а бездуховність — не просто відсутність духу, а його спотворення [85, с.40].

Болгарський дослідник Кирил Попов, аналізуючи бездуховність, пов'язував її з такими якостями: претензійність, споживацтво, властолюбство та бюрократизм, схильність до демагогії, бажання з усього

мати зиск, метушливість, заздрість, лукавство, лицемірство, невдячність, неделікатність, кар'єризм, хабарництво, статева розпуста, недоброзичливість. На думку автора, ці якості закріплюються через звички у рисах характеру, таких як неухажність, міщанство, аутсайдерство, байдужість, невірноваженість, нетактовність. У свою чергу, негативні риси характеру особистості формуються внаслідок таких недоліків виховання, як відсутність виховного впливу, негативний вплив сім'ї, вчителів, педагогів, низька моральна культура в армії [263].

Втрата духовності зумовлює відчуженість від батьків, втрату ідеалів, пасивність, світоглядну індиферентність або бунт, анархічні настрої, песимістичне сприйняття життя. Серед молоді відбувається девальвація духовних цінностей, посилюються тенденції асоціальної поведінки.

Все активніше проблеми духовності особистості досліджуються у сучасній психології. Доктор психологічних наук М.В.Савчин зазначив, що духовність є надсвідомим у людині. Через неї пояснюються феномени совісті, почуття провини та інші вищі переживання [179, с. 79].

Е.О.Помиткін вказує на те, що поняття *духовності* нерідко ототожнюють з *моральністю* людини. Це – цілком зрозуміло, адже вчинки високодуховної, як і морально розвинутої людини, мають гуманістичну спрямованість. Однак, мотиви цих вчинків можуть істотно відрізнятися: морально розвинута особистість керується законами, настановами та принципами моралі, прийнятими у даному соціумі, тоді як духовно розвинена особистість – найвищими духовними цінностями і законами, совістю, справедливістю та милосердям [158].

Духовно-моральний закон – загальний, він існує так само, як і фізичний або математичний, але до його виконання людина запрошується на добровільних засадах. Невиконання духовно-морального кодексу не скасовує його, він завжди дає про себе знати через прояви совісті, виступаючи внутрішньою необхідністю особистості. На думку Н.В.Павлик,

совість є суб'єктивною нормою моральності і залежно від свого стану має право нормувати поведінку людини, виконуючи функції самоусвідомлення й самоконтролю [146].

«Ядром культури особистості є її духовність. Духовний розвиток характеризується багатством інтелектуального й емоційного потенціалів особистості, високим моральним розвитком, що веде до гармонії ідеалів людини із загальнолюдськими цінностями і достойними вчинками, в основі яких лежить потреба служити людям і добру, постійне устремління до самовдосконалення», – зазначила О.В.Сухомлинська [194, с.25].

Духовність і цінності слід постійно свідомо генерувати в підструктурах особистості, враховуючи психологічні механізми духовного розвитку кожного індивіда: ідентифікацію, децентрацію, рефлексію, трансценденцію, усвідомлення буттєвої єдності (І.Д.Бех, І.С.Булах, Т.І.Пашукова, Е.О.Помиткін).

В міру того, як збагачується духовність особистості, вона сприймає цінності більш високого порядку, що мають відносну автономію і їх не можна вивести на даний момент функціонуючого буття. Духовні цінності є згустком, підсумком історичного досвіду людства [203].

Таким чином, у нашому дослідженні *духовність* співвідноситься з потребою пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Духовність виявляється в усвідомленому устремлінні людини до досконалості і веде її до потреби служити людям, істині, добру, красі, постійного прагнення до самовдосконалення та самореалізації. Духовність – основа формування і розвитку духовних цінностей.

«Від духовних поглядів людини, від її усвідомлених чи неусвідомлених ідеалів залежать домінантні цінності, моральні погляди і, як наслідок, вся свідома поведінка», – вважає Е.О.Помиткін [157, с.13]. Дослідник зазначає, що *духовні цінності* – це вершинні досягнення людства і окремих його представників, що являють собою цілеорієнтуючі ідеали для прогресивного розвитку особистості та цивілізації в цілому. Психолого-

педагогічні аспекти духовних цінностей – це особистісні якості високодуховної людини, які спонукають, регулюють високодуховні вчинки, поведінку, є предметом її розвитку і саморозвитку, підготовки до нових вершинних досягнень – як суб'єктивних, для себе, так і об'єктивних, для людства [158].

Духовні цінності не просто задовольняють потреби людини, а духовно творять або відроджують особистість з усіма притаманними їй потребами та інтересами. Відмінність духовних цінностей від матеріальних виявляється в тому, що вони, зазвичай, не зникають в процесі їх вжитку. Більшість із них можуть експлуатуватись історично тривалий час [130].

До природи духовних цінностей також звертався С.Ф.Анісімов, вважаючи їх смислоутворювальним моментом життя людей. Вчений стверджує, що люди народжуються двічі: спочатку фізично, а потім духовно, коли в процесі навчання і виховання ними засвоюються духовні цінності, створені людством, і формуються духовні якості особистості [8].

Узагальнюючий аналіз вищезазначених наукових досліджень дає підстави до формулювання визначення духовних цінностей. Отже, *духовні цінності* – джерело мотивації, планування вчинків, конструктивні орієнтири людської свідомості, які мають за основу ідеали Добра, Краси, Істини, Любові та визначають норми поведінки особистості, мають індивідуально-суспільне підґрунтя, являють собою основу вирішення питання про призначення людини, про сенс життя, вершинні досягнення людства, котрі зумовлюють успіхи суспільства: економічні, ідеологічні, культурні, політичні тощо.

О.І.Вишневський поділив духовні цінності (вартості) на п'ять груп: абсолютні (доброта, чесність, любов, справедливість, гідність, мудрість, свобода, правда тощо), національні (патріотизм, почуття національної гідності, державотворчі прагнення, історична пам'ять, прагнення до національної єдності), громадянські (права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, повага до законів), сімейні

(піклування про дітей та інших членів сім'ї, оберігання пам'яті предків, подружня вірність), вартості особистого життя (цілеспрямованість, витривалість, наполегливість, самостійність, почуття відповідальності, надійність у праці, партнерстві, у збереженні чужої таємниці, щедрість, шляхетність, протидія згубним звичкам, розвиток естетичних смаків і творчих естетичних здібностей тощо) [45].

До *духовних цінностей* Е.О.Помиткін відніс цінності гуманістичні (емпатійне ставлення до людей, бажання особистості приносити користь людям), естетичні (бажання сприймати та створювати прекрасне, інтерес до проявів краси у творах мистецтва), екологічні (схильність до пошуку шляхів виходу з екологічної кризи, участь у заходах, які спрямовані на покращання екологічного стану природи, бажання захищати природу від недалекоглядної людської діяльності, почуття єдності з природою), цінності самопізнання (інтерес до власної сутності, потреба в самоусвідомленні своєї природи, духовного «Я», здатність до інтроспекції, самоусвідомлення власних якостей та якостей, що заважають духовному зростанню, здатність до визначення власних здібностей, уподобань), самовдосконалення (готовність змінювати себе, стійкий інтерес до методів саморозвитку, бажання різнобічно покращувати себе, особистісна здатність накреслювати та виконувати власну програму самотворення, почуття задоволення від внутрішнього прогресу) та самореалізації особистості [158].

Аналіз досліджень науковців дозволяє нам виділити такі основні групи *духовних цінностей особистості* з конструктивним вектором спрямованості: *індивідуальні* (самопізнання, самовдосконалення, самореалізація), *сімейні* (подружня вірність, єдність сімейного кола, позитивне вирішення сімейних проблем), *соціальні* (прагнення до національної єдності, соціальна справедливість, порядок у державі, патріотизм, свобода, рівність, порозуміння між громадянами), *загальнолюдські* (збереження миру на планеті, милосердя та

доброчливість, потяг до естетики, культури, мистецтва, гармонія з природою, навколишнім середовищем), *вищі* (пошук істини, віра в Бога, високоморальна поведінка, вміння визнавати свою провину та прощати інших, любов, вірність, потреба служити людям та правді, єдність з усім організмом Всесвіту). Усі ці цінності складають ієрархічно-системну будову духовних цінностей з конструктивним вектором спрямованості від індивідуальних до *вищих* вічних цінностей та являють собою основу для формування *професійних* цінностей.

Кожна людина має свій набір життєвих цінностей, одні з яких для неї є вирішальними, а інші – похідними. Для однієї людини основний зміст її життя становить праця і усе, що з нею пов'язане, для іншої – сім'я, для третьої – власне самовдосконалення [74].

Високодуховні особистості завжди прагнуть до пошуку істини, докладають зусиль, щоб жити і діяти згідно «золотого правила» і загальнолюдських принципів, моральності, духовності, зміцнюючи єдність суспільства своєю сумлінною, наполегливою роботою, забезпечуючи подолання труднощів на шляху його розвитку.

Слід не забувати, що духовні цінності знаходять прояв у доброзичливому ставленні до людей, бажанні особистості виконувати свій моральний обов'язок, зберігати мир, злагоду, турбуватися про навколишнє середовище, приносити користь оточуючим, в умінні поставити себе на місце іншого, ніколи не забувати про вірність своїм ідеалам, відповідальність перед совістю не тільки в повсякденному житті, але і в умовах підвищених психологічних навантажень, в кризових, екстремальних ситуаціях.

Якщо особистість постійно працює над самопізнанням, над пошуком істини та самовдосконаленням, якщо мета життя спрямована на саморозвиток та на допомогу потребуючим, дбайливе ставлення до буття та до всього живого, то можна говорити, що така людина має вищий рівень свідомості та сформованість духовних цінностей. Але шлях до досконалості – безперервний, безупинний, тому ніколи не потрібно зупинятись на досягнутому,

не повертатись до егоцентричних, примітивних потреб та потягів, коли людина перестає враховувати інтереси інших.

Отже, психологічна сутність поняття «духовні цінності особистості» співвідноситься з ідеалами Добра, Краси, Істини, Любові, з потребою пізнання себе, світу, з високодуховними мотивами поведінки, з постійним устремлінням до самовдосконалення і самореалізації. Маючи безпосередній зв'язок з когнітивними процесами, потребнісно-мотиваційними, емоційними, вольовими, духовні цінності виконують рефлексивну, організаційну, регулятивну функції. Необхідно зазначити, що духовні цінності надають сенсу самому існуванню людини і формуються невід'ємно від розвитку потребнісно-мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, духовного і вольового потенціалів особистості.

Особистість зі сформованими духовними цінностями здатна на свідоме самовдосконалення, намагаючись осмислити передумови, закономірності і механізми своєї діяльності, соціального та індивідуального способу існування. На практиці наявність розвинутих духовних цінностей свідчить про здатність особистості до сприйняття прекрасного, позитивного, прогресивного, до його поширення задля духовного перетворення суспільства та людства в цілому. Особистість зі сформованими духовними цінностями намагається осмислити передумови, закономірності і механізми своєї діяльності, соціального та індивідуального способу існування. За допомогою рефлексії – інтелектуального засобу самопізнання і саморегуляції, людина дивиться на себе очима інших, вивчає себе з різних сторін, здійснює саморозвиток.

Визначивши психологічну сутність поняття «духовні цінності», у нашому подальшому дослідженні вважаємо за доцільне означити духовні цінності правознавця, розробити класифікацію психологічних утворень особистості майбутнього правознавця зі сформованими духовними цінностями.

1.2. Класифікація психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями

Розглядаючи психологічні утворення особистості правознавця, вважаємо за доцільне зазначити, що існують об'єктивні чинники, які актуалізують проблему формування духовних цінностей особистості в українському суспільстві. По-перше, це – втрата національної самосвідомості, культурної спадщини, національних традицій та зниження якості, рівня життя людей. По-друге, це – поляризація цінностей в українському суспільстві, яка виражається в різноспрямованості геополітичних векторів його розвитку та сприяє розколу нації. По-третє, це – деструктивний вплив ЗМІ на суспільну свідомість, поява нових форм духовного, інтелектуального та інформаційного насильства, маніпулювання свідомістю громадян, породжених практикою застосування інформаційно-гуманітарних технологій в інтересах окремих політичних і комерційних груп та інших неформальних структур [60]. По-четверте, це – моральний та правовий нігілізм. Отже, слід формувати духовні цінності, патріотизм, добру волю людей, плекати моральне здоров'я суспільства, зміцнювати духовно-моральний імунітет і духовний потенціал особливо захисників законності та порядку як відповідь на виклики внутрішньої і зовнішньої бездуховності та агресії як у мікро, так і у макро соціумі, враховуючи психологічні особливості цього процесу.

Особливо це стосується правознавців – юристів, слідчих, криміналістів, співробітників карного розшуку, дільничних інспекторів, адвокатів, суддів та прокурорів, які повинні розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією, хабарництвом, допомагати своєю роботою підтримувати порядок у державі, захищати громадян від злочинності.

Правовою основою діяльності працівників юридичного фаху є

Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР, Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 № 3206, Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-ХІІ, Закон «Про міліцію» від 20.12.1990 № 565-ХІІ, Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 19.12.1992 № 2887-ХІІ інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази президента.

Згідно державних Законів і духовно-морального стандарту правознавців-професіоналів має характеризувати чесність, відповідальність, розвинута сила волі, врівноваженість, надійність, принциповість, належний рівень знань існуючих законів, теорії держави та права, механізмів правосвідомості, закономірностей правотворчого процесу тощо.

Соціальні перетворення, що відбуваються в нашій країні останнім часом, вимагають докорінних змін у правоохоронній і правозастосовній практиці. У зв'язку з вимогами щодо радикальних змін стилю, форм, методів роботи на сучасному етапі, декларованими відповідними документами МВС, слід визнати нагальною потребу в суттєвій активізації людського чинника, у розвитку духовно-моральної сфери особистості [93].

Досліджуючи проблеми деонтології (О.М.Бандурка, С.Д.Гусарев, О.Д.Тихомиров, О.Ф.Скакун, С.С.Сливка) правознавчої та слідчої практики (В.П.Бахін, О.О.Садченко, В.С.Кузьмичов), професійно-важливих якостей правознавців (А.П. Павліченко), ораторського мистецтва правника (М.Г.Дячок, В.М.Олуйко), емоційного вигорання слідчих (Л.М.Леженіна), формування особистості майбутніх правознавців (Н.П.Сергієнко), зміни у мотиваційній сфері особистості правознавця на ранніх стадіях професіоналізації (Т.С.Бичкова) та інші психологічні феномени особистості правознавців, науковці спиралися на *систему духовних цінностей*, які проявляються у прагненні знайти істину, встановити або відновити справедливість, повазі до прав, свобод, честі та гідності громадян, дотриманні принципу презумпції невинуватості, стійкості до спокус і можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших, усвідомленні відповідальності перед людьми і власною совістю за виконану

справу, нетерпимості до порушення закону, твердості духовно-моральних принципів.

Отже, розкриваючи злочини та правопорушення, підтримуючи порядок у державі, захищаючи громадян від злочинності, виконуючи профілактичну, адміністративну, кримінально-процесуальну, організаційну, соціально-правову роботу, справжній правознавець-професіонал орієнтується на духовні цінності.

Сформованість *духовних цінностей правознавця* має прямий зв'язок з ціннісною орієнтацією на індивідуальні, сімейні, професійні, соціальні, загальнолюдські, вищі цінності та залежить від внутрішніх і зовнішніх факторів, умов особистісного розвитку кожного індивіда (рис.1.1).

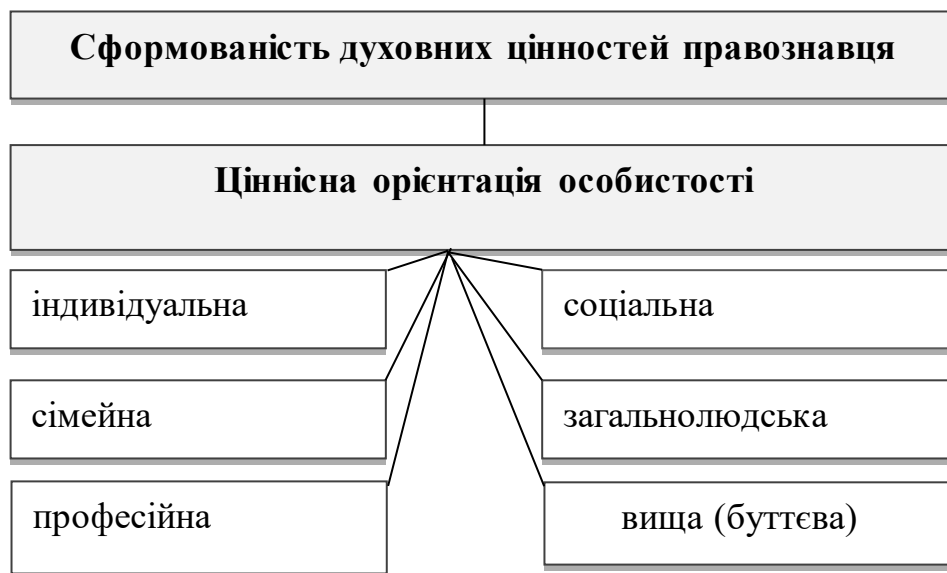

Рис. 1.1. Ціннісна орієнтація особистості правознавця

Згідно визначеної нами ієрархічної системи духовних цінностей особистості, всі цінності: від індивідуальних до вищих складають ієрархічно-системну будову цінностей.

Властивості особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями слід розглядати, спираючись на психологічний аналіз специфіки роботи працівників юридичного профілю, яку відображено в наукових

працях В.І.Анушкевича, Т.С.Бичкової, О.М.Бандурки, В.П.Бахіна, В.І.Боярова, Т.В.Варфоломеєвої, В.Г.Гончаренка, С.Д.Гусарева, Н.І.Ковальчишина, В.О.Коновалової, М.В.Костицкого, О.П.Кучинської, В.Л.Васильєва, О.М.Столяренка, О.В.Тімченка, Ю.В.Чуфаровського, О.Є.Ямпольського та інших дослідників.

Виходячи з наукової позиції Е.О. Помиткіна про те, що духовність розподіляється в усіх підструктурах особистості, а її загальна сумарна характеристика становить духовний потенціал людини, вважаємо за необхідне здійснити аналіз духовних цінностей майбутніх правознавців, як складових духовної самосвідомості особистості (І.Д. Бех, С.О. Ставицька, М.В. Савчин). Такий підхід дає можливість конструктивного системного вивчення особливостей розвитку та формування духовних цінностей майбутніх правознавців у площині їх як особистісного, так і духовного розвитку. Для здійснення такого розгляду ми взяли за основу концепцію психологічної структури особистості, запропонованої В.В. Рибалкою. Вибір зупинено саме на цій концепції, оскільки в ній особистість представлена не у вигляді набору, чи навіть, системи певних особистісних якостей, а об'ємно, у трьох векторному вимірі: перший вимір (I) – соціально-психолого-індивідуальний, «вертикальний», з притаманними йому підструктурами особистості (здатність до спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологічні якості); другий вимір (II) – діяльнісний, «горизонтальний», який складається з потребнісно-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, операційно-результативного, емоційно-почуттєвого компонентів; третій вимір (III) – віковий, що характеризує рівень розвитку якостей, задатків та психічних властивостей особистості [210].

Відштовхуючись від тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості В.В.Рибалки, ми зможемо дослідити особливості розвитку та презентованості у структурі особистості майбутніх

правознавців основних груп духовних цінностей (індивідуальних, сімейних, професійних, соціальних, загальнолюдських, вищих).

Посилаючись на соціально-психолого-індивідуальний вимір вищезазначеної структури особистості, розглянемо кожну з підструктур детальніше, починаючи з підструктури спілкування – вербальної і невербальної комунікації. Рівень володіння мовою, багатство та культура мовного висловлювання визначають можливості та ефективність спілкування правознавців.

На розвиток здатності правознавця до спілкування спрямовані дослідження С.М.Богдан [30], І.О. Дубової [77], М.Г.Дячка [79], А.Ф.Коні [107], І.О.Шинкаренко [218] та інших науковців.

Паралельно з мовою як засобом спілкування за допомогою слова широко використовуються немовні засоби і невербальна комунікація — жести, міміка, інтонація, паузи, манери, зовнішність. На думку С.Д.Максименка, спілкування як живий процес безпосередньої комунікації суб'єктів закономірно виявляє емоції тих, хто спілкується, утворюючи невербальний аспект обміну інформацією [135].

Процеси комунікації і спілкування правознавців характеризуються високим рівнем регламентації та контролю, вмінням логічно висловлювати свої думки, розбиратися в людях, підвищеною стресогенністю. Взаємини регламентуються таким чином, щоб забезпечувався в основному односторонній психологічний вплив (від суб'єкта діяльності до її об'єкта), щоб захистити фахівців-юристів від спроб тиску, шантажу та провокацій з боку зацікавлених осіб. Цій меті слугують певні процесуальні норми, надані працівникам владні повноваження та професійно-психологічна підготовка, спрямована на формування необхідних властивостей і якостей. З урахуванням зазначеного, процес комунікативної взаємодії повинен свідомо регулюватися в односторонньому порядку, що не виключає, а навпаки, передбачає накопичення професійного досвіду, збагачення позитивних якостей особистості фахівця в результаті спілкування з особами — носіями

негативних якостей, пізнання негативних аспектів життя [93]. Специфіка спілкування правознавців полягає в тому, що методи, прийоми, засоби комунікації регламентовані чинним законодавством.

Сформованість духовних цінностей у підструктурі спілкування правознавця виявляється у коректному ставленні до співрозмовника, у вмінні систематизувати факти, логічно висловлювати свої думки, у здатності контролювати свої слова, дії, у вмінні ототожнювати себе з різними категоріями людей у процесі комунікації, у здатності до міжособистісного спілкування з різними віковими категоріями людей, які мають різний соціальний і процесуальний статус, у мінні отримувати інформацію від зацікавлених осіб. Слід враховувати, що спілкування завжди є взаємовпливом, взаємодією людей і залежить від спрямованості кожної особистості.

Як зазначив А.Ф.Зелінський, «спрямованість особистості — провідна її динамічна підструктура. Вона формується у процесі життя індивіда, його навчання та виховання. Завдяки тому, що вона є верхнім шаром структури особистості, спрямованість визначає стиль життя, вибір видів діяльності і окремих вчинків. Це стрижень, те активне начало в людині, що поєднує вчинки в певну систему і визначає її здатність протистояти випадковим змінам ситуацій» [110, с.72].

Розвитку професійної спрямованості правознавців присвячені роботи В.І.Анушкевича, Т.Н.Бичкової, В.В.Беді, Ю.Ю.Бойко, В.Л.Васильєва, Г.Х.Яворської. Професійна спрямованість базується на загальній спрямованості особистості та сформованих духовних цінностях. Спрямованість відображає людські, громадянські позиції людини, розуміння нею сенсу життя, свого місця в ньому, особливості світогляду, життєвих ідеалів, потреб, прагнень, життєвих планів. Вона слугує передумовою розвитку професійної спрямованості майбутніх правознавців. Спрямованість — провідна психологічна властивість особистості, у якій презентована вся система спонукань людини до життя і діяльності, що

визначає вибірковість відносин, позицій та активності, – зазначила Г.Х.Яворська [255].

Наступний структурний компонент особистості за В.В.Рибалкою – характер, який являє собою сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються в діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові способи поведінки. Пізнання характеру людини дає змогу з певною ймовірністю передбачати її поведінку, і у такий спосіб, коригувати очікувані дії та вчинки [170].

Характер не є випадковим набором рис — це завжди система взаємозумовлених залежностей. Характер є цілісною організацією, що називається структурою характеру. Цінність структури характеру полягає в тому, що, знаючи одні риси, можна припускати, прогнозувати наявність (чи відсутність) інших. Вивченню, врахуванню та розвитку позитивних рис характеру присвячені роботи О.М.Бандурки, Ю.Ю.Бойко, Т.С.Бичкової, С.М.Ірхіної, М.М.Козяра, Л.М.Леженіної, Н.В.Павлик, В.В.Рибалки, М.В.Савчина, Н.П.Сергієнко, Г.Х.Яворської та інших науковців.

Сформованість духовних цінностей правознавця в підструктурі характеру можна розглядати як сукупність певних духовно-моральних рис особистості: чесність, відповідальність перед людьми та власною совістю, відвертість, порядність, делікатність, врівноваженість, спостережливість, рішучість, цілеспрямованість, сміливість розуму і духу, готовність до ризику в ім'я справедливості.

Такі риси характеру, як порядність, старанність, сумлінність, надійність, вимогливість, доброчесність, принциповість, дисциплінованість, відповідальність, пунктуальність у роботі допомагають правознавцю керувати своєю поведінкою, діяти згідно законів країни, системи засвоєних духовних цінностей, правил і норм моральної поведінки.

Вольові якості (рішучість, сміливість, наполегливість, завзятість, самостійність, ініціативність, витримка та самовладання) та вольовий

потенціал – найважливіші для правознавця. Досліджуючи проблему волі, І.В.Березовська, Л.І.Божович, К.М.Корнілов, А.І.Висоцький, В.А.Іванніков, А.П.Павличенко, К.М.Шамлян прийшли до висновку, що для юнацького віку характерні інтенсивний розвиток вольових якостей і відповідно відносна завершеність їх формування.

В поведінці юнаків і дівчат проявляється стійкість у розподілі вольових зусиль відповідно до домінуючих інтересів. Сформованість вольових якостей і духовних цінностей залежить від багатьох обставин, зокрема й від перебігу процесу самоствердження, від соціального вибору та самовизначення в юності, від самовиховання кожної особистості, від *самосвідомості* особистості – рефлексивної (відображуваної) свідомості, ще одного компоненту підструктури особистості. Пізнаючи себе, завдяки самосвідомості людина насамперед усвідомлює свою фізичну організацію і психіку, свої психічні процеси (сприймання, пам'ять, увагу, мову, мислення, волю), свої вчинки і дії, мотиви і цілі, що стоять за цими діями і вчинками, знання й уміння, здібності, ставлення до інших людей, ставлення до самого себе, місце у житті і, нарешті, своє становлення і розвиток.

П.Р.Чамата зазначав, що самосвідомість особистості має не тільки позитивні, але й негативні форми свого прояву. Вони виявляються у невмінні людей розбиратися у своїх фізичних і психічних станах, правильно оцінювати свої здібності, контролювати вчинки і дії, критично ставитися до себе, у нездатності стримувати себе, володіти собою, займатися саморегуляцією поведінки [213].

Самосвідомість орієнтована на осмислення людиною своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, своєї позиції в суспільстві. Об'єктом самосвідомості є сама особистість. У самосвідомості вона постає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання. Структура самосвідомості людини складна. Вона відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма аспектами її психічної діяльності: пізнавальної – самоаналіз, самооцінка, самопереконання, самоіронія тощо; емоційної – самоповага, самосхвалення

тощо; вольової – самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість тощо.

Аналізуючи наукові здобутки І.Д. Беха, М.В. Савчина, С.О. Ставицької та інших дослідників, приходимо до висновку, що *духовна самосвідомість* – це здатність людини усвідомити свій внутрішній світ, саму себе, своє «Я», свої духовні потреби, інтереси, цінності, своє буття і його сенс, власну поведінку й переживання згідно духовно-морального стандарту.

У межах правового опосередкування поведінки особистості категорія «свідомість» презентована «правосвідомістю» як здатністю засвоювати правові знання, визначати своє ставлення до правових норм (категорій, інститутів) та поводитися відповідно до їх вимог [187].

Згідно визначення В.Л. Васильєва, *правосвідомість* – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до діяльності, пов'язаної з правом. У ній відображена правова дійсність у вигляді знань про право, осмислення того, що є правом, яким воно було (ставлення до права минулих років) та яким має бути (ставлення до майбутнього права), а також у вигляді правових настанов поведінки як реакції на оцінку чинного права, роботу правозастосовних органів [38].

Різні аспекти правосвідомості досліджували С.С. Алексєєв, Р.С. Байніязов, В.Д. Бабкін, В.М. Баранов, І.В. Воробйова, І.В. Жданова, М.І. Коцюба, О.В. Кобець, В.А. Котюк, П.Ф. Мартиненко, А.Р. Мащок, Є.В. Назаренко, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, В.І. Темченко, С.А. Тихонова та інші науковці. Вивчення психологічних основ правосвідомості можна віднести до провідних наукових напрямів психології і правознавства. З її вирішенням пов'язані завдання укріплення законності і правопорядку, підвищення ефективності та якості діяльності правоохоронних органів, протидії злочинності, профілактика її причин, пізнання рушійних сил регуляторів юридично значущої поведінки.

Розвиток свідомості, самосвідомості, правосвідомості пов'язаний з духовними цінностями, прийнятими у соціумі, з бажанням набувати правові

та духовно-моральні знання, вміння, навички, компетентність, досвід.

В історії науки поняття «досвід» розглядається та використовується у різних значеннях: досвід як діяльність, як накопичення та генерування знань, як категорія пізнання, як психічне утворення індивіда. Тому підструктуру досвіду особистості слід розглядати у широкому розумінні – як увесь усвідомлений і неусвідомлений досвід особистості – емоційний, інтелектуальний, поведінковий та ін.; як ціннісну орієнтацію індивіда на майбутній оптимальний результат життєдіяльності, як сукупність оцінок себе, інших, праці, навколишнього світу, як цінність особистості [170]. Таке розуміння змістовного наповнення підструктури досвіду майбутнього правознавця дає розуміння того, що, по-перше, цей «вантаж» власного досвіду має різні ступені усвідомлення і може містити в собі як фактори, що спричиняють зупинку або деградацію особистості студента, так і ті ресурси духовної сфери, які можливо задіяти в ході її розвитку під час професійної підготовки.

Такі дослідники, як О.С.Губарева, В.І.Ковалев [101], Г.С.Костюк [111], О.А.Левенець, В.В.Рибалка [170] вважають, що досвід сприяє більш швидкому і правильному вирішенню професійних завдань — виявленню таких шляхів розв'язування, які дають можливість з мінімальними витратами досягти наміченої мети. Досвід практичної діяльності дає змогу в багатьох випадках згорнути функцію аналізу, відмовитися від перегляду всіх способів вирішення конкретного завдання, обравши оптимальну за певних умов схему [210].

Отже, досвід правознавця слід розглядати як здатність до узагальнення духовних і юридичних знань, умінь, навичок, вміння з'ясовувати мотиви протидії правопорушникам, хист швидко набувати додаткової компетентності з метою розв'язання складних судово-процесуальних проблем.

Сформованість духовних цінностей правознавця в підструктурі досвіду виявляється у розсудливості, винахідливості, передбачливості, у стійкому

бажанні отримувати знання, розвивати навички роботи правознавця, у здатності з'ясувати мотиви протидії правопорушникам та вмінні їх нейтралізувати згідно законів країни і духовно-моральних принципів.

Процес пізнання істини при розслідуванні злочинів і в перебігу судочинства зумовлюється розумовими здібностями, логічністю мислення та розвинутим інтелектом правознавця. Складовим інтелекту (пам'яті, сприйманню, уяві, мисленню, увазі) присвячено роботи Г.С.Костюка [111], О.М.Леонтьєва [125], С.Д.Максименко [135], В.В.Рибалки [171] та інших дослідників.

Правильне осмислення фактів, що спостерігаються, встановлення їх причинних відносин, побудова обґрунтованих версій, оцінювання одержаної інформації — необхідні етапи у встановленні істини. Очевидність необхідності застосування законів логіки ілюструється тими негативними наслідками, що спостерігаються у результаті допущених при розслідуванні та у судовому розгляді логічних помилок. Ще відомі факти, коли злочини залишаються нерозкритими не тому, що відсутні докази їхнього вчинення, а тому, що ці докази неправильно осмислені, невірно оцінені, покладені в основу помилкових версій розслідування [183].

Слідчий, адвокат, прокурор, як і суддя, при оцінці доказів не повинен покладатися на свої враження, якщо вони підсвідомі. Логічні висновки, до яких він приходять унаслідок такої оцінки, мають ґрунтуватися на дослідженні конкретних доказів, наявних у справі. Нехтування цим правилом може спричинити безпідставне обвинувачення і засудження невинної особи [93].

Сформованість духовних цінностей у підструктурі інтелекту правознавця виявляється не тільки у вмінні поєднувати різні погляди, точки зору, у здатності до тривалого збереження та оперативної актуалізації у пам'яті необхідної інформації у потрібний момент; до творчого синтезу; у пізнавальній спроможності особистості; у формуванні логічних висновків, в адекватному оцінюванні мінливих ситуацій та ретельному аналізі

суперечливих даних, у вмінні виявляти доказову інформацію, висувати слідчі і судові версії, але й у здатності організувати необхідні процесуальні дії згідно духовно-морального стандарту.

Отже, узагальнюючи вищезазначене, приходимо до висновку, що *духовні цінності майбутнього правознавця* мають за основу ідеали Добра, Краси, Істини, являють собою інтегративне особистісне утворення, яке є джерелом мотивації, планування вчинків, підґрунтям професійної свідомості особистості та впливають на рушійні механізми активної діяльності, детермінуючи потреби, позначаючись на вчинках людей, допомагаючи їм здійснювати моральний вибір поведінки у життєво значущих, екстремальних ситуаціях, діяти згідно законів країни. Враховуючи специфіку роботи юристів, слідчих, адвокатів, суддів, прокурорів, залежність ціннісних орієнтацій від цінностей професійної спільноти, вважаємо, що духовні цінності правознавця умовно можна поділити на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінностей-засоби).

Духовні цінності-цілі правознавця – це прагнення знайти істину, встановити або відновити справедливість, дотримання принципу презумпції невинуватості, стійкість до спокус й можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших, усвідомлення відповідальності перед людьми та власною совістю за виконану справу, нетерпимість до порушення закону, твердість духовно-моральних принципів, повага до прав, свобод, честі і гідності громадян тощо. До *духовних цінностей-засобів правознавця* (інструментальних цінностей) відносимо прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування, врахування точки зору іншої людини, інтерес до духовних цінностей, до моральних засад життя людей, бажання приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою, нетерпимість до порушення закону, чесність, надійність, здатність до узагальнення духовних і юридичних знань тощо.

Таким чином, спираючись на дослідження О.М.Бандурки, В.Г.Гончаренка, В.О. Коновалової, В.Л. Васильєва, Ф.В. Глазиріна, Д.П. Котова,

О.Р. Ратінова, С.С.Сливки, В.Г.Сокурєнка, О.М.Столяренка, О.В. Тімченка, Ю.В.Чуфаровського, О.Є.Ямпольського та на соціально-психолого-індивідуальний вимір тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою) [171], розроблено класифікацію психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями, яка може являти собою концептуальну основу організації діяльності викладачів і кураторів вищих навчальних заходів з розвитку духовної сфери майбутніх юристів, слідчих, адвокатів, суддів та прокурорів.

В основу побудови класифікації психологічних утворень майбутнього правознавця зі сформованими духовними цінностями покладена ідея трансформації духовних цінностей в особисті переконання, розвитку потребнісно-мотиваційної сфери і послідовного підвищення професійного, духовного і вольового потенціалів майбутнього правника.

У класифікації психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями нами виокремлено провідні підструктури: комунікативні властивості, характер, розумові здібності, духовна самосвідомість, інформаційний досвід, професійно-правова спрямованість:

I) комунікативні властивості правознавця – прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування, врахування точки зору іншої людини, здатність до міжособистісного спілкування з різними віковими категоріями людей, які мають різний соціальний і процесуальний статус, уміння встановлювати психологічний контакт, вміння логічно і точно висловлювати свої думки, здатність отримувати інформацію від зацікавлених осіб;

II) спрямованість правознавця – інтерес до духовних цінностей, до моральних засад життя людей, бажання приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою, ставлення до закону як до вищої соціальної цінності, спрямованість на дотримання процесуальних та моральних норм, захист прав і законних інтересів громадян від злочинних посягань;

III) властивості характеру правознавця – цілісність рис характеру особистості в досягненні поставленої мети, відповідальність, нетерпимість до порушення

закону, чесність, старанність, сумлінність, надійність, вимогливість, принциповість;

IV) духовна самосвідомість правознавця – це рефлексія наявного і потрібного рівнів професійної і духовно-моральної компетентності, здатність людини усвідомити свій внутрішній світ, своє «Я», свої духовні потреби, інтереси, цінності, своє буття і його сенс, власну поведінку й переживання згідно духовно-морального стандарту;

V) розумові здібності правознавця – правова, духовна і соціальна пізнавальна спроможність особистості; висування слідчих і судових версій, формування висновків, оцінювання мінливих ситуацій та ретельний аналіз суперечливих даних, вміння бачити зв'язки в навколишньому світі і своє місце у Всесвіті, виявляти доказову інформацію, здатність організувати необхідні процесуальні дії, здібність до поєднання різних точок зору, поглядів, до творчого синтезу; здатність до тривалого збереження та оперативної актуалізації у пам'яті необхідної інформації у потрібний момент;

VI) інформаційний досвід правознавця – здатність до узагальнення духовних і юридичних знань, умінь, досвіду; розсудливість, винахідливість передбачливість; досвід з'ясувати мотиви протидії правопорушникам та вміння їх нейтралізувати; хист швидко набувати додаткової компетентності з метою розв'язання складних судово-процесуальних проблем;

Запропонована нами класифікація психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями передбачає врахування специфіки і особливостей роботи юристів та є своєрідним еталоном якостей, яка може використовуватись під час констатувального та формувального експериментів, при конструюванні і реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей майбутніх правознавців у навчальних закладах.

1.3. Аксиологічний та духовно-особистісний підходи до процесу вивчення і формування духовних цінностей у майбутніх правознавців

Процес вивчення і формування духовних цінностей особистості спирається на підходи та принципи психологічної науки, які були сформульовані у працях вітчизняних і зарубіжних психологів, зокрема, А. Адлера [4], Б.Г.Ананьєва [7], Г.О.Балла [14], І.Д.Беха [21], Л.С.Виготського [51], В. Джеймса [270], О.Г.Видри [46], Г.С.Костюка [110], С.Д.Максименка [135], К.К.Платонова [151], В.В.Рибалки [170], К. Роджерса [174], С.Л.Рубінштейна [175] та ін.

Формування духовних цінностей правознавця пов'язано зі становленням відносно стійких психологічних утворень особистості (потреб, мотивів, інтересів, цілей, світогляду, ідеалів, переконань тощо) під впливом об'єктивних і спеціально створених для цього умов, коли дії і вчинки молодої людини в результаті багаторазових повторень стають звичними й визначають типову модель високодуховної діяльності та поведінки.

Під «формуванням» духовних цінностей ми розуміємо не примусовий зовнішній вплив на особистість, а створення сприятливих психолого-педагогічних умов для свідомого процесу духовного зростання, самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення молоді; прагнення особистості до самопокращення, що відбувається завдяки аналізу особистісного та суспільно-культурного досвіду, орієнтації на ідеали Добра, Краси, Істини; залучення юнаків та дівчат до духовно спрямованої навчально-виховної та суспільно-корисної, перетворюючої діяльності.

У сучасній психології існують різні *підходи* до проблеми вивчення і

формування особистості: індивідуально-психологічний, соціально-психологічний, віковий, діяльнісний, особистісний тощо. Так, згідно індивідуально-психологічного підходу у процесі формування духовних цінностей майбутніх правознавців слід враховувати такі індивідуально-психофізіологічні властивості студентів, як здібності, характер, темперамент, спрямованість потреб, інтересів, емоційну налаштованість, ціннісну орієнтацію. Значний внесок у становленні індивідуально-психологічного підходу зробили такі науковці, як Н.І.Волошко, К.М.Гуревич, Є.О.Клімов, В.С.Мерлін, В.Д.Небиліцин, В.М.Русалов.

У руслі соціально-психологічного підходу проводились дослідження Г.М.Андрєєвої, О.О.Бодальова, Л.С.Вигодського, І.Н.Кона, Г.С.Костюка, О.Ф.Лазурського. Так, О.Ф.Лазурський розробив «психосоціальну» класифікацію типів особистості, в основі якої було покладено принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, яке містить не тільки речі, природу, людей, а й ідеї, духовні блага, естетичні, моральні та релігійні цінності [118]. Використання вказаного основного принципу зумовлює наявність у класифікації двох головних розділів: за психічним рівнем, який у свою чергу поділено на три підрозділи (нижчий, середній, вищий), а також за психічним змістом. У зв'язку з цим О.Ф.Лазурський виокремлює чисті, комбіновані, спотворені та перехідні типи особистостей різних рівнів.

Наукова позиція В.П.Тугаринова стосовно того, що особисті цінності обумовлені цінностями соціальної групи або суспільства, дозволяє прийняти думку про залежність ціннісних орієнтацій від цінностей професійної спільноти [198]. Отже, особистість слід розглядати у площині міжособистісних стосунків у сім'ї, найближчих референтних груп, соціальних інститутів і людської цивілізації в цілому. Соціальна установка, адаптація, інтеграція, соціальна діяльність, активність, статусно-рольова реалізація особистості у групі має безпосередній вплив на підструктури спілкування, спрямованості, характеру, свідомості, досвіду та на процес

формування духовних цінностей особистості.

У відповідності до вікового підходу, який розглянуто у працях Л.І.Божович, Л.Бернара, Ш.Бюлера, Л.С.Виготського, І.С.Кона, Д.Б.Ельконіна, В.Ф.Моргуна, Н.О.Ткачової, кожний період являє собою певний ступінь розвитку життєвого шляху особистості. Вивчення періодів, стадій і фаз психічного розвитку людини необхідне для раціональної побудови системи навчання й виховання, професійного самовизначення молодого покоління, повнішого використання трудового і творчого потенціалу людини на кожному віковому етапі.

На думку Л.О.Коберник, юнацький вік – це період переосмислення та становлення ціннісних орієнтацій, оскільки він характеризується не тільки збільшенням обсягу знань, але й розширенням світогляду особистості, прагненням проникнути в саму суть духовності та моральності, зрозуміти найбільш загальні закони поведінки людей і на цій основі виробити власні моральні категорії [99].

Юнацький вік характеризується підвищеною чутливістю, сприйнятливістю, розвитком соціальних емоцій. Розглядаючи волю і емоції як дві форми прояву однієї і тієї ж афективної психічної діяльності, С.Л.Рубінштейн вважав, що насправді ми маємо справу з двома процесами – інтелектуальним і афективним, який включає волю, почуття і емоції [175, с.269].

Характеризуючи волю як результат високого ступеня вираженості в свідомості людини раціонального та емоційного компонентів у засвоєнні певних етичних норм, М.Й.Боришевський наголошує, що саме воля допомагає людині втілити етичні знання і почуття у вчинки.

Воля характеризується когнітивно-афективним синтезом та забезпечує спонукально-дійову, мотиваційну функцію думки людини, яка проявляється у самодетермінації і саморегуляції різноманітних психічних процесів і діяльності.

Спираючись на віковий вимір психологічної структури особистості (за

В.В.Рибалкою), варто зазначити, що юнацький вік є найбільш сенситивним розвитку внутрішнього світу, духовного і волевого потенціалів, потребнісно-мотиваційної сфери, спрямованості особистості, які являють собою підґрунтя для формування духовних цінностей у майбутніх професіоналів.

Е.О.Помиткін у своєму дослідженні зазначив, що у віковому вимірі особистості актуалізуються психологічні механізми духовного розвитку. До їх складу вченим віднесено та обґрунтовано ідентифікацію, децентрацію, рефлексію, трансценденцію та усвідомлення буттєвої єдності [159].

Врахування психологічних механізмів духовного розвитку та вікових особливостей юнацького віку дозволяє створити належні умови навчального закладу для успішного процесу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Згідно діяльнісного підходу та його представників О.М.Леонтьєва, Г.С.Костюка, О.М.Ткаченка, Л.І.Божович, особистість стає суб'єктом пізнання, творчості, перетворення дійсності, творцем самої себе і того світу, в якому живе. Використання цього підходу дозволяє здійснювати дослідження психологічних особливостей формування духовних цінностей особистості в різних видах і формах діяльності.

Діяльнісний вимір психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою) складається з потребнісно-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, операційно-результативного, емоційно-почуттєвого компонентів та може слугувати основою для окреслення критеріїв сформованості духовних цінностей.

Так, О.М.Леонтьєв визначає два виміри особистості: внутрішньо-психологічний та зовнішньо-поведінковий. До першого виміру належать мотиви, цілі, завдання, потреби. До другого – види діяльності, дії, операції, функціональні, психофізіологічні системи [125].

Розглядаючи вищезазначені підходи у тісному взаємозв'язку, В.В.Рибалка слушно зазначає, що вони фактично утворюють єдиний

комплекс підходів. За його припущенням, «даний взаємозв'язок, взаємне тяжіння цих підходів одне до одного дають підстави розглядати їх цілісно, в контексті єдиного *особистісного підходу*, у який вони можуть бути залучені як його складові. Кожний з цих підходів розвивається шляхом виходу за власні межі у напрямку об'єднання з іншими підходами і утворення особистісного підходу» [170, с.19].

На доцільність впровадження особистісного підходу в навчально-виховний процес вказує відомий фахівець в галузі юридичної психології В.Л.Васильєв. Він також виходить з того, що будь-яка психічна властивість людини не може існувати поза контекстом цілісної особистості, поза системою мотивів її поведінки, її відношень до дійсності, її переживань, переконань тощо. Він вважає, що кожна якість змінює свій зміст та побудову залежно від того, в якій структурі особистості вона дана, тобто залежно від тих цілей і задач, які ставить собі особистість, від її поглядів та переконань, від зв'язку даної якості з іншими властивостями суб'єкта [38]. При цьому слід також мати на увазі, яку функцію виконує кожне психічне явище, що вивчається і розвивається, у складній системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю, в процесі її професійної діяльності.

Якщо, на думку Н. С. Лейтеса, особистісний підхід має ґрунтуватися на основі синтезу індивідуального та вікового підходу, то духовно-особистісний підхід має, окрім цього, враховувати наукові уявлення про духовність та процес розвитку духовної сфери особистості.

Погоджуємося з думкою Е.О. Помиткіна, який зазначив, що духовно-особистісний підхід доцільно розглядати як сукупність концептуальних уявлень, моделей, принципів і методів, які сприяють більш об'єктивному розумінню особистості у процесі актуалізації і розвитку духовного потенціалу і цінностей [159, с.12].

Розглядаючи особистість у структурному плані як систему систем, Г.С.Костюк тим самим закладав основу для розуміння її складових як пов'язаних та взаємозалежних компонентів, що опосередковуються

принципами цілісності та ієрархічності. Ці ж положення були враховані вченим при формулюванні принципів духовно-особистісного підходу. Однак, – слушно зауважує Е.О. Помиткін, – означена цілісність є більш широкою, оскільки інтегрує духовну, особистісну (соціальну) та біологічну (фізичну) природу людини.

Принцип духовно-особистісної інтеграції пов'язаний з такими положеннями: духовна, соціальна та біологічна природа людини складають єдину цілісну систему, центром інтеграції якої виступає особистість з притаманними їй структурою, функціями та процесами; перебуваючи у постійному енергетично-інформаційному обміні з цілісним світом, людина своєю діяльністю перетворює матеріальні форми енергії у більш досконалі, духовні форми, одухотворяючи саму себе та навколишній світ; еволюційно-історичний поступ людства невід'ємно пов'язаний з одухотворенням особистості, яке відбувається у її структурі на основі розвитку попередніх базових процесів: морального, інтелектуального, емоційного розвитку тощо.

Принцип ієрархічності (підпорядкування) в контексті духовно-особистісного підходу знаходить відображення у наступних положеннях: духовна сфера людини є найбільш пізнім (за часом прояву в онтогенезі), найбільш складним, а тому найбільш цінним особистісним утворенням по відношенню до інтелекту, емоційно-почуттєвої сфери та психофізіології; у процесі духовного розвитку вибудовується «Я-концепція» особистості, упорядковуються мотиви, мислення спрямовується на розв'язання найважливіших проблем буття, досягається гармонійне співвідношення фізичної, емоційно-почуттєвої та інтелектуальної сфер; гармонійний розвиток інтелектуальної, емоційно-почуттєвої та фізичної сфери особистості складає сприятливе підґрунтя для формування духовних цінностей або культури особистості [159, с.13].

Разом із цим презентовані вище підходи і принципи не охоплюють цілком специфіку психологічних особливостей формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, що обумовлює необхідність звернення

до аксіологічного підходу.

Вчення Платона про взаємозв'язок Добра, Краси, Істини, Любові як іпостасей вищого блага небезпідставно можна вважати першою найбільш універсальною моделлю філософської теорії цінності. Сама ж аксіологія виникла наприкінці XVIII – початку XIX століття, будучи результатом і теоретичною формою маніфестації «романтичної реакції» на догматичний раціоналізм епохи Просвітництва. Термін «аксіологія» походить від двох слів грецького походження («цінний» та «вчення»). Його авторство належить П.Лапі і Е.Гартману [112].

Філософи, що вперше звернулися до категорії «цінність», віднесли її до чуттєвої сфери, вважаючи, що це свого роду емоційні установки, які сприяють орієнтації в досвіді людини. Важливим виступає і судження про те, що цінності – це основа вирішення питання про сенс життя, призначення людини.

Вагомий внесок у розвиток аксіології внесли Б.Г. Ананьєв [7], В.В. Крижко [112], О.Ф. Лазурський [135], О.М. Леонт'єв [118], Н.О. Ткачова, С.Л. Рубінштейн, В.О. Сухомлинський, З.Л. Становських [190], В.П. Тугарінов [198], А.О. Фальковський [200], А.О. Ярошенко [258] та інші вчені, чий погляд складають унікальний базис аксіологічного підходу до вивчення і розвитку духовного світу особистості.

В.П.Тугарінов переконливо показав актуальність ціннісної проблематики у професійній діяльності. Учений виділив дійсні, реальні, уявні, бажані й ідеальні цінності. Він підкреслив, що всі цінності виводяться з реальних умов, а їх осмислення є результатом роботи свідомості. Дослідник встановив зв'язок цінностей з потребами, інтересами, ідеалами та цілями, визначив особистість як головну цінність, яка дає початок будь-якій аксіологічній системі. В основу класифікації цінностей В.П.Тугарінов поклав основні сфери громадського життя: виробничо-економічну (матеріальну), соціально-політичну, духовну і побутову. З розробкою теорії цінностей вчений пов'язував розкриття нових сторін дійсності і людських

відносин, визначення перспектив життєдіяльності людини [198].

Сутність аксіологічного підходу до підготовки спеціаліста полягає в орієнтації професійної освіти на формування в студентів системи загальнолюдських і професійних цінностей, що визначають їхнє ставлення до світу, до своєї діяльності, до самого себе як людини і професіонала, – зазначила Т.В.Садова [180].

Аксіологічний підхід належить до найважливіших способів розкриття природи людини. Аксіологічне відношення дозволяє вирішити, чи варто пізнавати світ і змінювати його, чи варто взагалі жити, що людина може одержувати від світу і на що вона може сподіватися.

Аксіологічний підхід застосовується і у сфері права. У будь-якому суспільстві система правового регулювання містить у собі різноманітні цінності, оцінки, оцінні критерії, норми, соціальні інститути. Загальновизнано, що правові цінності і оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення [200].

У своєму дослідженні А.О.Фальковський наголосив на актуальності аксіологічного (ціннісного) підходу в діяльності правознавців. Аксіологічний підхід здатний удосконалити існуючу систему українського законодавства шляхом закріплення в ній найбільш значущих для нашого суспільства цінностей, що є необхідною умовою для успішного розвитку України як незалежної правової соціальної держави [200].

Аксіологічний підхід є інтегруючим, імпліцитно присутнім у кожному з концептуальних дослідницьких підходів, і за його допомогою визначається: по-перше, цінність права як соціального регулятора; по-друге, здатність права втілювати в життя певні цінності, по-третє, ціннісне наповнення права. Ціннісний (аксіологічний) підхід у методології юриспруденції – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд правознавця крізь призму його відповідності певним цінностям, які можуть забезпечуватись правом та бути його основою [200].

Узагальнюючи вищезазначене, приходимо до висновку, що

аксіологічний підхід на основі особистісного, являє собою адекватний інструмент дослідження проблеми психологічних особливостей формування духовних цінностей особистості, оскільки передбачає розгляд особистості як найвищу цінність суспільства та врахування ієрархічної системи цінностей особистості під час навчально-виховної або суспільно-корисної діяльності.

Аксіологічний підхід дозволяє враховувати системність побудови цінностей особистості майбутнього правознавця, яка може змінюватися, але характеризується цілісністю, структурністю, ієрархічністю, взаємозв'язками і забезпечує регуляцію розвитку та поведінки людини.

Отже, *аксіологічний та духовно-особистісний підходи* доцільно розглядати як сукупність концептуальних уявлень, принципів і методів, які сприяють більш об'єктивному розумінню особистості майбутнього правознавця у процесі формування духовних цінностей та розвитку морально-правових відносин у соціумі. Аксіологічний та духовно-особистісний підходи є інтегруючими, імпліцитно присутніми у кожному з дослідницьких підходів та являють собою адекватний інструмент дослідження проблеми психологічних особливостей формування духовних цінностей у студентів-правознавців, оскільки передбачають, по-перше, ставлення до особистості як до найвищої цінності, вивчення ієрархічної системи цінностей молоді, по-друге, створення умов для трансформації духовних цінностей в особисті переконання, повноцінного розвитку духовності у майбутніх правознавців, по-третє, розгляд цінності права як соціального регулятора.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

1. Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми психологічних особливостей формування духовних цінностей у майбутніх правознавців дозволив зазначити, що *духовні цінності особистості* – конструктивні орієнтири людської свідомості, які мають за основу ідеали Добра, Краси, Істини, Любові, являють собою джерело мотивації для прогресивного розвитку особистості і цивілізації в цілому, визначають норми поведінки особистості та мають індивідуально-суспільне підґрунтя для вирішення питання про призначення людини, про сенс життя, вершинні досягнення людства, котрі зумовлюють успіхи суспільства: економічні, ідеологічні, політичні тощо.

Психологічна сутність поняття «духовні цінності особистості» співвідноситься з ідеалами, з потребою пізнання себе, світу, з високодуховними мотивами поведінки, з постійним устремлінням до самовдосконалення і самореалізації. Маючи безпосередній зв'язок з потребнісно-мотиваційними, емоційними, вольовими, когнітивними процесами, духовні цінності виконують рефлексивну, організаційну, регулятивну функції. Необхідно зазначити, що духовні цінності надають сенсу самому існуванню людини і формуються невід'ємно від розвитку потребнісно-мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, духовного і вольового потенціалів особистості.

2. Майбутні правознавці – це юристи, співробітники слідчо-оперативної групи, адвокати, слідчі, судді та прокурори, які будуть розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією,

хабарництвом, допомагати своєю роботою підтримувати порядок у державі, захищати громадян від злочинності.

Духовні цінності майбутнього правознавця мають за основу загальнолюдські ідеали, являють собою інтегративне особистісне утворення, яке є джерелом мотивації, планування вчинків, підґрунтям професійної свідомості особистості та впливають на рушійні механізми активної діяльності, детермінуючи потреби, позначаючись на вчинках людей, допомагаючи їм здійснювати моральний вибір поведінки у життєво значущих, екстремальних ситуаціях, діяти згідно законів країни. Духовні цінності правознавця умовно можна поділити на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). *Духовні цінності-цілі правознавця* – це прагнення знайти істину, встановити або відновити справедливість, дотримання принципу презумпції невинуватості, стійкість до спокус й можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших, усвідомлення відповідальності перед людьми та власною совістю за виконану справу, нетерпимість до порушення закону, твердість духовно-моральних принципів, повага до прав, свобод, честі і гідності громадян тощо. До *духовних цінностей-засобів правознавця* (інструментальних цінностей) відносимо прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування, врахування точки зору іншої людини, інтерес до духовних цінностей, до моральних засад життя людей, бажання приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою, нетерпимість до порушення закону, чесність, надійність, здатність до узагальнення духовних і юридичних знань тощо.

Духовні цінності правознавця мають прямий зв'язок з ціннісною орієнтацією на індивідуальні, сімейні, соціальні, загальнолюдські, вищі цінності та залежать від внутрішніх і зовнішніх факторів, умов особистісного розвитку кожного індивіда

3. Враховуючи специфіку роботи юристів, слідчих, адвокатів, суддів, прокурорів (О.М. Бандурка, О. Скакун), залежність ціннісних орієнтацій від цінностей професійної спільноти (В.Г. Гончаренко, В.В. Рибалка,

Т.В. Варфоломеева), розроблено класифікацію психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями, в якій виокремлено провідні підструктури: *комунікативні властивості правознавця* – здатність до міжособистісного спілкування з людьми, які мають різний соціальний і процесуальний статус, прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування, врахування точки зору іншої людини, вміння логічно і точно висловлювати свої думки (С.М. Богдан, І.О. Шинкаренко); *професійно-правова спрямованість правознавця* – інтерес до духовних цінностей, до моральних засад життя людей, бажання приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою, ставлення до закону як до вищої соціальної цінності, спрямованість на дотримання процесуальних і моральних норм, захист прав і законних інтересів громадян від злочинних посягань (Г.Х. Яворська); *риса характеру правознавця* – чесність, відповідальність, нетерпимість до порушення закону, старанність, сумлінність, надійність, вимогливість, принциповість (Р.В. Гурак, Р.С. Троцький); *духовна самосвідомість* – усвідомлення свого внутрішнього світу, духовних потреб, свого «Я», образу професії правознавця, рефлексія наявного і потрібного рівнів професійної і духовної компетентності, здатність об'єктивно оцінювати себе та оточуючих (В.Л. Васильєв, С.О. Ставицька, П.Р. Чамата); *інформаційно-правовий досвід правознавця* – здатність до узагальнення духовних і юридичних знань, умінь, досвіду; розсудливість, передбачливість; прагнення з'ясувати мотиви протидії правопорушникам та вміння їх нейтралізувати; хист швидко набувати додаткової компетентності з метою розв'язання складних судово-процесуальних проблем (В.О Коновалова); *інтелектуальні властивості правознавця* – здібність до поєднання різних точок зору, поглядів, оцінювання мінливих ситуацій, ретельний та об'єктивний аналіз суперечливих даних, правова, духовна й соціальна пізнавальна спроможність особистості; вміння бачити зв'язки в навколишньому світі та своє місце у Всесвіті, здатність організувати необхідні процесуальні дії, здібність до творчого синтезу (О.М. Бандурка,

С.М. Ірхіна).

4. Результати аналізу методологічних принципів і підходів до експериментального дослідження психологічних особливостей формування духовних цінностей у майбутніх правознавців дали підстави означити *аксіологічний та духовно-особистісний підходи* доцільно розглядати як сукупність концептуальних уявлень, принципів і методів, які сприяють більш об'єктивному розумінню особистості майбутнього правознавця у процесі формування духовних цінностей та розвитку морально-правових відносин у соціумі. Аксіологічний та духовно-особистісний підходи є інтегруючими, імпліцитно присутніми у кожному з дослідницьких підходів та являють собою адекватний інструмент дослідження проблеми психологічних особливостей формування духовних цінностей у студентів-правознавців, оскільки передбачають, по-перше, ставлення до особистості як до найвищої цінності, вивчення ієрархічної системи цінностей молоді, по-друге, створення умов для трансформації духовних цінностей в особисті переконання, повноцінного розвитку духовності у майбутніх правознавців, по-третє, розгляд цінності права як соціального регулятора.

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. *Шкіренко О.В.* Духовні цінності як регулятор поведінки особистості в екстремальних ситуаціях / О.В.Шкіренко // Педагогічний процес: теорія і практика. Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. / Благод.фонд ім. А.С.Макаренка – К., 2006. – Вип. 5. – С. 277 – 288
2. *Шкіренко О.В.* Духовні цінності як психолого-педагогічна основа становлення особистості студента / О.В.Шкіренко // Наукові записки Ін-ту психології імені Г.С.Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д.Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 28. – С. 202 – 209.
3. *Шкіренко О.В.* Формування та розвиток духовних цінностей особистості майбутнього професіонала / О.В.Шкіренко // Вісник

- Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. пр. – К.: ІВЦ "Політехніка", 2007. – № 1(19).– С. 102 – 104.
4. Шкіренко О.В. Формування духовних цінностей студента на основі моделі високодуховної особистості майбутнього правознавця / О.В.Шкіренко // Вісник Академії адвокатури України. – К.: Видавничий центр Академії адвокатури України, 2007. – Вип. 10. – С. 166 – 171.
 5. Шкіренко О.В. Процес соціалізації та ціннісні орієнтації особистості студента-правознавця / Олена Шкіренко // Педагогіка і психологія професійної освіти // Науково-метод. журнал. – Львів : "Львівська політехніка", 2007. – № 5. – С. 119 – 124.
 6. Шкіренко О.В. Психологічні особливості формування духовних цінностей у майбутніх правоохоронців /О.В. Шкіренко// Філософські, методологічні і психологічні проблеми права: тези доп. III Всеукр.науко.-теорет. конф. (Київ 23 квіт. 2010р.) [Текст] / ред. кол.: В.В.Коваленко, М.В.Костицький, О.М.Джужа та ін.– К.: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – С.230-231.
 7. Шкіренко О.В. Моральна відповідальність // Освіта дорослих: енциклопедичний словник / за ред. В.Г.Кременя, Ю.В.Ковбасюка; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України [та ін.]. – К. : Основа, 2014. – С.235 - 236.
 8. Шкіренко О.В. Психологічний зміст особистісних і духовних цінностей студента / О.В. Шкіренко // Людиноцентризм як основа гуманітарної політики України: освіта, політика, економіка, культура : матеріали Всеукр. конф., 22 лютого 2011 р. — К. : Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2011. — С. 393—299.
 9. Шкіренко О.В. Духовні цінності як чинник розвитку духовного потенціалу особистості в сучасних умовах / О.В.Шкіренко // Сучасна середня освіта: інновації, методологія, теорія, практика. Тези доповідей

на міжрегіональній науково-практичній конференції, 7 жовтня 2014р. /
За заг. ред.. І.М.Бобер. – Кременчук: ПП О.В. 2014. – С. 329-332. - 348с.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СФОРМОВАНOSTІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПРАВОЗНАВЦІВ

У розділі обґрунтовано складові, критерії, рівні сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, підбрано й апробовано психодіагностичні методи вивчення зазначеного явища, визначено кількісні та якісні показники особливостей сформованості духовних цінностей, встановлено взаємозв'язок між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку майбутніх правознавців.

2.1. Психодіагностичні методи вивчення психологічних особливостей сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців

Спираючись на принципи цілісності, ієрархічності, духовно-особистісної інтеграції, на аксіологічний, духовно-особистісний підходи, ми визнали за доцільне означити складові, критерії, показники, рівні сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, підібрати психодіагностичний інструментарій дослідження психологічних особливостей сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців.

На основі аналізу теоретичних досліджень сучасних науковців, ми окреслили структурні складові сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців: когнітивно-емоційну (М.Й. Боришевський,

О.А. Захаренко, О.Г. Видра) мотиваційно-вольову (І.Д. Бех, І.М. Галян, М.В. Савчин), діяльнісно-результативну (О.М. Бандурка, Л.А. Коберник, Е.О. Помиткін, В.О. Сухомлинський).

Визначення когнітивно-емоційної складової обумовлено тим, що формування духовних цінностей особистості неможливо уявити без наявності знань у майбутніх правознавців про цінності, духовність, духовний розвиток, ціннісну орієнтацію, ієрархічну систему цінностей особистості. Означення цієї складової мало за основу твердження академіка О.А. Захаренко, який зазначив, «що передумовою духовного розвитку людини є освіченість. Щоб людина усвідомила свою причетність до світу, їй треба мати знання. До того ж, духовність впливає на освіту, бо духовність – це ставлення до знань, до цінностей, до усвідомлення людиною себе і світу. При цьому світ стає ціннісно-значимим, повним смислу для людини» [82, с.28].

На думку М.Й. Боришевського, емоційна складова несе в собі домінуюче психологічне навантаження, оскільки саме в ньому виражається ставлення особи до інших людей, Всесвіту і визначає його як «своєрідне внутрішнє мірило духовно-моральної сприйнятливості особи» [34, с.21].

«У роботі з системою цінностей особистості емоційна складова є первинною, а рефлексивна – вторинною», – зазначив О.Г.Видра у своєму дослідженні. Він зауважив: «Якщо корекція цінностей відбувається тільки на рівні усвідомлення, рефлексії, виникає опір особистості перебудові ціннісної ієрархії.

Якщо ж особистість вивести на певний емоційний рівень, то людина стає готовою до таких змін, опір особистості до цього в таких умовах є мінімальним, іноді взагалі відсутній. У даному випадку емоції повинні бути професійно орієнтовані» [46, с.101].

Отже, процес формування духовних цінностей цілковито залежить від емоційного впливу під час усвідомлення і набуття знань про цінності, духовність, духовний розвиток, ціннісну орієнтацію, ієрархічну систему

цінностей особистості. Показники когнітивно-емоційної складової сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців виявляються в наявності знань про духовні цінності та їх емоційне прийняття; в системності, глибині, стійкості пізнавальних інтересів та емоційно-ціннісних переживань, виражаються у здатності до пошуку істини, мудрості, у встановленні справедливості, до інтеграції різних світоглядних позицій, у здатності отримувати необхідну інформацію, у прояві співчуття, емпатії у процесі спілкування, у врахуванні точки зору іншої людини, у пізнанні світу, себе, оточуючих людей, у вмінні цінувати життя, у прагненні до самоаналізу, саморозвитку з опорою на духовні цінності.

Ієрархічна система цінностей та ціннісна орієнтація майбутнього правознавця залежить від рівня розвитку когнітивної, емоційної, потребнісно-мотиваційної, вольової сфер особистості.

Емоційно-вольова сфера – узгодженість складних психічних (емоційних і вольових) процесів, які відображають ставлення людини до дійсності. Емоції і воля здійснюють регулювальну функцію, спонукають людину до знань, праці, вчинків або стримують їх.

Сформованість емоційно-вольової сфери виявляються в умінні своєчасно та обдуманно приймати рішення, особливо у складних обставинах, у гальмуванні негативних емоцій, прагнень та дій, у здатності людини долати труднощі, що виникають на шляху до досягнення мети. Емоційно-вольова сфера допомагає особистості доводити до кінця розпочату справу, долаючи всі перешкоди, які зустрічаються на шляху до її виконання, відчуваючи позитивні відчуття.

Враховуючи те, що потреба, за С.Л.Рубінштейном і І.М.Галіаном, є «нуждою людини в чомусь, а мотив – причина, що спонукає до діяльності, спрямованої на задоволення потреб» [52, с.268], можна зазначити, що потребнісно-мотиваційна сфера особистості детермінує поведінку суб'єкта, стимулює його активність, його ставлення до оточуючого світу, до інших людей, до самої себе, визначає альтруїстичну або егоїстичну спрямованість.

Потребнісно-мотиваційна спрямованість, когнітивні, емоційні процеси особистості залежать від вольового потенціалу особистості, тому що воля є механізмом, який дає можливість керувати власною поведінкою, психічними процесами та мотивацією. У волі відображається активність людини, яка спрямована не на зовнішній світ чи інших людей, а на саму себе. Вольова регуляція характеризується свідомою навмисністю поведінки, що ґрунтується на розробці програми досягнення мети, свідомим вибором певного способу дії з ряду можливих, оцінкою перепон на шляху до мети, необхідністю мобілізації вольових зусиль для подолання перешкод [20].

Отже, узагальнюючи вищезазначене, варто сказати, що наступною складовою сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців визначено мотиваційно-вольову, яка виявляється в здатності встановлювати зв'язок між мотивами і засобами досягнення цілей. Мотиваційно-вольова складова духовної самосвідомості та сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців характеризуються прагненням до самоаналізу, критичним ставленням до власних вчинків під час навчання та повсякденної діяльності, бажанням приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою, ставленням до закону, як до вищої соціальної цінності, спрямованістю на дотримання процесуальних та моральних норм, необхідністю мобілізації вольових зусиль для подолання перешкод, змогою свідомо регулювати свої думки, емоції, дії.

Воля як особлива динамічна характеристика мотивів, форма психологічної активності людини є внутрішнім регулятором поведінки і виступає у ролі вирішального чинника, який впливає на вибір і практичну реалізацію поведінки людини. Виконуючи регулятивну функцію, воля впливає на боротьбу мотивів у процесі діяльності і з метою збереження, ствердження обраної мети. Вона є стрижнем структурної організації особистості [20].

На переконання В.О.Сухомлинського, істотним засобом самоствердження особи є праця, результативна діяльність, виховний вплив

якої забезпечується тим, що вона залишає відбиток у думках і почуттях вихованця, глибоко зачіпає його вольову сферу. «Утвердження особистості в праці, матеріалізація духовних рис і якостей у тому, що творять руки й розум, – це і є, образно кажучи, нитка, що зв'язує працю і духовне життя» [192, с. 489].

Таким чином, приходимо до висновку, що показники діяльнісно-результативної складової сформованості духовних цінностей виявляються у досягненні цілей, конструктивного результату з позиції духовної орієнтації особистості (Л.А.Коберник), у знаходженні життєвих смислів (В.В.Крижко), у моделюванні своєї діяльності на аксіологічній та когнітивно-емоційній основах з застосуванням власних здібностей (Е.О. Помиткін); у бажанні набувати досвід з'ясовувати мотиви протидії правопорушникам, у вмінні їх нейтралізувати; у хисті швидко набувати додаткової компетентності з метою розв'язання складних судово-процесуальних проблем, у прагненні захищати чесно та справедливо права і законні інтереси громадян від злочинних посягань; у реалізації вольового та духовного потенціалів в суспільно-корисній діяльності (О.М. Бандурка).

Наведені компоненти ми вважаємо необхідним розглядати в єдності як взаємодоповнюючі.

Отже, узагальнюючи вищезазначене, ми окреслили *структурні складові* сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців: когнітивно-емоційна, мотиваційно-вольова, діяльнісно-результативна; *критерії* сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців: емоційно-ціннісне ставлення до життєдіяльності (І.Д.Бех, І.В.Моїсеєва), ціннісно-сміслова саморегуляція (О.О.Бандура, В.В.Волошина, З.Л.Становських) особистісна свобода (Г.О.Балл, С.Д.Максименко, В.А.Чернобровкіна), *рівні*, які характеризують ступінь сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців: *низький, середній, високий*.

Розглядаючи рівні сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, слід зазначити, що для майбутніх правознавців з *високим*

рівнем сформованості духовних цінностей характерний інтерес до духовних знань та прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування. Вони вміють свідомо регулювати свої емоції та мають здатність до пошуку істини, мудрості, до інтеграції різних світоглядних позицій. Студенти-правознавці з високим рівнем сформованості духовних цінностей цінують життя, проявляють зацікавленість до пізнання світу, себе, оточуючих людей, відчують прагнення до самоаналізу, саморозвитку. Високий рівень сформованості духовних цінностей властивий майбутнім правознавцям, які намагаються моделювати свою діяльність на аксіологічній та когнітивно-емоційній основах з застосуванням власних здібностей, досвіду для досягнення цілей. Вони знаходять життєві смисли, мають бажання та вміння реалізувати свій потенціал в суспільно-корисній діяльності.

Майбутні правознавці з *середнім рівнем* сформованості духовних цінностей мають епізодичне бажання набувати знання про духовність, цінності, духовний розвиток, але вони мають зацікавленість навчитися свідомо регулювати свої емоції, набути навичок самостійно, конструктивно будувати своє майбутнє життя. Студенти-правознавці з середнім рівнем сформованості духовних цінностей усвідомлюють мотиви особистісно-професійного самовдосконалення, відповідальність за свої дії, критично ставляться до своїх недоліків, докладають зусилля для самопізнання, саморозвитку, виявляють бажання приносити добро, користь ближнім, країні.

Майбутні правники з *низьким рівнем* сформованості духовних цінностей не вміють регулювати свої думки, емоції, дії в складних та екстремальних ситуаціях. Їм дуже складно мобілізувати зусилля для подолання перешкод. Вони не здатні вчасно встановлювати зв'язок між мотивами і засобами досягнення цілей, не мають критичне ставлення до власних вчинків під час навчання та повсякденної діяльності, але такі студенти виявляють пізнавальні інтереси та бажання зрозуміти себе та отримати знання про духовність, духовний розвиток, духовні цінності особистості.

Спираючись на означені критерії, показники, рівні сформованості духовних цінностей, ми розробили програму емпіричного дослідження психологічних особливостей формування духовних цінностей у майбутніх правознавців. У програмі було визначено основні етапи дослідження, процедура, методи та психодіагностичні методики.

На першому етапі експерименту було проаналізовано психолого-педагогічну літературу з проблеми, здійснено аналіз психолого-педагогічних підходів до проблеми формування духовних цінностей студентів-правознавців.

На другому етапі була розроблена програма дослідження, орієнтуючись на завдання роботи; визначалися критерії, показники, рівні сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, здійснювалась вибірка, адаптація та апробація методичного інструментарію; виявлено показники особливостей сформованості духовних цінностей та взаємозалежність між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку майбутніх правознавців.

На третьому етапі було здійснено обробку експериментальних даних, яка передбачала узагальнюючі процедури з використанням методів кількісної і якісної обробки інформації, інтерпретацію результатів експерименту.

В ході констатувального експерименту було застосовано систему валідних психодіагностичних методів (спостереження, бесіди, анкетування, тестові методики, соціометричні дані однокласників і викладачів).

Вибір емпіричних методик дослідження визначався нами відповідно до поставлених завдань дослідження. При формуванні блоку методик ми виходили з необхідності найбільш повного розкриття предмета дослідження та об'єктивного його відображення. Для цього нами були використані близькі за предметною спрямованістю, але різні за формою, методики. Це дозволило збільшити їх валідність, достовірність та надійність. В емпіричному дослідженні використовувались стандартизовані варіанти методик, які відповідають психодіагностичним вимогам. Підбір психодіагностичного інструментарію уточнювався за допомогою пілотажного дослідження.

Принцип взаємодоповнення психодіагностичних методик дозволив отримати як найбільш повну картину розвитку і функціонування внутрішнього світу майбутнього правознавця.

Зупинимося на загальній характеристиці комплексу діагностичних засобів, використаного в умовах проведення емпіричного дослідження.

Для вивчення рівня сформованості духовних цінностей та діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості у майбутніх правознавців нами використані методики С.С.Бубнової «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості», Е.О.Помиткіна «Здійснення бажань», М.Рокича «Ціннісні орієнтації» авторський опитувальник «Цінності майбутнього правознавця».

Методика Е.О.Помиткіна «Здійснення бажань» має теоретично обґрунтований ціннісний фундамент та спирається на еталонну ціннісну шкалу, відносно якої розглядаються результати дослідження. Такою шкалою служать етапи (рівні) розширення свідомості і, відповідно, зміни ціннісної орієнтації людини, визначені науковцем [156, с.98].

Модифікація методики полягала в тому, що у список цінностей були внесені зміни після анкетування і пілотажного дослідження у відповідності до професійних особливостей ціннісної орієнтації майбутніх правознавців.

Кожному з названих рівнів притаманні свої цінності егоцентричні (індивідуалістичні), сімейні, соціальні, духовні і вибір студентами цінностей певного рівня може бути показником спрямованості їх ціннісної орієнтації та сформованості духовних цінностей.

Після визначення пріоритетних цінностей, у процесі обробки отриманих даних визначалось, яке місце посіли духовні цінності. Зрозуміло, що високодуховна особистість призначила духовним цінностям (встановлення або відновлення справедливості, прагнення знайти істину, нетерпимість до порушення закону, твердість духовно-моральних принципів) одні з перших місць у загальному списку. Для студентів, ціннісна орієнтація яких наблизилась до рівня егоцентризму, духовні цінності посіли останні

місця з 16 можливих.

Автор методики зазначив, якщо духовні цінності посідають 1, 2, 3, 4 місця за списком, їх сумарне місце дорівнює 10. Якщо ж духовні цінності посідають найнижчі місця (16, 15, 14 і 13), їх сумарне місце дорівнює 58. Таким чином, чим меншим є сумарне місце групи цінностей, тим вищим є рівень їх сформованості [156, с.98].

Елементи гри, використані у методиці, покращують емоційний стан студентів, а активізація просторового мислення (використання епізодів з морем, літнім сонцем) викликає асоціації відпочинку, що значною мірою нейтралізує психічне навантаження від навчальної діяльності.

Отже, шкала оцінки рівня сформованості духовних цінностей за методикою Е.О.Помиткіна: 10 -25 балів – високий, 26 - 42 – середній, 43 - 58 – низький рівень.

Авторський опитувальник «Цінності майбутнього правознавця» містить ряд питань закритого й відкритого типу та являє собою інструмент підготовки людини до роботи із ціннісною проблематикою, акцентує увагу на питаннях сенсу життя, визначає ціннісну спрямованість особистості, розвиває рефлексію щодо глобальних і найближчих життєвих цілей людини. Опитувальник дає можливість визначити ієрархію духовних цінностей, сформованість індивідуальних, сімейних, професійних, соціальних, загальнолюдських, вищих цінностей у майбутніх правознавців.

Завдяки анкетуванню та опитуванню студентів ми змогли отримувати досить інформативний психологічний матеріал щодо загальної спрямованості особистості, основних ціннісних перевагах, сформованості особистісних і духовних цінностей у студентів-правознавців.

Методика дослідження ціннісних орієнтацій Мільтона Рокіча базується на процедурі вибору цінностей. В своїй концепції побудови методики автор орієнтувався на традиційно існуючий поділ системи цінностей: цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). Під першим він розумів переконання у тому, що кожна з цих цілей має життєво важливий смисл, і тому

з ними пов'язані прагнення індивіда. Інструментальні цінності розглядаються, як переконання в доцільності чи пріоритетності зазначених способів дій або властивостей особистості у будь-якій ситуації.

Методика М.Рокича «Ціннісні орієнтації» (Додаток В3) має цілий ряд незаперечних переваг: простота, універсальність, гнучкість у відборі стимульного матеріалу (при необхідності запропоновані цінності можуть бути замінені іншими). До недоліків методики слід віднести дію так званого «ефекту фасаду», тобто бажання відповідати якимось соціальним орієнтирам, вимогам, очікуванням, що може спричинити нещирість досліджуваного, або ж намагання прикрасити себе. Але, якщо методику використовувати в батареї з іншими засобами діагностики, вищезазначені недоліки можна уникнути. Тому під час констатувального експерименту використовувались ще й інші методики, анкетування, спостереження, бесіди, соціометричні дані однокласників і викладачів.

Модифікація методики полягала в тому, що у списки термінальних та інструментальних цінностей були внесені зміни після анкетування і пілотажного дослідження у відповідності до професійних особливостей ціннісної орієнтації майбутніх правознавців. Термінальні цінності умовно були розподілені на індивідуалістичні, сімейні, професійні, соціальні, загальнолюдські, вищі.

Дослідження розпочиналось з того, що досліджуваному пропонувалося два списки цінностей (18 у кожному). Респондент повинен визначити пріоритетні цінності, визначаючи навпроти кожної з них відповідний ранг.

На початку піддослідним було запропоновано набір термінальних, а вже потім інструментальних цінностей. Слід зазначити, що найбільш значима цінність займає перше місце. Найменш важлива з цінностей на 18 місці.

Наприклад, якщо духовні цінності посідають 1, 2 і 3 місця за списком, їх сумарне місце дорівнює 6. Якщо ж духовні цінності посідають найнижчі місця (18, 17, 16), їх сумарне місце дорівнює 61. Таким чином, чим меншим є сума, тим вищим є рівень сформованості духовних цінностей.

Отже, шкала оцінки рівня сформованості духовних цінностей за методикою М.Рокича: до 20 балів – високий рівень, до 40 – середній, після 41 – низький.

Методики М.Рокича і С.С.Бубнової для визначення ціннісної орієнтації і вивчення сформованості життєвих цінностей були модифіковані нами у відповідності до психологічних, професійних особливостей майбутніх правознавців, спираючись на ціннісну шкалу та на соціально-психологічну модель процесу розвитку свідомості людини та відповідної зміни її ціннісної орієнтації, яку розробив український науковець Е.О.Помиткін [156, с. 97-99]. Важливим аспектом методики С.С.Бубнової «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» є зіставлення цінностей зі сферами самореалізації, дає можливість глибше та повніше дослідження структури ціннісних орієнтацій. Смиложиттєву проблематику особистості репрезентують такі феномени ціннісно-сислової сфери, як життєві цілі, особистісні цінності, смисли, а також більш інтегральне утворення — сенс життя. Психодіагностичне дослідження було спрямоване на психічні процеси, які детермінують виникнення, формування, зміст системи цінностей і ціннісних орієнтацій особистості, її ієрархічну структуру, регуляторну функцію у соціальній поведінці [52, с. 278].

Методика С.С.Бубнової «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (Додаток В1) містить 60 тверджень або запитань, на кожне з яких обстежуваний повинен дати відповідь «так» чи «ні». У бланку відповідей це відповідно «+» або «-», які потрібно поставити поряд з номером питання. Час виконання 15-20 хвилин. Вищезазначена методика дозволяє визначити рівень сформованості професійних, вищих, соціальних, сімейних, індивідуалістичних цінностей майбутнього правознавця.

Шкала оцінки рівня сформованості духовних цінностей за методикою С.С.Бубнової, згідно соціально-психологічної свідомості людини та відповідної зміни її ціннісної орієнтації, має такий вигляд: 8-10 балів – високий рівень, 5-7 – середній, 0-4 – низький.

Методика П.М.Іванова, О.Ф.Колобова «Життєві цінності особистості» [52, с.435] є однією з різновидів вербальних проєктивних тестів – методика незакінчених пропозицій. Запропонований набір речень дозволяє визначити п'ятнадцять життєвих цілей-цінностей особистості. Методика дозволяє краще зрозуміти майбутніх правознавців та дає можливість непомітно і якісно провести психолого-педагогічну діагностику, розкриває глибинні конфлікти особистості, допомагає зрозуміти особистісну систему цінностей і установок.

Опитувальник А.А.Алексєєва, Л.О.Громової «Стилі мислення» призначений для того, щоб допомогти визначити систему інтелектуальних стратегій, засобів, навичок та операцій, які використовує особистість завдяки своїм індивідуальним особливостям (від системи цінностей та мотивації до характерологічних якостей). Дослідники виділяють п'ять стилів мислення: синтетичний, ідеалістичний, прагматичний, аналітичний та реалістичний. Серед запропонованих відповідей необхідно обрати той, який характеризує поведінку та стиль вирішення різних проблем [6, с.189-193].

Тест-анкета «Емоційна спрямованість» Б.І.Додонова спрямована на визначення загальної емоційної спрямованості особистості. Вона визначається перевагою одного з десяти типів ціннісних емоцій. Автор пропонує класифікацію ціннісних емоцій: альтруїстичні, комунікативні, глористичні, праксичні, пугністичні, романтичні, акізитивні, гедоністичні, гностичні, естетичні. Загальна емоційна спрямованість виступаючи в якості одного з системоутворюючих чинників у психічній структурі особистості, визначає особливості емоційної сфери досліджуваного. Емоційна спрямованість особистості обумовлює мотиви діяльності і поведінки. У цьому контексті правомірно говорити не тільки про кількісну емоційну депривацію, а й про якісну [162, с.384].

Для реалізації мети нами було створено шкалу оцінки почуттів. За основу була взята шкала значущості емоцій Б.І. Додонова. В основу цієї шкали покладені 10 описів почуттів, котрі є типами емоційно-почуттєвої спрямованості особистості запропонованих автором: альтруїстичні,

комунікативні, глористичні, праксичні, пугністичні, романтичні, акізитивні, гедоністичні, гностичні, естетичні. Майбутнім правознавцям було запропоновано 2 бланки з описами почуттів. У бланку № 1 необхідно було проранжувати почуття від 1 до 10 відповідно до усвідомлення значущості кожного з них на цей момент часу (№ 1 – найбільш значиме, № 10 – найменш значиме). У бланку № 2 проранжувати тіж самі почуття, орієнтуючись на ідеальний образ правознавця зі сформованими духовними цінностями.

Методика діагностики потребнісно-мотиваційної сфери особистості О.Ф.Потьомкіної (Додаток В2) дає можливість виявити спонукальні (альтруїстичні або егоїстичні) причини дій і вчинків особистості, які мають безпосередній зв'язок з інтересами, установками, нахилами, цілями, спрямованістю, цінностями особистості. Кожне з обраних нами 20 запитань цієї методики передбачає висвітлення конкретного аспекту поведінки людини стосовно альтруїстично-егоїстичної спрямованості [167, с.641-647].

Респонденти ставили «+» або «-» у бланку поряд з номером, відповідаючи на питання «так» чи «ні» і підраховували кількість позитивних відповідей на *непарні* питання:

7-9 позитивних відповідей на *непарні* питання – високий рівень розвитку потребнісно-мотиваційної сфери особистості;

4-6 позитивних відповідей на *непарні* питання – середній рівень розвитку потребнісно-мотиваційної сфери особистості;

1-3 позитивних відповідей на *непарні* питання – низький рівень розвитку потребнісно-мотиваційної сфери особистості;

По-друге, підраховувалась кількість позитивних відповідей на *парні* питання:

1-3 позитивних відповідей на *парні* питання – альтруїстична спрямованість дій і вчинків особистості;

4-6 позитивних відповідей на *парні* питання – альтруїстично-егоїстична спрямованість дій і вчинків особистості;

7-9 позитивних відповідей на *парні* питання – егоїстична спрямованість

дій і вчинків особистості.

Таким чином, домінування позитивних відповідей на *непарні* (1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19) питання вказують на високий рівень розвитку потребнісно-мотиваційної сфери та на альтруїстичну спрямованість дій і вчинків особистості.

Методика М.П.Фетіскина, В.В.Козлова, Г.М.Мануйлова виявляє *рівень розвитку вольового потенціалу* особистості. Методика була обрана нами тому, що завдяки особливій побудові 15 запитань можна визначити здатність до свідомої саморегуляції думок, емоцій, поведінки.

Методика дає можливість виявити у респондентів високий, середній і низький рівні вольового потенціалу. Так, низький і середній рівні розвитку вольового потенціалу вказують на необхідність подальшого розвитку можливостей особистості. Високий рівень розвитку вольового потенціалу являє собою здатність до свідомої саморегуляції думок, емоцій і поведінки та виявляється в цілеспрямованості, сміливості, наполегливості, дисциплінованості, самостійності, рішучості особистості [204, с.54].

Оцінка комунікативних і організаторських схильностей особистості Методика «КОС-2» В.В.Синявського і Б.А.Федоришина виявляє комунікативні та організаторські схильності особистості (вміння чітко та швидко налагоджувати ділові та товариські контакти з людьми, бажання розширити контакти, участь у групових заходах, вміння впливати на людей, бажання проявляти ініціативу і т. д.). Необхідно щиро та швидко дати відповіді «так» або «ні» на 40 запитань. Час виконання методики 10-15 хвилин [163, с.26].

Якісні ознаки процесу духовного розвитку особистості містять у собі питання тестової методики Е.О.Помиткіна «Духовний потенціал особистості» [159, с.206].

Запитання, які покладені в основу тесту, спрямовані на дослідження актуалізації психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності у підструктурах соціально-психолого-індивідуального виміру тривимірної

поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою).

У змісті психодіагностичної методики поєднуються характеристики прояву духовності у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, інтелекту, досвіду, які ми розглядали під час створення класифікації психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями (розділ 1.2).

Дані, які заносяться у таблицю, дозволяють одночасно розглядати ступінь актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку (сума за горизонтальним виміром) та їх проявленість у кожній із 7 особистісних підструктур (сума за вертикальним виміром). Наближення до максимального показника у вертикальних вимірах (10 балів) свідчить про розвиненість розвитку відповідної підструктури. Наближення до максимального показника у горизонтальних вимірах (14 балів) свідчить про актуалізованість окремого психологічного механізму духовного розвитку особистості. Для визначення перспективних напрямів подальшого духовного розвитку слід проаналізувати за допомогою таблиці показники духовного потенціалу, що містяться в кожній із наведених підструктур особистості [159, с.207].

Отже, підібрані для емпіричного дослідження методики дозволяють експериментально дослідити психологічні особливості сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, встановити залежність між важливими показниками особистісного розвитку та духовними цінностями майбутнього правознавця.

2.2. Кількісні та якісні показники особливостей сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців

Емпіричне дослідження охоплювало два етапи, перший з яких спрямований на вивчення особливостей сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, другий – встановлення залежності та кореляційних зв'язків між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку студентів.

Дослідження сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців проводилось на базі Академії адвокатури України та факультету права і психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

У констатувальному експерименті брали участь 327 майбутніх правознавців: 218 студентів першого, другого та 109 студентів четвертого курсів (обох статей у віці від 17 до 22 років).

Згідно результатів обстеження досліджуваних за методикою «Здійснення бажань» Е.О.Помиткіна та авторським опитувальником лише 17,75% студентів-правознавців мають високий рівень сформованості духовних цінностей.

В ході якісної інтерпретації було визначено, що майбутні правознавці з високим рівнем сформованості духовних цінностей мають чітку ієрархію ціннісної системи особистості, безкорисливе відношення до оточуючих та відчувають прагнення до самоаналізу і саморозвитку. Для них виявились пріоритетними такі духовні цінності: пошук істини, гармонії; потреба служити людям та правді; протистояння злу, бездуховності, аморальності;

самовдосконалення. Досліджувані цієї групи характеризуються чесністю, сміливістю у встановленні своєї думки, здатністю розуміти інших, здатні до диференціації добра і зла, вірного морально-духовного вибору, відмови від імпульсивних егоїстичних прагнень. 17,75% майбутніх правознавців підпорядковують дефіцітарні (прагматично-гедоністичні, матеріальні) духовним цінностям та намагаються встановити гармонійні відносини у мікро та макро соціумі, але їм буває важко адаптуватися у суспільстві, де панує духовно-моральна криза і девальвація духовних принципів, стандартів (рис2.1).

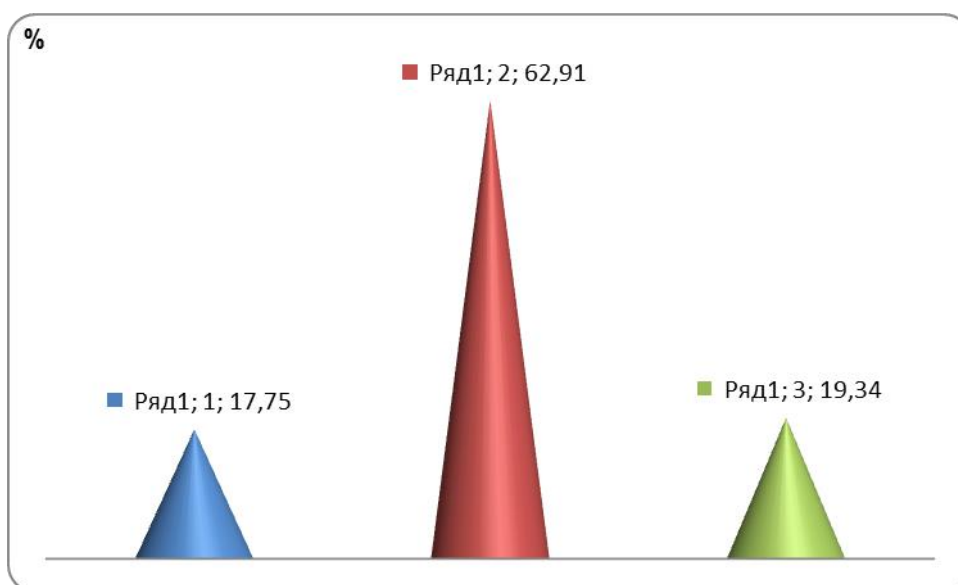

Рис. 2.1. Показники сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців, де 1 – високий рівень сформованості; 2 – середній рівень сформованості; 3 – низький рівень сформованості духовних цінностей

В ході якісної інтерпретації отриманих даних було визначено, що майбутні правознавці з високим рівнем сформованості духовних цінностей мають чітку ієрархію ціннісної системи особистості, мають орієнтацію на вищі та загальнолюдські цінності. Для них виявились пріоритетними такі духовні цінності, як пошук істини, встановлення справедливості, активне протистояння аморальності; потреба служити людям та правді. Вони вміють

свідомо регулювати свої емоції та прагнуть розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією, хабарництвом, допомагати своєю роботою підтримувати порядок у державі, захищати громадян від злочинності.

Для майбутніх правознавців з середнім рівнем сформованості духовних цінностей (62,91%) характерна орієнтація на соціальні, сімейні, професійні цінності. Такі студенти не завжди мають стійку, несуперечливу ціннісну систему та епізодично виявляють бажання отримувати знання про духовні цінності, духовність, духовний розвиток. Маючи незначний досвід реалізації добра в своїх вчинках та частково усвідомлюючи власну життєву мету, своє призначення, вони визнають необхідність самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення.

Отже, статистично більша кількість майбутніх правознавців (62,91 %) має середній рівень сформованості духовних цінностей. Такі студенти адекватно оцінюють свої якості характеру, здатні визначити власні недоліки, але для них не властива здатність свідомо регулювати думки, емоції, дії, часто існує неузгодженість між декларованими та реально діючими духовними цінностями. Вони не завжди мають стійкість і несуперечливість ціннісної системи особистості, але їх характеризує бажання виконувати правотворчу, правоохоронну та правозастосовну функції під час оперативно-розшукових, слідчих, пенітенціарних дій, вміння мобілізувати вольові зусилля для подолання перешкод, психологічна адаптованість і соціальна активність із застосуванням власних здібностей.

Студенти-правознавці з низьким рівнем сформованості духовних цінностей (19,34%) мають орієнтацією на індивідуалістичні цінності. Для них характерний слабкий самоконтроль, імпульсивність, низький рівень емпатії і морально-етичних норм, невмотивоване почуття суперництва, зверхнє ставлення до інших, підвищена асоціальна активність (інтриги, бунт), порушення ієрархії мотивів та ціннісно-духовної регуляції, нездатність до вищих духовних почуттів, деструктивний розвиток духовно-моральної

сфери, пов'язаний з певним внутрішнім конфліктом, дискомфортом.

Порівнюючи показники сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців першого та четвертого курсів (рис.2.2), можна зробити висновок, що різниця між ними незначна, але існує тенденція зменшення показників середнього рівня на 4,68% і збільшення показників низького рівня на 3,15%.

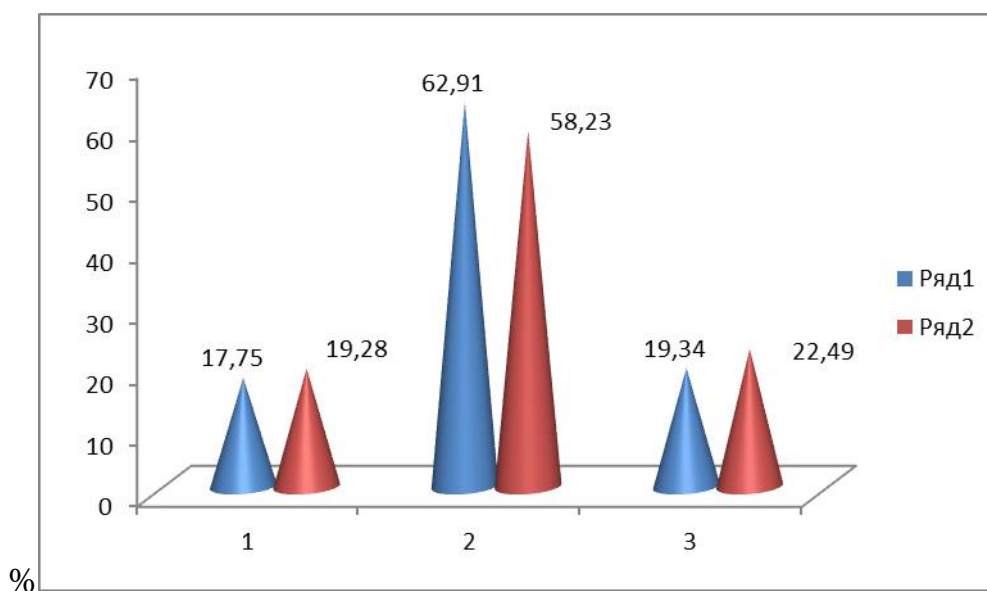

Рис. 2.2. Показники сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців першого та четвертого курсів, де 1 – високий рівень сформованості; 2 – середній рівень сформованості; 3 – низький рівень сформованості духовних цінностей; *ряд 1* – майбутні правознавці першого, курсу, *ряд 2* – майбутні правознавці четвертого курсу

Отримані результати щодо переважання середнього та низького рівнів сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців та відсутність позитивної динаміки в процесі професійної підготовки зумовлюють пошук шляхів, методів і засобів оптимізації цього процесу.

Співставлення результатів обстеження майбутніх правознавців за допомогою методик Е.О.Помиткіна, М.Рокича та С.С.Бубнової дає підстави констатувати високий ступінь збігу отриманих даних. Це дозволило нам визначити середнє арифметичне та узагальнити дані щодо діагностики

ціннісних орієнтацій студентів-правознавців.

Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості за методиками М.Рокича та С.С.Бубнової дозволяє констатувати, що вищим, абсолютним цінностям надають перевагу 4,59% студентів-правознавців, які вважають, що визначення сенсу життя, прагнення до пошуку істини, любов, вірність, віра в Бога, вміння визнавати свою провину та прощати інших, високоморальна поведінка, саморозвиток, примноження духовних знань, єдність з усім організмом Всесвіту є найважливішими для них (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Ціннісні орієнтації майбутніх правознавців

N = 327 = 100%

Ціннісні орієнтації майбутніх правознавців	Кількість досліджуваних	
	N	%
Вищі, абсолютні	15	4,59%
Загальнолюдські	43	13,16%
Соціальні	75	22,97%
Професійні	69	21,29%
Сімейні	62	18,65%
Індивідуалістичні	63	19,34%
Всього	327	100,00

Ціннісна орієнтація на загальнолюдські цінності (збереження миру на планеті, милосердя та доброзичливість, потяг до естетики, культури, мистецтва, гармонія з природою, навколишнім середовищем) характерна для 13,16 % студентів-правознавців.

Більшість майбутніх правознавців 22,97% надають перевагу соціальним цінностям (прагнення до національної єдності, порядок у державі, соціальна справедливість, добробут країни, свобода, рівність, порозуміння між громадянами).

Показники ціннісної орієнтації 327 майбутніх правознавців, які ми отримали під час констатувального експерименту, зображено гістограмою на рис. 2.3.

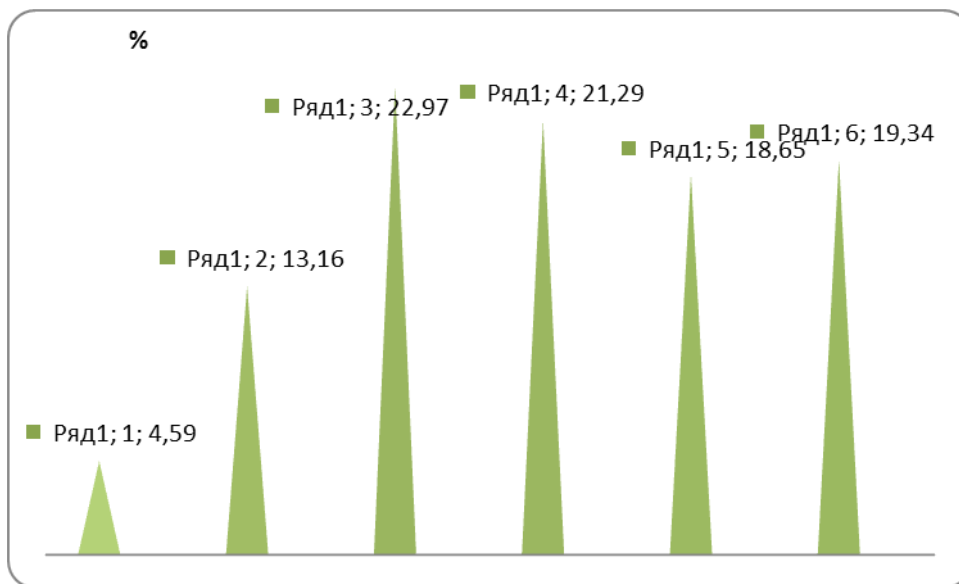

Рис. 2.3. Показники ціннісної орієнтації майбутніх правознавців, де 1-вищі, абсолютні цінності, 2-загальнолюдські цінності, 3- соціальні цінності, 4- професійні цінності правознавця, 5- сімейні цінності, 6-індивідуалістичні цінності

21,29% майбутніх правознавців призначили професійним цінностям одні з перших місць у загальному списку. Для них першочергове значення мають зміцнення законності і правопорядку в країні, захист прав та інтересів громадян від злочинних посягань, прагнення знайти істину та відновити справедливість, використання законних і цивілізованих способів рішення професійних задач, повага до прав, свобод, честі і гідності громадян, усвідомлення відповідальності перед людьми та власною совістю за виконану

справу.

Для 18,65% майбутніх правознавців першочергове значення мають цінності сімейного життя (турбота про найближчих людей: батьків, коханих, рідних; подружня вірність, єдність сімейного кола, позитивне вирішення сімейних проблем, добре ім'я родини, слухняні діти в сім'ї, щасливе сімейне життя).

Виявлено, що більшість студентів першого та другого курсів надають перевагу сімейним, загальнолюдським цінностям; для студентів четвертого курсу найголовнішими виявились професійні та соціальні цінності.

Нами було визначено, що індивідуалістичним цінностям, до складу яких входять різноманітні задоволення, розваги, особиста безпека, влада та впливовість, надають перевагу 19,34 % майбутніх правознавців, маючи за основу індивідуалістичні, прагматично-гедоністичні цінності, майже всі потреби переважно спрямовують на себе, не зважаючи на запити інших.

Анкетування, опитування, співбесіди, аналіз біографічних даних та спостереження допомогли нам виявити, що для таких студентів характерні претензійність, неделікатність, схильність до демагогії, бажання з усього мати зиск, невдячність, лицемірство, недобррозичливість. У їхньому серці виникає озлобленість, недовіра, втрата сенсу життя. Нерідко в них з'являється презирливе, цинічне ставлення до духовно-моральних принципів та ідеалів бунт, анархічні настрої, участь в акціях протесту, нетерпимість до чужої думки та вчинків, світоглядна індиферентність, нездатність співчувати іншому, зневіра, атеїзм, низька моральна культура. Для студентів з ціннісною орієнтацією на індивідуалістичні вартості характерні егоїзм, гордість, пихатість, заздрість, самовпевненість, озлобленість, знижена толерантність, жорстокість, несправедливість, користолюбство, агресивність, конфліктність, нечесність.

Студенти з прагматично-гедоністичною спрямованістю занадто впевнені в собі, закохані в свої ідеї, вони не поважають викладачів та батьків.

Замість роботи над собою 19,34 % студентів-правознавців з ціннісною

орієнтацією на індивідуалістичні цінності шукають можливості добре відпочити у колі своїх однолітків. Вони разом відвідують кафе, бари, ресторани, нічні клуби, де паління, алкогольні напої, азартні ігри, «легкі» та «важкі» наркотики, статеві розпусти – звичайні речі. Великою небезпекою для молоді є псевдо духовність (магія, спіритизм тощо) – зручна форма сатанізму, який постійно міняє свій образ і все частіше шукає самовизначення найперше у формі хибних звичок, моді, деліквентній поведінці молодих людей. Юнакам та дівчатам дуже важко протидіяти негативному, але привабливому впливу сучасної дійсності.

Отже, діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості показала, що вищим, абсолютним цінностям надають перевагу лише 4,59% студентів-правознавців, загальнолюдським – 13,16%, соціальним – 22,97%, професійним – 21,29%, сімейним – 18,65%, індивідуалістичним цінностям – 19,34%.

Враховуючи те, що психолого-педагогічні процеси завжди мають імовірний характер, бо зв'язки між причиною і наслідками не є однозначними, а залежать від численних факторів, котрі не можна передбачити наперед і повністю врахувати, вважаємо за необхідне, що у нашому дослідженні доречно використовувати методи математичної статистики.

Узагальнення отриманої інформації передбачало врахування експериментальних статистичних величин. Для цього використовувались методи кількісної обробки якісної інформації.

За допомогою програмного забезпечення SPSS (Statistics 17.0) визначено кореляційні зв'язки за Карлом Пірсоном [116] між професійними та вищими, загальнолюдськими, соціальними, сімейними, індивідуалістичними цінностями, іншими показниками. Була врахована значущість кореляційних коефіцієнтів:

$0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;

$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;

$-r < 0$ – обернено пропорційна кореляція.

У нашому дослідженні ми розглядали лише ті кореляційні зв'язки, які виявились статистично значущі, де $p < 0,001$ або $p < 0,05$.

За результатами вторинної статистичної обробки отриманих даних, існує досить сильна, суттєва кореляція між високим рівнем сформованості духовних цінностей правознавця з ціннісною орієнтацією на вищі (0,847), соціальні (0,728), професійні цінності (0,715), і середня кореляція між сформованістю духовних цінностей правознавця з ціннісною орієнтацією на загальнолюдські (0,603) і сімейні цінності (0,497), але існує обернено пропорційна залежність між орієнтацією на індивідуалістичні цінності (- 0,649) і духовними цінностями правознавця (табл. 2.2).

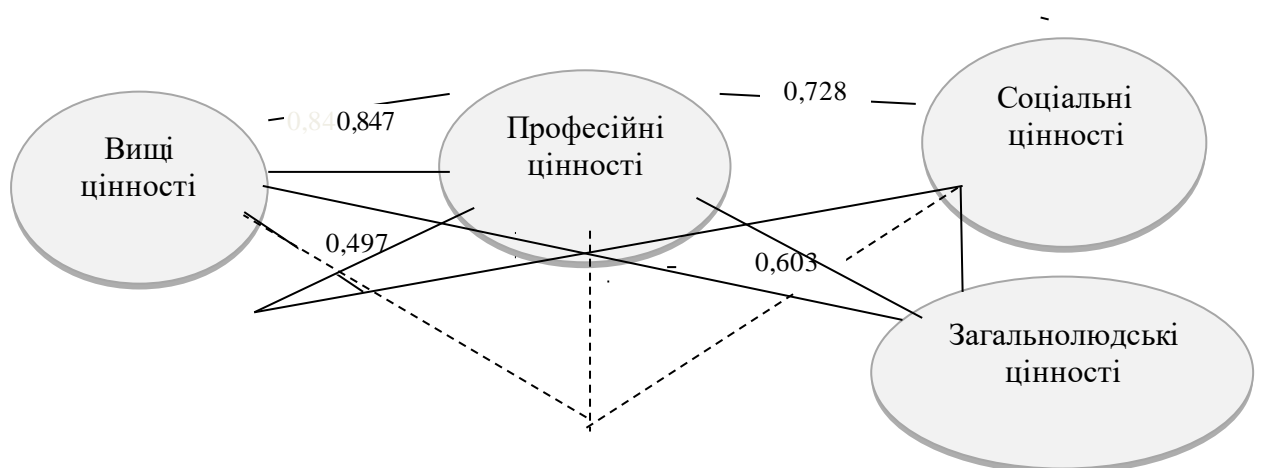
Таблиця 2.2

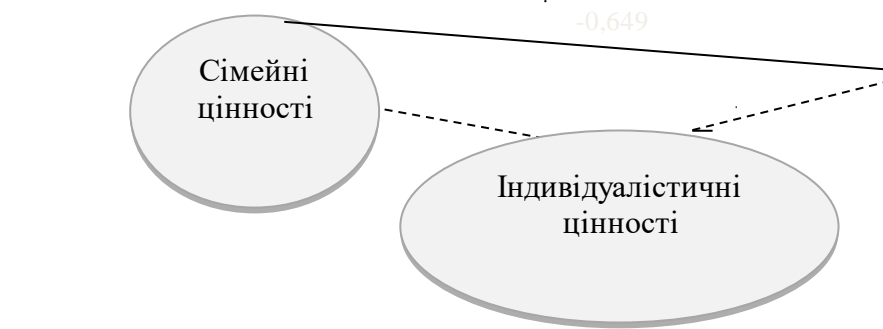
N = 327

Кореляційні зв'язки між цінностями майбутнього правознавця

Показники особистісного зростання майбутнього правознавця	Сформованість духовних цінностей	
Ціннісні орієнтації особистості	вищі	0,847
	загальнолюдські	0,603
	соціальні	0,728
	професійні	0,715
	сімейні	0,497
	індивідуалістичні	- 0,649

Існує кореляція і між самими цінностями. Так професійні, вищі, загальнолюдські, соціальні, сімейні цінності взаємокорелюють і детермінують конструктивний рівень спрямованості дій особистості (рис.2.4).

----- $-r < 0$ – обернено пропорційна кореляція.
 ————— прямо пропорційна кореляція
 $0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;
 $0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;
 $r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;
 кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$.

Рис. 2.4. Кореляційні плеяди духовних цінностей майбутніх правознавців

Суттєва кореляція помітна між вищими, професійними та соціальними цінностями правознавця. Це підтверджує той факт, що саме в юнацькому віці молодь починає усвідомлювати соціальну відповідальність, виявляє активність у суспільному житті. Для юнаків та дівчат є пріоритетними такі вартості, як соціальна справедливість, свобода, порядок у державі, добробут країни, рівність, національна єдність, порозуміння між громадянами, але, в той же час, прагматично-гедоністичні, егоцентричні нахили у студентів керують свідомістю молоді та заважають замислюватись не тільки над проблемами сьогодення, але й над самовдосконаленням, над розвитком внутрішнього, духовного світу. В той же час, кореляційний аналіз дозволяє зазначити, що індивідуалістична ціннісна орієнтація має деструктивний вплив на соціальні, сімейні та професійні цінності. Так, студенти-правознавці з орієнтацією на індивідуалістичні (прагматично-гедоністичні) цінності не вміють керувати своїми емоціями та настроєм в складних ситуаціях. Вони не здатні контролювати власну поведінку, протистояти негативним впливам, факторам, спокусам. У них відсутня відповідальність перед людьми та власною совістю.

Майже п'ята частина майбутніх правознавців (19,34%) вирішують свої проблеми за рахунок інших. Все це може мати негативні наслідки не тільки в особистому житті, але й у процесі виконання професійних обов'язків. Чи можна дозволяти правознавцям без сформованих моральних принципів та духовних цінностей вирішувати долю людей, розкривати злочини і правопорушення, підтримувати порядок у державі та захищати громадян від злочинності? Ні. Необхідно в навчальних закладах створити сприятливі психолого-педагогічні умови для трансформації духовних цінностей і моральних принципів в особисті переконання. Слід будувати атмосферу любові, єдності, взаєморозуміння, довіри, підтримки між викладачами та студентами.

Отже, здійснюючи психологічну діагностику сформованості духовних цінностей, ми приходимо до висновку, що 17,75% майбутніх правознавців з *високим рівнем сформованості духовних цінностей* мають чітку ієрархію ціннісної системи особистості. Для них виявились пріоритетними такі духовні цінності, як пошук істини, гармонії; самовдосконалення; активне протистояння злу, бездуховності, аморальності; потреба служити людям та правді. Високий рівень сформованості духовних цінностей характерний для майбутніх правознавців, які прагнуть до пошуку істини, до примноження духовних знань, мудрості, здатні до вірного морально-духовного вибору, відмови від імпульсивних егоїстичних прагнень. Такі студенти відчують прагнення до самоаналізу і саморозвитку, до інтеграції різних світоглядних позицій, мають безкорисливе відношення до оточуючих, відчують потребу служити людям та правді. Вони підпорядковують дефіцітарні (прагматично-гедоністичні, матеріальні) духовним цінностям, мають спрямованість на допомогу потребуючим, намагаються реалізувати ідеали Добра, Краси, Істини в суспільно-корисній діяльності, встановити гармонійні відносини у мікро та макро соціумі.

Більшість майбутніх правознавців (62,91%) мають *середній рівень сформованості духовних цінностей*. Вони адекватно оцінюють свої якості

характеру, здатні визначити свої недоліки, розпочати свідому боротьбу зі своєю духовно-моральною недосконалістю. Для них властива здатність свідомо регулювати думки, емоції, дії, але вони не завжди виявляють прагнення до пошуку Істини, до примноження духовно-моральних знань. Для них властива здатність свідомо регулювати думки, емоції, дії. Студенти-правознавці з середнім рівнем сформованості духовних цінностей не завжди мають стійкість і несуперечливість ціннісної системи особистості, але їх характеризує вміння мобілізувати вольові зусилля для подолання перешкод, психологічна адаптованість і соціальна активність з застосуванням власних здібностей, досвіду. Маючи середній рівень сформованості духовних цінностей, майбутні правознавці визнають необхідність самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення. Вони готові розпочати свідому боротьбу зі своєю духовно-моральною недосконалістю.

У 19,34 % майбутніх правників – *низький рівень сформованості духовних цінностей*. Вони мають орієнтацію на індивідуалістичні, прагматично-гедоністичні, матеріальні вартості, не вміють керувати своїми емоціями та настроєм в складних ситуаціях. У них – нестійка, суперечлива ціннісна система та відсутня узгодженість між декларованими та реально діючими цінностями. Часто в них виникає недовіра, озлобленість, втрата сенсу життя; їм важко мобілізувати вольові зусилля для професійного навчання, опанувати духовні цінності на належному рівні, але у відповідях на запитання анкети майбутні правознавці зазначили, що в них є бажання зрозуміти себе, визначити свої недоліки, мобілізувати свої зусилля та потенціал для самопізнання та самовдосконалення.

2.3. Взаємозв'язок між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку майбутніх правознавців

Експериментальна апробація психодіагностичного інструментарію, спрямованого на визначення сформованості духовних цінностей, дозволила встановити залежність та кореляційні зв'язки між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку. Зважаючи на це, отримані дані сформованості духовних цінностей порівнювалися із показниками:

- дослідження індивідуальних стилів мислення (опитувальник А.А. Алексеєва, Л.А. Громової «Стили мислення»);
- емоційної спрямованості особистості майбутнього правознавця (методика Б.І. Додонова «Емоційна спрямованість особистості»);
- духовного потенціалу у підструктурах спілкування, спрямованості, самосвідомості, інтелекту, характеру, досвіду і психофізіології (методика Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості»);
- психологічних механізмів духовного розвитку у майбутніх правознавців (методика Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості»);
- мотиваційно-потребнісної сфери особистості (методика О.Ф. Потьомкіної);
- вольового потенціалу (методика М.П. Фетіска, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова).

Аналіз результатів дозволив виявити, що сформованість духовних цінностей у цілому суттєво позначається на розвитку особистості майбутнього

правознавця.

Дослідження *індивідуальних стилів мислення* у майбутніх правознавців проводилося за допомогою методики «Індивідуальні стилі мислення» (А.А. Алексєєв, Л.А. Громова). Цей тест допоміг визначити домінуючий спосіб мислення особистості. Методика дозволила визначити різноманітні стилі мислення: синтетичний, прагматичний, аналітичний, реалістичний, ідеалістичний.

Таблиця 2.3

Показники стилю мислення у майбутніх правознавців

N = 327 = 100%

Стилi мислення у майбутнiх правознавцiв	Кiлькiсть досліджуваних	
	N	%
Синтетичний	109	33,33
Прагматичний	84	25,69
Аналітичний	61	18,66
Реалістичний	50	15,29
Ідеалістичний	23	7,03
Всього	327	100,00

Аналіз результатів діагностики стилю мислення в студентів нашої вибірки дозволив стверджувати, що прагматичний (25,69%) стиль мислення мають більшість юнаків і дівчат з низьким рівнем сформованості духовних цінностей. Девіз прагматиків: «Щось таки спрацює» або «Підходить все, що спрацює». Вони орієнтовані на особистий досвід в оцінці правильності чи хибності ідей, рішень, вчинків. Прагматики спрямовані на експериментування у шляхах досягнення поставлених цілей. поведінку прагматиків важко передбачити, адже вони спираються на випадково обрані факти. Прагматики добре відчують кон'юнктуру й завжди намагаються обернути обставини собі

на користь. У них переважає тактичне мислення (мистецтво можливостей), маркетинговий підхід (врахування попиту і пропозицій, прибутків і витрат тощо). Прагматики завжди вдаються до планування можливостей, висувають паралельні цілі, аби уникнути повної поразки. Вони схильні до співпраці з іншими людьми й виявляють інтерес до формулювання стратегій і тактик швидкого досягнення цілей. Таким чином, прагматики — досить гнучкі та адаптивні люди як у когнітивній сфері, так і у сфері поведінки. Як правило, вони комунікабельні, емпатійні, здатні не тільки раціонально обґрунтувати свої пропозиції, а й передбачити етичні та психологічні наслідки пропонованих рішень. Вони небадь дуже ставляться до схвалення їх соціальним оточенням, прагнуть викликати симпатію до себе. Реалістичний (15,29 %) та аналітичний (18,66 %) стилі мислення мають більшість студентів з середнім рівнем сформованості духовних цінностей. Майбутні правознавці аналітичного стилю характеризуються методичною, логічною, ретельною, детальною та обережною манерою вирішення проблем. Перш ніж прийняти рішення, вони збирають якомога більше інформації та розробляють детальний план дій, щоб знайти «найкращий» шлях до вирішення проблеми. Тому за умови великого запасу часу їхня стратегія приносить максимальний успіх. Цю стратегію можна описати алгоритмом: зібрати дані — точно та всебічно визначити проблему — скласти повну множину варіантів рішень — оцінити кожен варіант за точно визначеними критеріями — вибрати найкращий варіант рішення — випробувати його на практиці — визначити, чи насправді він є найкращим; якщо він справді найкращий — кінець роботи, якщо ні — повернення до початку. Аналітики гірше від інших переносять невизначеність і хаос. Вони прагнуть бачити світ логічним, раціональним, упорядкованим і передбачуваним. Студенти-правознавці цінують знання, які дають їм змогу пояснювати події й упорядковувати навколишнє середовище. Коли з'являється проблема, аналітик починає шукати формулу, процедуру, метод або систему, яка може дати розв'язання. Згодом використання теорій доводиться до автоматизму й перестає усвідомлюватися. Аналітики — перфекціоністи, вони

прагнуть до досконалості й завершеності у всьому, чим займаються. Аналітик цінує свою компетентність, тобто знання й розуміння всіх аспектів ситуації, в якій він опинився. Тому більшого значення набуває важливість формування у студентів комбінаторних стилів мислення.

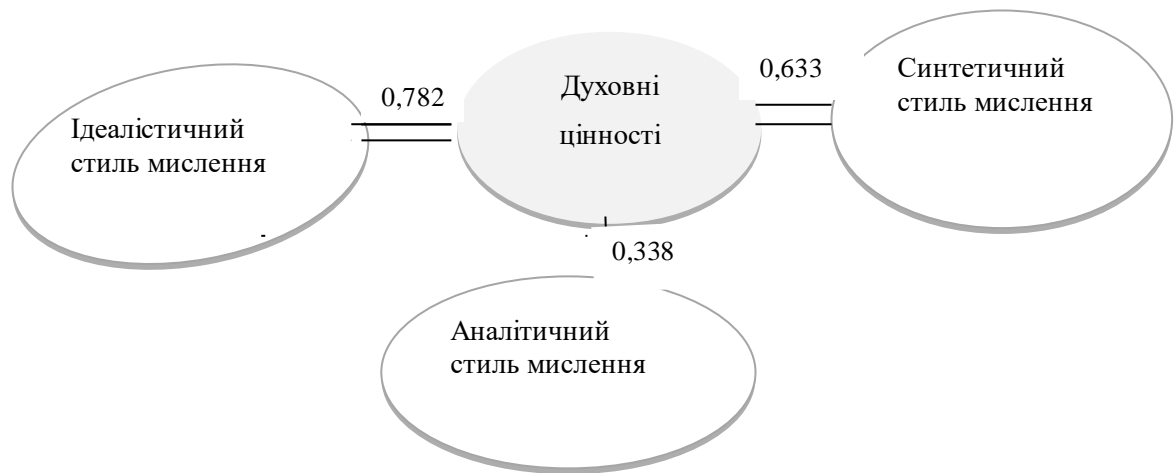
Реалістичне мислення характеризується конкретністю й проекцією на виправлення, корекцію ситуації для досягнення певного результату. Вони намагаються висувати конкретні, досяжні цілі, дисциплінують роботу групи своєю зосередженістю на кінцевому результаті. Реалісти більше, ніж представники інших стилів, схильні спиратися на думку спеціалістів: «Якщо я чогось не розумію, треба знайти того, хто розуміє». Проблема для реаліста виникає тоді, коли він бачить щось «неправильне» й хоче це виправити (а не змінити у принципі або замінити повністю). Реалісти намагаються вести справи обґрунтовано, безпомилково й уникати непередбачуваних змін. Час від часу вони вносять корекції та твердо дотримуються курсу. Реалісти близькі до аналітиків, але їх дратують зайві формально-логічні процедури, довгі пошуки додаткової інформації та прагнення до бездоганності. Вони не схильні розмірковувати про глобальне і вдаються до спрощення проблем, щоб привернути увагу до реальних справ.

Синтетичний стиль мислення характерний для майбутніх правознавців з високим та середнім рівнями сформованості духовних цінностей. Студенти з синтетичним стилем мислення (33,33 %) намагаються створювати якісно нове та оригінальне з речей або ідей, що виглядають різко відмінними одна від одної і навіть суперечливими. Комбінування розбіжних, часто протилежних ідей, поглядів, позицій — це те, що подобається робити синтезаторам. Вони шукають спосіб поєднати несумісне у новій, творчій комбінації: «теза — антитеза — синтез». Студенти з синтетичним стилем мислення характеризуються креативністю та намагаються утворити узагальнюючу концепцію, яка б дала змогу усунути суперечність і примирити протилежні позиції.

Ідеалістичний стиль мислення (7,03%) характерний для майбутніх

правознавців з високим рівнем сформованості духовних цінностей. Ідеалісти схильні до інтуїтивних, глобальних оцінок і не схильні до детального аналізу проблем з опорою на повну множину фактів та формальну логіку. Ідеалісти виявляють підвищений інтерес до цілей, цінностей, потреб, мотивів поведінки. Вони добре формулюють мету, і не тільки власну. «Куди ми йдемо і навіщо?» — це питання спонукає та спрямовує мислення ідеалістів. Вони розмірковують про речі і справи з точки зору їх корисності або шкідливості для окремих людей і суспільства, з погляду добра і зла. Отже, ідеалісти більше, ніж інші, враховують у своїх рішеннях суб'єктивні та соціальні фактори. Ідеалісти, як і синтезатори, не схильні зосереджуватися на точних цифрах і фактах. Але вони не схильні й підкреслювати різну інтерпретацію фактів, як це роблять синтезатори. Вони намагаються акцентувати увагу на схожості навіть у «непримиримих» позиціях, бо вважають, що люди можуть домовитися про будь-що, коли вони дійдуть згоди щодо цілей. Конфлікт ідеалісти вважають непродуктивним і непотрібним. Ідеалісти легко і без внутрішнього опору сприймають різноманітні ідеї та пропозиції у суперечці. Вони намагаються поєднати чужі позиції у такому рішенні, яке влаштувало б кожного, навіть якщо й доведеться трохи відступити від початкової позиції. Ідеалісти прагнуть, щоб їх сприймали як відкритих, доброзичливих, таких, що заслуговують на довіру й допомагають людям. Їм необхідно відчувати свою корисність. Студенти-правознавці з ідеалістичним стилем мислення пишаються своїми високими ідеалами, моральними нормами та критеріями оцінки діяльності та прагнуть покращити життя.

Кореляційний аналіз результатів дослідження дав змогу з'ясувати, що студенти-правознавці з високим рівнем сформованості духовних цінностей мають ідеалістичний та синтетичний стилі мислення. Суттєві кореляційні зв'язки існують між високим рівнем сформованості духовних цінностей та між ідеалістичним (0,782) та синтетичним (0,533) стилями мислення вказують на необхідність самопізнання та саморозвитку згідно духовно-морального стандарту.

————— прямо пропорційна кореляція

$0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;

$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;

кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$.

Рис. 2.5. Кореляційні плеяди між духовними цінностями та стилями мислення майбутнього правознавця

Обробка результатів методики Б.І. Додонова «Емоційна спрямованість» дозволила визначити, що на перше місце майбутні правознавці ставлять гедоністичні емоції, які пов'язані зі станом спокою, безтурботності, задоволенням своїх фізичних та фізіологічних потреб. Друге місце посідають глоричні емоції, які виявляються у потязі до слави, визнанні, почутті домінування над іншими. Третє місце – це праксичні емоції, які мають прояв у бажанні досягти успіху у роботі, захопленість роботою, приємне задоволення від створення чогось нового. Четверте місце посіли комунікативні емоції, які пов'язані з почуттям симпатії, поваги до будь-кого, бажанням отримати схвалення від близьких. П'яте місце – гностичні емоції, які пов'язані з почуттям здивування, догадки, бажанням до заглиблення у сутність явищ, до розуміння сенсу життя. Шосте місце – романтичні емоції, тобто потяг до невідомого, ніжного, очікування незвичайного дива. Сьоме місце – акізитивні емоції, пов'язані з постійним накопиченням чогось,

колекціонуванням. Восьме місце посідають естетичні емоції, які мають прояв у естетичному почутті величезного та піднесеного, насолодою красою природи та творів мистецтва. На дев'ятому місці розташувались пугнічні емоції, це почуття ризику, великої емоційної та вольової напруги, змобілізованості фізичних та розумових здібностей для подолання небезпеки. І лише десяте місце займає система альтруїстичних почуттів, тобто бажання допомагати, рятувати, приносити себе в жертву іншим, дарувати радість, щастя людям своєю турботою.

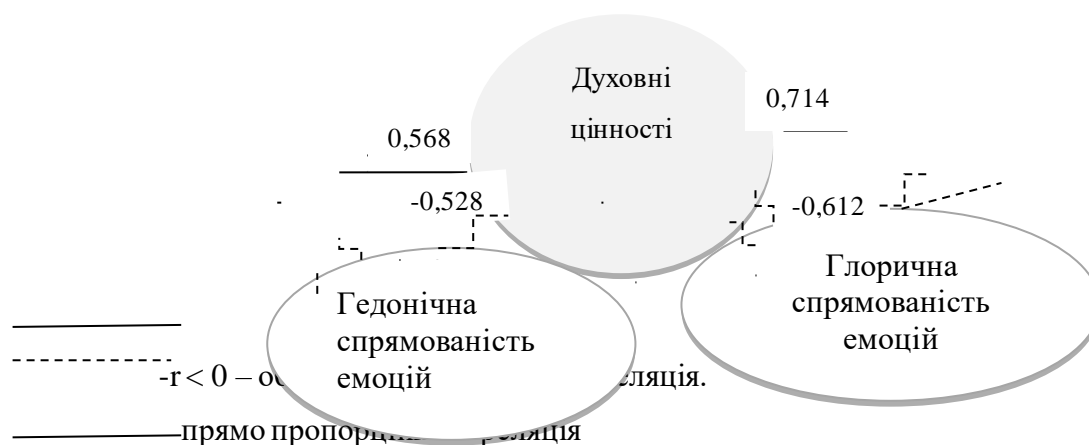
Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у майбутніх правознавців домінують почуття, спрямовані на гедоністично-прагматичну та соціальну позицію кожного індивіда, на бажання досягти значних успіхів у приватному та соціальному житті, здобути слави, процвітання, задоволення, визнання. Разом з цим, гностичні почуття посідають сьоме, альтруїстичні ж почуття лише десяте місце, тобто бажання пізнавати, міркувати, створювати, зрозуміти сенс нашого життя, допомагати, рятувати, приносити себе в жертву іншим не має прояву у досліджуваних. Взагалі спостерігається гедоністична та глористична спрямованість ієрархії емоцій та почуттів.

Згідно ієрархії потреб А. Маслоу ми спостерігаємо зупинку на потребі у самоактуалізації та саморозвитку особистості; спрямованість до альтруїстичних та гностичних потреб, які розташовані на вершині ієрархії, не має прояву.

Аналіз матриць значущих коефіцієнтів кореляції дав можливість виявити оцінку розвитку гностичних та альтруїстичних почуттів. Значущий коефіцієнт кореляції визначався за таблицею критичних значень коефіцієнту кореляції Пірсона і склав 0,568 ($p < 0,05$), 0,714 ($p < 0,001$), - 0,528 ($p < 0,05$), - 0,612 ($p < 0,001$).

Кореляційний аналіз результатів дослідження дав змогу з'ясувати, що студенти-правознавці зі сформованими духовними цінностями мають високу прямо пропорційну кореляцію з гностичною (0,568, $p < 0,05$) та альтруїстичною (0,714, $p < 0,001$) спрямованістю емоцій; існує обернено

пропорційна кореляція між високим рівнем сформованості духовних цінностей та гедонічними (- 0,528, $p < 0,05$) і глоричними (-0,612, $p < 0,001$) емоціями (рис.2.6).

$0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;

$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;

кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$ або $p < 0,05$.

Рис. 2.6. Кореляційні плеяди між духовними цінностями та емоційною спрямованістю особистості майбутнього правознавця

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у майбутніх правознавців домінують почуття, спрямовані на соціальну позицію кожного індивіда, на бажання знайти, зайняти соціальну позицію та досягти значних успіхів, слави, визнання. Разом з цим, гностичні почуття посідають лише десяте місце, тобто бажання пізнавати, міркувати, створювати, зрозуміти сенс нашого життя не має прояву у досліджуваних. Взагалі спостерігається гуманістична спрямованість ієрархії почуттів.

За результатами тестування (табл. 2.3) виявлено, що високий духовний потенціал притаманний 31 із 327 студентів-правознавців (9,48%), середній рівень духовного потенціалу – 257 із 237 респондентам (78,59%), а низький – 39 з 327 майбутнім правознавцям (11,93%).

Для студентів-правознавців з високим духовним потенціалом (9,48%) характерне усвідомлення власної життєвої мети, гармонійні відносини зі

світом, прагнення постійного самовдосконалення, наслідування прикладам здорового способу життя, стійке бажання до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу. Майбутні правознавці виявили інтерес до історичних постатей, носіїв ідеалів Добра, Краси, Істини та бажання наслідувати приклади здорового способу життя (табл. 2.4).

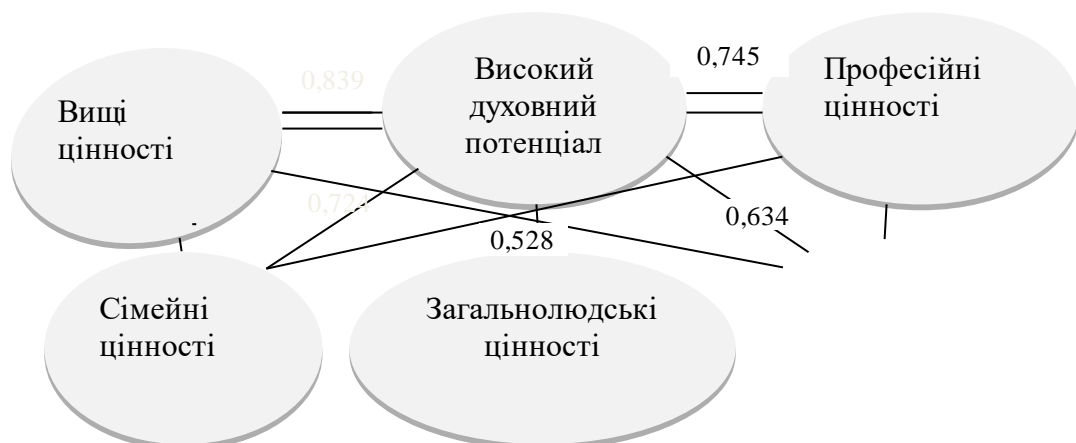
Таблиця 2.4.

Рівень розвитку духовного потенціалу особистості майбутнього правознавця за методикою Е.О.Помиткіна

N = 327 = 100%

Духовний потенціал особистості майбутнього правознавця	Кількість досліджуваних	
	N	%
Високий	31	9,48%
Середній	257	78,59%
Низький	39	11,93%
Всього	327	100,00

Кореляційний аналіз отриманих даних дозволяє зазначити, що у майбутніх правознавців з високим духовним потенціалом (рис. 2.5) виявляються пріоритетними вищі (0,839) і професійні цінності (0,745), але існує позитивна кореляція між високим духовним потенціалом та ціннісною орієнтацією на сімейні (0,724), соціальні (0,634), загальнолюдські цінності (0,528).

Соціальні
цінності

————— прямо пропорційна кореляція

$0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;

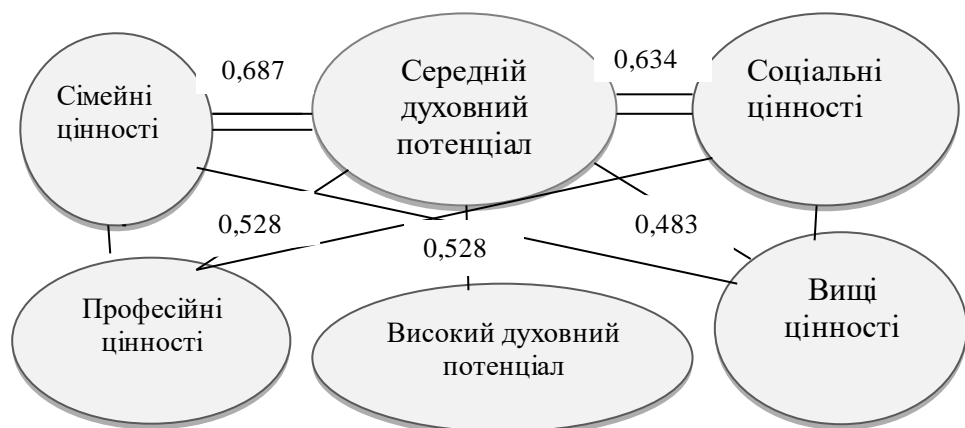
$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;

кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$

Рис. 2.7. Кореляційні плеяди високого духовного потенціалу з ціннісними орієнтаціями правознавця

Середній духовний потенціал виявлено у більшості студентів-правознавців (78,59%). Анкетування і співбесіди зі студентами підтвердили, що юнаки та дівчата з середнім рівнем розвитку духовного потенціалу мають незначний досвід реалізації Добра в конкретних вчинках, нечітке усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей. У студентів з середнім рівнем розвитку духовного потенціалу частково розвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій.

————— прямо пропорційна кореляція

$0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;

$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

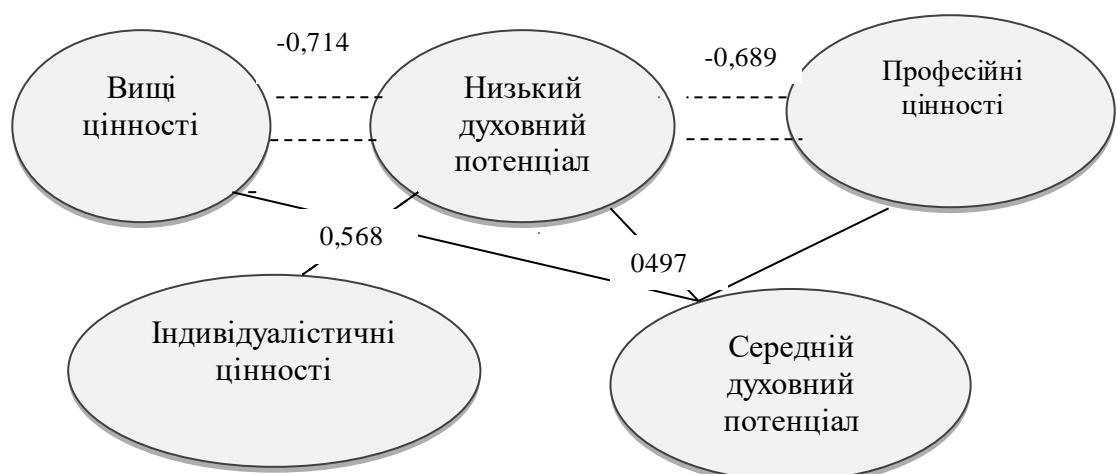
$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;
кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$

Рис. 2.8. Кореляційні плеяди середнього духовного потенціалу з ціннісними орієнтаціями майбутнього правознавця

Кореляційний аналіз результатів дослідження (рис.2.6) дозволяє констатувати, що середній духовний потенціал корелює з ціннісною орієнтацією на сімейні (0,687), соціальні (0,634), вищі (0,483), професійні (0,528) цінності, з високим духовним потенціалом (0,569).

Для студентів-правознавців з низьким духовним потенціалом (11,93%) характерна спрямованість на себе, відсутність інтересу до моральних надбань людства, відсутність здатності до пошуку та примноження духовних знань, відсутність бажання допомагати потребуючим, але у них є прагнення до самовдосконалення.

Здійснюючи кореляційний аналіз приходимо до висновку, що студенти-правники з низьким духовним потенціалом мають орієнтацію на індивідуалістичні, прагматичні, гедоністичні цінності. Обернено пропорційна кореляція існує між низьким духовним потенціалом (рис.2.7) і вищими (-0,714) та професійними цінностями (- 0,689). Низький духовний потенціал корелює з індивідуалістичними цінностями (0,568) та середнім духовним потенціалом (0,497).

----- $-r < 0$ – обернено пропорційна кореляція.
 _____ прямо пропорційна кореляція
 $0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;
 $0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;
 $r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;
 кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$.

Рис. 2.9. Кореляційні плеяди низького духовного потенціалу з ціннісними орієнтаціями правознавця

Однак, виходячи з того що існує кореляція між низьким і середнім духовними потенціалами, та між середнім духовним потенціалом і професійними, вищими цінностями, на нашу думку, можливо, при спеціально створених умовах, з терпінням і любов'ю до вихованців поступово та цілеспрямовано досягти розвитку внутрішнього світу особистості і сформованості професійних цінностей у майбутніх правознавців.

Застосування психодіагностичної методики Е.О.Помиткіна, опитування викладачів і студентів дозволили нам визначити рівень розвитку духовного потенціалу у підструктурах особистості. 21,1% студентів-правознавців мають розвинуту підструктуру *комунікативних властивостей*. Вони логічно і точно висловлюють свої думки на заняттях, семінарах, конференціях, але існує необхідність у вмінні встановлювати психологічний контакт зі співрозмовником, отримувати необхідну інформацію під час комунікації.

Таблиця 2.5

Показники розвитку духовного потенціалу у підструктурах особистості досліджуваних

N = 327 = 100%

Показники розвитку духовного потенціалу у	Кількість досліджуваних
---	-------------------------

підструктурах особистості у майбутніх правознавців	N	%
Комунікативних властивостей	69	21,1
Спрямованість	34	10,39
Характер	41	12,55
Самосвідомість	29	8,87
Інтелект	73	22,33
Досвід	17	5,19
Психофізіологічні якості	64	19,57
Всього	327	100,00

Сформованість духовних цінностей майбутнього правознавця в підструктурі *спілкування* виявляється у тактовному ставленні до співрозмовника, в умінні систематизувати факти, логічно висловлювати свої думки, у здатності контролювати слова, дії, виходячи з передбачення відповідних реакцій співрозмовника, у здатності позитивно впливати на співрозмовника, у врахуванні точки зору іншої людини, в усвідомленні себе часткою єдиного цілого у процесі комунікації.

Розвиненість підструктури інтелекту виявилась у 22,33% майбутніх правознавців у здатності до тривалого збереження необхідної інформації, до оперативної актуалізації фактів у пам'яті, в умінні оперувати просторовими образами. Під час семінарських, практичних і факультативних занять студенти виявили схильність до конкретно-практичного виду мислення, почуття реальності. Але під час рольових ігор (судові засідання, допит свідків, промова прокурора тощо) викладачі помітили, що студентам першого та другого курсів важко оцінювати мінливі ситуації, аналізувати суперечливі дані, висувати слідчі та судові версії, виявляти доказову інформацію, узагальнювати факти, формувати висновки через відсутність досвіду практичної юридичної діяльності.

Підструктура психофізіологічних якостей у 19,57% юнаків і дівчат

характеризується витривалістю, оптимальним рівнем тривожності, адекватністю реакцій, але майбутнім правникам слід навчитися враховувати свої індивідуально-психологічні можливості, свій темперамент, стан нервової системи, щоб запобігти розчаруванню у вибраній спеціалізації та уникнути професійну деформацію у майбутньому.

12,55% майбутніх правників мають розвинуту підструктуру характеру. Під час анкетування студенти зазначили, які саме риси характеру для них найсуттєвіші: чесність, принциповість, нетерпимість до порушників закону, працездатність, твердість духовно-моральних принципів, любов до своєї професії, здатність самокритично оцінювати свою діяльність, пунктуальність у роботі, цілеспрямованість, рішучість, сміливість, мужність, ініціативність, наполегливість, стриманість, дисциплінованість, відповідальність.

Підструктура спрямованості у 10,39% студентів-правознавців визначає вибірковість відносин, позицій і активності. Вона служить передумовою розвитку професійної спрямованості майбутніх правників і характеризується ставленням студента до закону як до вищої соціальної і життєвої цінності. В юнаків спостерігається перевага в розвитку властивостей характеру, які визначають стратегії активної поведінки: ініціативність, самостійність, рішучість, емоційна стійкість, впевненість у своїх силах. Гармонійному розвитку регуляторних систем юнаків сприятимуть більш низькі в порівнянні з дівчатами рівні особистісної тривожності. Усе це надає їм перевагу над дівчатами в складних формах діяльності. Дівчата компенсують певні недоліки сфери саморегуляції високою цілеспрямованістю, креативністю, відповідальним ставленням до обов'язків, тактовністю, делікатністю, терпінням.

Лише 8,87% студентів-правознавців мають розвинуту підструктуру самосвідомості. Такі студенти розуміють свої фізичні і психічні властивості, мають здатність до оволодіння сукупністю знань, узагальненим досвідом людства. Вони розуміють, що у межах правового опосередкування поведінки особистості категорія «самосвідомість» представлена «правосвідомістю» як

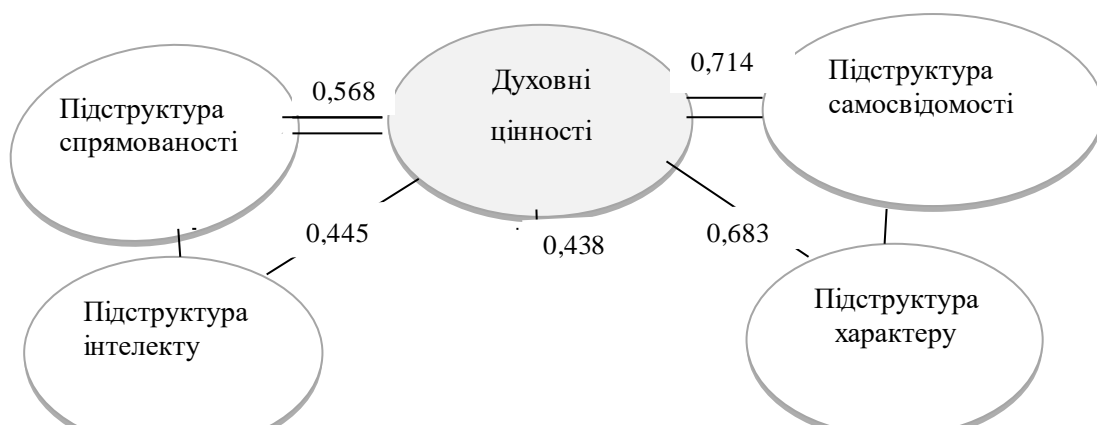
здатністю засвоювати правові знання, визначати своє ставлення до правових норм (категорій, інститутів) та поводитися відповідно до їх вимог.

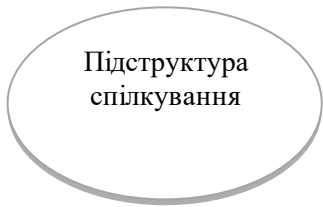
Аналізуючи рівень актуалізованості духовного потенціалу у підструктурах особистості студентів-правознавців, слід зазначити, що найбільш розвинені виявились підструктури інтелекту, спілкування і психофізіологічних якостей.

Найменш розвинутою виявилась підструктура досвіду у майбутніх правознавців (5,19%). Досвід студентів-правознавців – не тільки сукупність знань, вмінь та навичок, але це – увесь усвідомлений і неусвідомлений досвід особистості – емоційний, інтелектуальний, поведінковий та орієнтація індивіда на майбутній оптимальний результат життєдіяльності.

Кореляційний аналіз результатів дослідження дав змогу з'ясувати, що студенти-правознавці зі сформованими духовними цінностями мають високий духовний потенціал та існують кореляційні зв'язки між духовними цінностями та підструктурами інтелекту (0,445), спілкування (0,438), але суттєві кореляційні зв'язки існують між професійними цінностями та між розвитком підструктур самосвідомості (0,714), спрямованості (0,834), характеру (0,683), які скеровують майбутніх правознавців на чесність, відповідальність, принциповість, готовність розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією, хабарництвом.

Результати статистичної обробки отриманих даних довели, що духовний потенціал і духовні цінності майже не корелюють з підструктурами психофізіології (0,223) і досвіду (0,265), але ці підструктури теж необхідно розвивати, щоб подолати труднощі, які пов'язані зі специфікою роботи правознавців та запобігти професійну деформацію у майбутньому.

————— прямо пропорційна кореляція
 $0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;
 $0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;
 $r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;
 кореляційні зв’язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$.

Рис. 2.10. Кореляційні плеяди між духовними цінностями та підструктурами особистості майбутнього правознавця

Отже, результати проведеної діагностичної методики і статистична обробка даних, підтверджують думку, що існує необхідність актуалізації духовних цінностей та духовного потенціалу в усіх підструктурах особистості.

Психологічні механізми духовного розвитку у майбутніх правознавців ми досліджували за методикою Е.О.Помиткіна «Духовний потенціал особистості». У студентів з ціннісною орієнтацією на духовні цінності та високим духовним потенціалом найбільшої актуалізації набув психологічний механізм ідентифікації (табл.2.6).

Таблиця 2.6

Показники актуалізованості психологічних механізмів духовного розвитку майбутніх правознавців

N = 327 = 100%

Психологічні механізми духовного розвитку майбутніх правознавців	у балах	у відсотках %
Ідентифікація	6,1	26,4

Децентрація	5,9	25,54
Рефлексія	4,8	20,78
Трансценденція	3,7	16,02
Усвідомлення буттєвої єдності	2,6	11,26

Психологічний механізм ідентифікації (26,4%) у майбутнього правознавця виявився у вмінні встановлювати тотожність, подібність суб'єктів або об'єктів завдяки спільності певних рис, у здатності поставити себе на місце іншого, у розумінні потреб, мотивів, цілей співрозмовника; у прагненні усвідомити ієрархію цінностей особистості, у здатності прийняти у свій внутрішній світ вищі духовно-моральні принципи як власні цінності.

У майбутніх правознавців з ціннісною орієнтацією на духовні цінності та високим духовним потенціалом набув актуалізації і психологічний механізм децентрації (25,54%). Децентрація майбутніх правознавців знайшла свій прояв у вмінні долати егоцентризм та переорієнтувати своє мислення на потреби оточуючих, у бажанні здійснювати взаємний обмін знаннями та досвідом, у здатності враховувати інтереси інших.

Завдяки психологічному механізму рефлексії (20,78%) особистість правознавця здатна заглибитись у свій внутрішній світ, пізнати себе, аналізувати свої думки, потреби, мотиви дій, осмислити свої найцінніші риси характеру, як важливі фактори ефективної роботи захисника закону, усвідомити передумови, закономірності, механізми правознавчої діяльності, оцінити власні можливості в екстремальних ситуаціях, осягнути смисл свого життя, сформувані моральні принципи і духовні цінності.

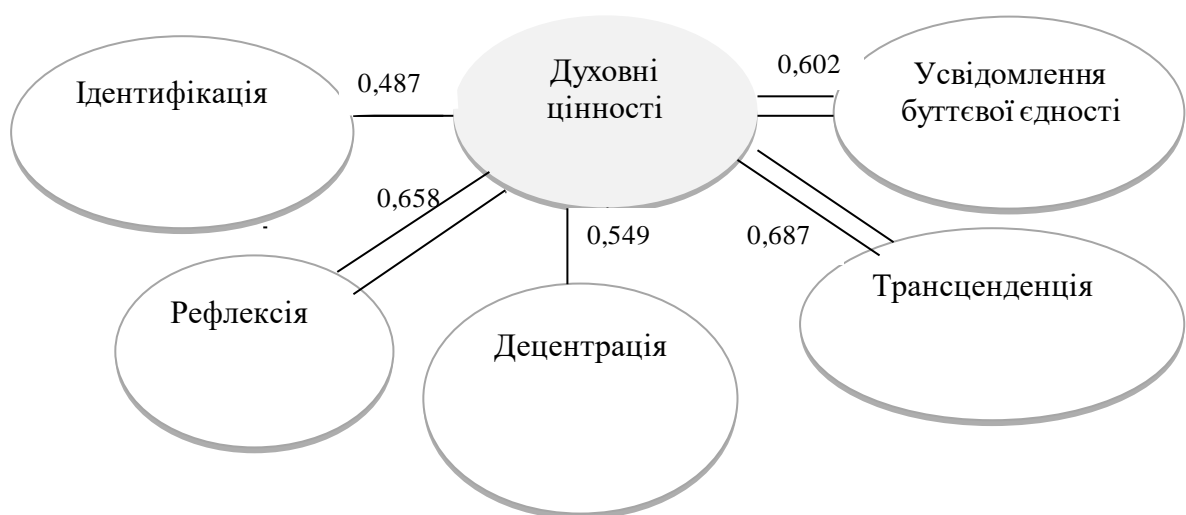
Психологічні механізми *рефлексії* та *децентрації*, які притаманні студентам-правознавцям з середнім духовним потенціалом, звільняють юну особистість від егоцентричної обмеженості, що пов'язана зі спрямованістю на себе, зумовлюють здатність зважати на інтереси та потреби інших,

розширюють можливості продуктивної діяльності.

Найменш розвиненими у студентів-правознавців виявились психологічні механізми трансценденції (16,02%) та усвідомлення буттєвої єдності (11,26%). Часто переважають гедоністично-матеріалістичні нахили молодих над прагненням до абсолютного, досконалого, ідеального. Існує необхідність розвивати потенційні можливості, викликати в них бажання піднятися над буденністю, відчутти та усвідомити буттєву єдність.

Прагматичні нахили молодих людей стимулюють егоцентризм майбутніх правознавців та заважають актуалізації таким психологічним механізмам духовного розвитку, як рефлексії, децентрації, трансценденції, усвідомленню буттєвої єдності.

За результатами вторинної статистичної обробки сформованість духовних цінностей правознавця прямо пропорційно корелює з психологічними механізмами духовного розвитку і має кореляцію з ідентифікацією (0,487), рефлексією (0,658), децентрацією (0,549), трансценденцією (0,687), усвідомленням буттєвої єдності (0,602). Існує кореляційний зв'язок і між представленими психологічними механізмами розвитку (рис.2.11).

————— прямо пропорційна кореляція

0,600 ≤ r < 1,000 – значна, суттєва (висока) кореляція;

$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;

кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$.

Рис. 2.11. Кореляційні плеяди: кореляція духовних цінностей студентів-правознавців з психологічними механізмами духовного розвитку

Отже, кореляційний аналіз результатів показав, що сформованість духовних цінностей майбутнього правознавця прямо пропорційно корелює з психологічними механізмами духовного розвитку особистості. Це підтверджує думку науковців, що існує взаємодетермінація та взаємодоповнення між психологічними явищами та механізмами духовного розвитку особистості. Психологам, викладачам і кураторам під час навчально-виховної роботи необхідно врахувати результати вищезазначених методик і створювати належні умови для розвитку і актуалізації психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції, усвідомленню буттєвої єдності.

Аналізуючи результати діагностики мотиваційно-потребнісної сфери особистості за методикою О.Ф.Потьомкіної, приходимо до висновку, що тільки 4,28% майбутніх правознавців мають орієнтацію на альтруїзм, на вищі духовні цінності, на безкорисливе служіння іншим людям. Таких студентів характеризує готовність поступитися своїми інтересами заради блага інших (таблиця 2.7).

Таблиця 2.7

Розвиток потребнісно-мотиваційної сфери у майбутніх правознавців

$N = 327 = 100\%$

Потребнісно-мотиваційна спрямованість особистості	Кількість досліджуваних	
	N	%
Високий рівень (орієнтація на альтруїзм)	14	4,28

Середній рівень (орієнтація на альтруїстичний егоїзм)	250	76,45
Низький рівень (орієнтація на егоїзм)	63	19,27
Всього	327	100,00

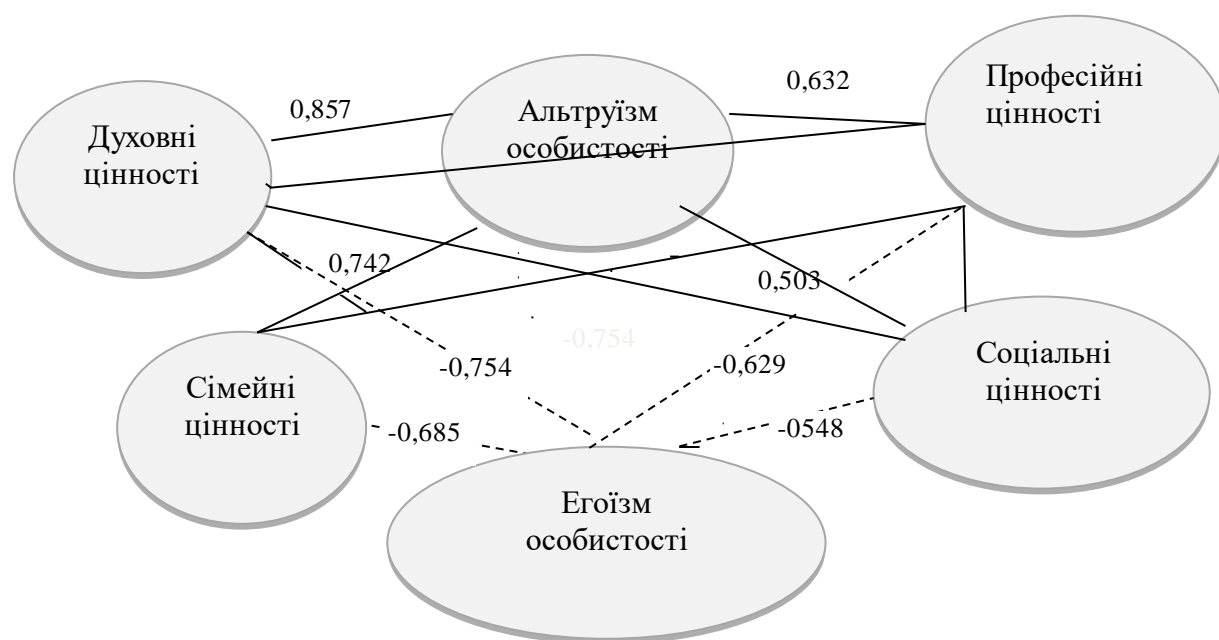
Себелюбна, егоїстична спрямованість характерна для 19,27% студентів-правників, які надають перевагу індивідуалістичним, прагматично-гедоністичним, соціальним цінностям. Прояв егоїзму характеризується ставленням до іншої людини як до об'єкта і засобу досягнення корисливих цілей.

Для студентів, які мають орієнтацію на егоцентризм і прагматично-гедоністичні цінності, характерна домінантність, прагнення отримати від життя максимум задоволення, суперництво, негативізм, підозрілість, конфліктність, нездатність до співпереживання, відмова дотримуватись принципів духовності і моралі.

Більшість студентів-правознавців (76,45%) мають середній розвиток потребнісно-мотиваційної сфери, яка характеризується перехідною позицією від егоїзму до альтруїзму – альтруїстичний егоїзм. Студенти-правники з середнім рівнем розвитку потребнісно-мотиваційної сфери, перш за все, думають про себе, але вони намагаються бути необхідним іншим і досягають, зазвичай, доброго ставлення до себе. Більшість майбутніх правознавців мають бажання бути автономними, самодостатніми, відповідальними за свої дії. Для студентів-правознавців з середнім розвитком потребнісно-мотиваційної спрямованості характерне вміння самостійно визначати мету життя і мобілізувати внутрішні резерви для її досягнення.

За допомогою статистичної обробки результатів методики встановлено кореляційні зв'язки між духовними цінностями правознавця, альтруїзмом, духовними цінностями і егоцентричною спрямованістю майбутніх правників

(рис.2.12).

----- $-r < 0$ – обернено пропорційна кореляція.

————— прямо пропорційна кореляція

$0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;

$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;

кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$.

Рис. 2.12. Кореляційні плеяди між духовними цінностями, альтруїзмом і егоцентричною спрямованістю майбутніх правників

Кореляційний аналіз результатів обстеження свідчить про те, що існує висока кореляція та прямо пропорційний зв'язок між орієнтацією на альтруїзм і духовними (0,857), соціальними (0,503), професійними (0,632), сімейними (0,742) цінностями правознавця. Обернено пропорційну залежність встановлено між орієнтацією на егоїзм (-0,754) і духовними, соціальними (-0,548), професійними (0,632), сімейними (0,742) цінностями правознавця. Обернено пропорційний зв'язок між духовними цінностями студента-правознавця та орієнтацією на егоїзм ($r = -0,754$), свідчить про неузгодженість, зіткнення протилежно спрямованих потреб і мотивів, які заважають розвитку

внутрішнього світу особистості майбутнього правознавця.

Аналіз результату тесту-опитувальника КОС-2 для дослідження комунікативних та організаторських схильностей дозволяє зазначити, що більшість досліджуваних майбутніх правознавців (56,27%) мають середній рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони прагнуть до контактів із людьми, не обмежують коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їх схильностей не відрізняється високою стійкістю. Ця група досліджуваних потребує подальшої серйозної та планомірної виховної роботи по формуванню та розвитку комунікативних та організаторських схильностей.

14,98 % студентів-правознавців з високим рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей швидко орієнтуються в складних ситуаціях, невимушено поводять себе у новому колективі. це ініціативні люди, які віддають перевагу у важливій справі або в складній ситуації, приймати самостійні рішення, відстоюють свою думку і домагаються, щоб воно було прийнято іншими. Вони – ініціативні люди, приймають самостійні рішення, відстоюють свою думку і домагаються, щоб воно було прийнято іншими (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Показники розвитку комунікативних та організаторських схильностей

N = 327 = 100%

Розвиток комунікативних та організаторських схильностей	Кількість досліджуваних	
	N	%
Високий	94	28,75
Середній рівень	184	56,27
Низький рівень	49	14,98
Всього	327	100,00

Студенти правознавці (14,98 %) з низьким рівнем не прагнуть до спілкування, почувають себе скуто в колективі, воліють проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, відчують труднощі у встановленні контактів з людьми й у виступі перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи. У багатьох справах вони вважають за краще уникати прояву самостійних рішень та ініціативи.

За результатами вторинної статистичної обробки сформованість духовних цінностей правознавця майже не корелює з комунікативними та організаторськими схильностями. Статистично значущими виявились кореляційні зв'язки між духовними цінностями та низьким рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей (0,548), де $p < 0,001$.

Майбутнім правникам з високим рівнем розвитку вольового потенціалу (6,74%) притаманні самостійність, цілеспрямованість, стриманість, дисциплінованість, наполегливість у досягненні мети, неослабна енергія діяти протягом тривалого часу, незважаючи на труднощі та перешкоди. Вони мають орієнтацію на вищі та професійні духовні цінності. Але таким студентам слід мати більш ініціативності, незалежності, рішучості (табл.2.9).

Таблиця 2.9

Показники розвитку вольового потенціалу особистості

N = 327 = 100%

Розвиток вольового потенціалу особистості	Кількість досліджуваних	
	N	%
Високий рівень	25	6,74
Середній рівень	243	74,32
Низький рівень	59	18,04
Всього	327	100,00

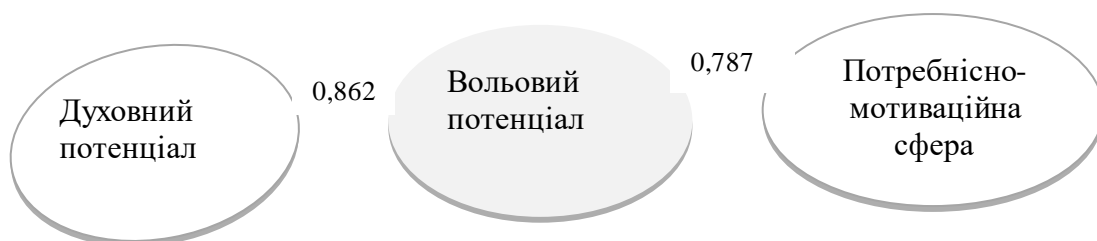
6,74% студентів-правознавців з високим рівнем розвитку вольового потенціалу вміють добре контролювати свої емоції і поведінку, мають наполегливість і завзятість у досягненні мети.

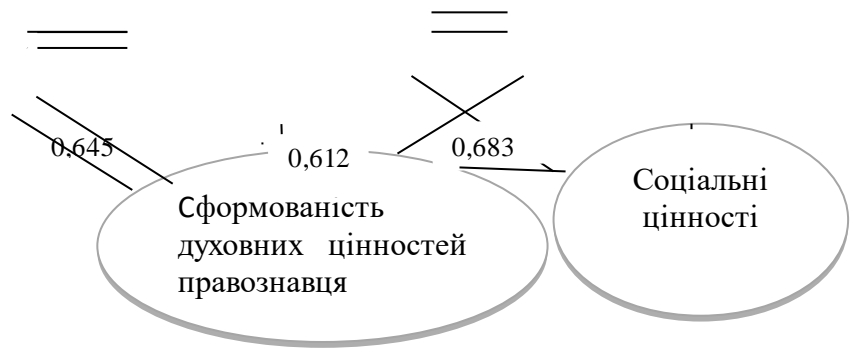
Середній рівень розвитку вольового потенціалу мають 74,32% майбутніх правознавців з орієнтацією на загальнолюдські, соціальні та сімейні цінності. Майбутні правознавці з середнім рівнем розвитку вольового потенціалу цілеспрямовані, дружелюбні й люб'язні з усіма, орієнтовані на соціальне схвалення, ініціативні стосовно прийняття рішень, але вони не завжди закінчують розпочату справу вчасно.

Низький рівень розвитку вольового потенціалу мають 18,04% студентів-правознавців з орієнтацією на індивідуалістичні, прагматично-гедоністичні цінності. Майбутні правознавці з низьким рівнем розвитку вольового потенціалу мають слабкий самоконтроль, імпульсивність, невмотивоване почуття суперництва, зверхнє ставлення до інших, асоціальну поведінку, деструктивний розвиток духовно-моральної сфери, пов'язаний з певним внутрішнім конфліктом, дискомфортом.

За результатами вторинної статистичної обробки сформованість духовних цінностей правознавця прямо пропорційно корелює (рис. 2.13) з вольовим потенціалом (0,612), а вольовий потенціал має тісний кореляційний зв'язок з розвитком потребнісно-мотиваційної сфери (0,787), духовного потенціалу (0,862) та соціальними цінностями (0,683).

Враховуючи, той факт, що вольові якості особистості є відносно сталими, стійкими психічними утвореннями, незалежними від ситуації, необхідними для саморозвитку та для формування духовних цінностей особистості слід створити належні умови у вищому навчальному закладі для розвитку внутрішнього світу та для формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

————— прямо пропорційна кореляція

$0,600 \leq r < 1,000$ – значна, суттєва (висока) кореляція;

$0,400 \leq r < 0,600$ – середня кореляція;

$r < 0,400$ – слабка (низька) кореляція;

кореляційні зв'язки, які виявились статистично значимі, де $p < 0,001$.

Рис. 2.13. Кореляційні плеяди між вольовим потенціалом, потребнісно-мотиваційною сферою, духовним потенціалом, вищими, соціальними та професійними цінностями майбутніх правників

Отже, узагальнюючи результати констатувального експерименту, приходимо до висновку, що сформованість духовних цінностей суттєво позначається на розвитку особистості, зокрема:

Виявлено зв'язок між високим рівнем сформованості духовних цінностей майбутнього правознавця і орієнтацією особистості на вищі, загальнолюдські, соціальні, професійні цінності. За результатами вторинної статистичної обробки отриманих даних приходимо до висновку, що існує висока кореляція між сформованістю духовних цінностей студентів-правознавців з ціннісною орієнтацією на вищі (0,847), загальнолюдські (0,603), соціальні (0,728), професійні (0,715) цінності і середня кореляція на сімейні цінності (0,497). Це, очевидно, пояснюється бажанням студентів дотримуватися духовно-моральних норм і стандартів, здатністю адекватно оцінювати дійсність, змогою до диференціації добра і зла. Слід враховувати,

що саме в юнацькому віці молодь починає усвідомлювати соціальну відповідальність, виявляє активність у суспільному житті.

Помітна чітка обернено пропорційна залежність між орієнтацією на індивідуалістичні цінності (- 0,649) і духовними цінностями правознавця.

Обернено пропорційний зв'язок між духовними цінностями студента-правознавця та орієнтацією на індивідуалістичні цінності свідчить про внутрішньо особистісний конфлікт, зіткнення протилежно спрямованих потреб і мотивів, які заважають розвитку внутрішнього світу особистості майбутнього правознавця. Розвиваючи потребу у духовно-моральному вдосконаленні, самоконтролі, самопізнанні та самопокращенні, підвищуючи рівень емпатії і морально-етичних норм, можливо досягти узгодженості між цінностями, підвищити рівень свідомості, ціннісної орієнтації, сформувати духовні цінності правознавця.

Кореляційний аналіз результатів дослідження дав змогу з'ясувати, що студенти-правознавці з високим рівнем сформованості духовних цінностей мають ідеалістичний, синтетичний стилі мислення. Суттєві кореляційні зв'язки існують між високим рівнем сформованості духовних цінностей та між ідеалістичним (0,782) та синтетичним (0,533) стилями мислення.

Кореляційний аналіз результатів дослідження дав змогу з'ясувати, що студенти-правознавці зі сформованими духовними цінностями мають високу прямо пропорційну кореляцію з гностичною та альтруїстичною спрямованістю почуттів, які вказують шлях на допомогу потребуючим, на самопізнання, саморозвиток згідно духовно-морального стандарту. Існує обернено пропорційна кореляція між високим рівнем сформованості духовних цінностей та гедонічними і глоричними почуттями та між гедоністично-альтруїстичною та гедонічно-глоричною спрямованістю, що підтверджують існування суперечностей, внутрішньо особистісного конфлікту, зіткнення протилежно спрямованих потреб і мотивів, які перешкоджають формуванню духовних цінностей майбутнього правознавця.

Виразної залежності між сформованістю духовних цінностей

майбутнього правознавця і рівнем розвитку духовного потенціалу в підструктурах спілкування, досвіду особистості не виявлено, однак існує середня кореляція між сформованістю духовних цінностей та спрямованістю, самосвідомістю, характером, які скеровують студентів-правознавців на чесність, відповідальність, принциповість, готовність розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією, хабарництвом.

За результатами вторинної статистичної обробки сформованість духовних цінностей правознавця прямо пропорційно корелює з психологічними механізмами духовного розвитку і має високу або середню кореляцію з ідентифікацією (0,487), рефлексією (0,658), децентрацією (0,549), трансценденцією (0,687), усвідомленням буттєвої єдності (0,602). Отже, актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку сприяє осмисленню психологічного змісту цінностей, усвідомленню життєвої мети майбутніх правознавців, має вплив на ціннісно-сміслову саморегуляцію особистості (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Кореляційні зв'язки між сформованістю духовних цінностей та показниками особистісного зростання майбутніх правознавців

N = 327

Показники особистісного зростання майбутнього правознавця		Сформованість духовних цінностей
Ціннісні орієнтації особистості	вищі	0,847
	загальнолюдські	0,603
	соціальні	0,728
	професійні	0,715
	сімейні	0,497
	індивідуалістичні	- 0,649
Психологічні механізми духовного розвитку майбутніх правознавців	ідентифікація	0,487
	децентрація	0,549
	рефлексія	0,658
	трансценденція	0,687
	усвідомлення буттєвої єдності	0,602

Мотиваційно- потребнісна сфера особистості	спрямованість на альтруїзм	0,854
	спрямованість на егоїзм	- 0,754
Духовний потенціал особистості		0,645
Вольовий потенціал особистості		0,612

Аналіз отриманих результатів щодо потребнісно-мотиваційної сфери особистості свідчить про те, що існує висока кореляція та прямо пропорційний зв'язок між орієнтацією на альтруїзм (0,854) і духовними цінностями. Маючи готовність поступитися своїми інтересами заради блага інших, високий внутрішній локус контролю, розвинуту самосвідомість, відповідальність, студенти-правознавці здатні трансформувати духовні цінності в особисті переконання.

Обернено пропорційна залежність між орієнтацією на егоїзм (- 0,754) і духовними цінностями правознавця вказує на необхідність створенням належних умов для розвитку потребнісно-мотиваційної сфери тих студентів, які надають перевагу індивідуалістичним, прагматично-гедоністичним цінностям, щоб сприяти пізнанню студентами власної індивідуальності у зіставленні з класифікацією психологічних властивостей правознавця зі сформованими духовними цінностями і, тим самим, стимулювати роботу над самопізнанням, самокорекцією, самопокращанням.

За результатами вторинної статистичної обробки сформованість духовних цінностей правознавця майже не корелює з комунікативними та організаторськими схильностями. Статистично значимі виявились кореляційні зв'язки між духовними цінностями та низьким рівнем прояву комунікативних і організаторських здібностей (0,548), де $p < 0,001$.

Виявлено кореляційний зв'язок у майбутніх правознавців між високим рівнем розвитку вольового потенціалу (0,612) і сформованістю духовних цінностей за результатами вторинної статистичної обробки. Студенти-правознавці з високим рівнем розвитку вольового потенціалу ініціативні стосовно прийняття рішень, цілеспрямовані, відповідальні, стримані, завжди

намагаються довести розпочату справу до кінця і вчасно, мають стійке бажання працювати над духовним і професійним розвитком.

Кількісну та якісну оцінку показників подано з урахуванням гендерних та демографічних відмінностей, місця проживання. Для юнаків найважливішими виявились індивідуальні, професійні та соціальні цінності. Більшість дівчат зазначили, що для них головні – сімейні та загальнолюдські цінності. Майбутні правознавці із провінційного містечка мають нижче рівень сформованості соціальних та загальнолюдських цінностей. Студенти з м.Макиївки довше та складніше адаптуються до умов навчання у вищому закладі освіти. Проте, у них краща сформованість сімейних, вищих цінностей, потребнісно-мотиваційної спрямованості та вольового потенціалу. Київські студенти-правознавці надають перевагу соціальним, загальнолюдським цінностям.

Визначено пріоритетні професійні цінності майбутніх правознавців. Навпроти кожної з цінностей, студенти-правознавці зазначили відповідний ранг. Головними для респондентів виявились такі професійні цінності-цілі, як «встановлення або відновлення справедливості» (33%), «прагнення знайти істину» (22%), «повага до прав, свобод, честі і гідності громадян» (15%), «усвідомлення відповідальності перед людьми та власною совістю за виконану справу» (14%), «визнання і дотримання принципу презумпції невинуватості» (7%), «стійкість до спокус й можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших» (5%), «нетерпимість до порушення закону» (8%), «твердість духовно-моральних принципів» (4%).

У відповідях на запитання анкети студенти-правознавці зауважили, що існують серйозні проблеми у сфері судочинства, юриспруденції. Однією із найболючіших залишається справа незалежного, неупередженого та справедливого правосуддя, без якого неможливо будувати правову державу та демократичне суспільство. Інша проблема – корупційні діяння, які вчиняються у різних формах – від кумівства до зловживання владою або посадовим становищем і призводять у сфері судочинства до правопорушень

(дисциплінарних, адміністративних, цивільно-правових, кримінальних).

Майбутні правознавці вважають, що необхідно негайно подолати існуючу кризу правової системи, корумпованість представників державної номенклатури, хабарництво, професійну деформацію співробітників органів внутрішніх справ і працівників суду. Вони підтримують думку науковців, що найкращий вихід зі складної ситуації полягає у зміні, перш за все, ціннісних орієнтацій, думок, потреб і мотивів поведінки особистості. Слід починати з самопізнання і самокорекції, з розвитку свого внутрішнього світу, духовно-моральної сфери, з формування духовних цінностей.

Отже, здійснюючи психологічну діагностику сформованості духовних цінностей і особистісного зростання студентів-правознавців, ми дослідили, що більшість майбутніх правознавців (62,91%) мають середній рівень, у 17,75% студентів-правознавців – високий рівень, а у 19,34% майбутніх правників – низький рівень сформованості духовних цінностей; існує позитивна, прямо пропорційна кореляція, взаємовплив, взаємодетермінація між сформованістю духовних цінностей та духовним, вольовим потенціалами, потребнісно-мотиваційною спрямованістю особистості. Тому, вважаємо за доцільне розробити програму та засоби психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців і включити до неї методики для розвитку духовного та вольового потенціалів, потребнісно-мотиваційної спрямованості, професійних та особистісних якостей у майбутніх правознавців під час навчально-виховної роботи у ВНЗ.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Спираючись на принципи цілісності, ієрархічності, духовно-особистісної інтеграції, на аксіологічний, духовно-особистісний підходи, обґрунтовано *структурні складові* (когнітивно-емоційна, мотиваційно-вольова, діяльнісно-результативна); виокремлено *критерії* сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців: емоційно-ціннісне ставлення до життєдіяльності, ціннісно-сміслова саморегуляція, особистісна свобода; визначено показники, *рівні*, які характеризують ступінь сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців: низький, середній, високий, підібрано й апробовано психодіагностичні методи вивчення досліджуваного явища, отримано результати констатувального експерименту.

2. Емпіричне дослідження охоплювало два етапи, перший з яких спрямований на вивчення особливостей сформованості духовних цінностей у

майбутніх правознавців, другий – встановлення зв'язків між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку.

У ході кількісної та якісної інтерпретації отриманих даних було визначено, що 17,75 % майбутніх правознавців з високим рівнем сформованості духовних цінностей мають чітку ієрархію ціннісної системи особистості. Для них виявились пріоритетними такі духовні цінності, як пошук істини, встановлення справедливості, активне протистояння аморальності; потреба служити людям та правді. Вони вміють свідомо регулювати свої емоції та прагнуть розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією, хабарництвом, допомагати своєю роботою підтримувати порядок у державі, захищати громадян від злочинності.

Статистично більша кількість майбутніх правознавців (62,91 %) має середній рівень сформованості духовних цінностей. Такі студенти адекватно оцінюють свої якості характеру, здатні визначити власні недоліки, але для них не властива здатність свідомо регулювати думки, емоції, дії, часто існує неузгодженість між декларованими та реально діючими духовними цінностями. Вони не завжди мають стійкість і несуперечливість ціннісної системи особистості, але їх характеризує бажання виконувати правотворчу, правоохоронну та правозастосовну функції під час оперативно-розшукових, слідчих, пенітенціарних дій, вміння мобілізувати вольові зусилля для подолання перешкод, психологічна адаптованість і соціальна активність із застосуванням власних здібностей.

У 19,34 % майбутніх правників – низький рівень сформованості духовних цінностей. Вони мають орієнтацію на індивідуалістичні, прагматично-гедоністичні, матеріальні вартості, не вміють керувати своїми емоціями та настроєм в складних ситуаціях. У них – нестійка, суперечлива ціннісна система та відсутня узгодженість між декларованими та реально діючими цінностями. Часто в них виникає недовіра, озлобленість, втрата сенсу життя; їм нелегко мобілізувати вольові зусилля для професійного навчання, опанувати духовні цінності на належному рівні, але у відповідях на

запитання анкети майбутні правознавці зазначили, що в них є бажання зрозуміти себе, визначити свої недоліки, мобілізувати свої зусилля та потенціал для самопізнання та самовдосконалення.

3. Отримані результати щодо переважання середнього й низького рівнів сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців та відсутність позитивної динаміки в процесі професійної підготовки зумовлюють пошук шляхів, методів і засобів оптимізації цього процесу.

Виходячи з теоретичного обґрунтування класифікації психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями та припущення про зв'язок духовних цінностей із певними психологічними характеристиками, було проведено емпіричний пошук взаємозв'язку між духовними цінностями та провідними підструктурами особистості, стилями мислення, емоційною, потребнісно-мотиваційною спрямованістю, духовним, вольовим потенціалами особистості. За допомогою програмного забезпечення SPSS (Statistics 17.0) встановлено кореляційні зв'язки за К. Пірсоном. У нашому дослідженні ми розглядали лише ті кореляційні зв'язки, які виявились статистично значущі, де $P < 0,001$ або $P < 0,05$. Отже, існують кореляційні зв'язки між духовними цінностями та розвитком підструктур комунікативних властивостей правознавця ($r = 0,438$), професійно-правової спрямованості ($r = 0,834$), духовної самосвідомості ($r = 0,714$) і рисами характеру правознавця ($r = 0,683$), які скеровують їх на чесність, відповідальність, принциповість, готовність розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією, хабарництвом. Існує суттєва прямо пропорційна кореляція між високим рівнем сформованості духовних цінностей та ідеалістичним ($r = 0,782$), синтетичним ($r = 0,533$) стилями мислення, гностичною ($r = 0,568$) та альтруїстичною ($r = 0,714$) спрямованістю емоцій, вольовим потенціалом ($r = 0,612$), орієнтацією на альтруїзм ($r = 0,854$), яка вказує на необхідність самопізнання й саморозвитку відповідно до духовно-морального стандарту. Суттєва кореляція між професійними ($r = 0,715$) та соціальними ($r = 0,728$) цінностями правознавця

підтверджує той факт, що саме в юнацькому віці молодь починає усвідомлювати соціальну відповідальність, виявляє активність у суспільному житті, прагне до національної єдності, соціальної справедливості, порядку в державі, добробуту країни.

Обернено пропорційний зв'язок між духовними цінностями студента-правознавця та орієнтацією на егоїзм ($r = -0,754$) свідчить про внутрішньо особистісний конфлікт, зіткнення протилежно спрямованих потреб і мотивів, які заважають розвитку внутрішнього світу особистості майбутнього правознавця.

Виявлення у більшості студентів-правознавців нестійкості ціннісної системи, неузгодженості між декларованими та реально діючими цінностями та наявність бажання у майбутніх правознавців мобілізувати свої зусилля, потенціал для самопізнання, самовдосконалення зумовили необхідність розробки психологічної моделі та програми формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. Шкіренко О.В. Діагностика сформованості особистісних та духовних цінностей у майбутніх правознавців / О.В. Шкіренко // Проблеми загальної і педагогічної психології: зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. — К., 2008. — Т. X, ч. 5. — С. 640—647.
2. Шкіренко О.В. Психологічні особливості діагностики духовної культури і цінностей педагогічного персоналу / О.В. Шкіренко // Духовна культура як умова розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників: матеріали кр. ст., 23 травня 2013 року. — К. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2013. — С. 202—210.
- 3 Шкіренко О.В. Формування духовних цінностей майбутніх юристів / О.В. Шкіренко // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в умовах соборної України: зб. матеріалів наук.-практ. конф. — К. : ІПОД,

2008. — С. 61— 63.

4. Шкіренко О.В. Психологічні особливості формування духовних цінностей у професіоналів / О.В. Шкіренко // Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи : зб. матеріалів Міжнар.наук.-практ. конф., 22-24 жовт. 2009 р. — Хмельницький : ХНУ, 2009. — С. 307—311.

5. Шкіренко О.В. Формування духовних цінностей особистості як чинник професійного самовизначення молоді / О.В. Шкіренко // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи : зб. наук. пр. за матеріалами IV Всеукр. наук.-практ. конф., 30 жовтня 2009 р. / [уклад. Л.М. Капченко, С.О. Тарасюк, А.В. Алексєєва та ін.]. — К. : ІПК ДСЗУ, 2009. — С. 325—332.

6. Шкіренко О.В. Розвиток духовно-моральної спрямованості особистості як громадянина соборної України / О.В. Шкіренко // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в умовах соборної України: зб. матеріалів наук.-практ. конф. 12 лютого 2009 р. — К. : ІПООД, 2009. — С. 45—46.

7. Шкіренко О.В. Обґрунтування психолого-педагогічного інструментарію діагностики сформованості духовних цінностей і потенціалу інтелектуально обдарованих майбутніх правознавців / О.В. Шкіренко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. Педагогіка. Психологія: щомісячний наук.-метод. журнал, Ін-т обдарованої дитини НАПН України. — К., 2014. — С. 15—19.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПРАВОЗНАВЦІВ

У розділі презентовано психологічну модель формування духовних цінностей майбутнього правознавця, запропоновано програму психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, наведено результати формувального експерименту, обґрунтовано методичні рекомендації викладачам та кураторам вищих навчальних закладів щодо психологічних особливостей формування духовних цінностей майбутніх правознавців.

3.1. Програма психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців

В умовах падіння моралі, знецінення особистості, панування прагматизму і корупції проблема формування духовних цінностей, особливо у майбутніх правознавців – актуальна, вимагає поглибленого дослідження, психолого-педагогічного обґрунтування і розв’язання.

Сучасна психолого-педагогічна наука покликана розробити систему формування духовних цінностей молоді з урахуванням суперечливих явищ і тенденцій соціального життя. Необхідно, щоб зростаючи, людина, в міру свого розвитку, глибше розуміла та реалізовувала духовні цінності у власному житті і професійній діяльності.

Кардинальна ціль нашої роботи – формування і розвиток особистості майбутнього правознавця, який має високий рівень сформованості духовних цінностей, потребнісно-мотиваційної сфери, вольового і духовного потенціалів, духовної самосвідомості, професійних якостей і здібностей, які піддаються рефлексії, творчо використовуються у навчальній і професійній діяльності.

У відповідності до цього ми планували вирішити такі завдання формувального експерименту:

1. Розробити та обґрунтувати психологічну модель формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.
2. На основі моделі скласти програму психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей майбутніх правознавців, яка реалізовувалась в межах кураторських виховних годин та мала на меті трансформацію духовних цінностей в особисті переконання.
3. Визначити експериментальну і контрольні групи студентів.
4. Здійснити апробацію програми формування духовних цінностей у студентів-правознавців шляхом впровадження відповідної системи заходів у процес професійної підготовки студентів.
5. Створити умови усвідомлення і засвоєння студентами духовних цінностей, стимулювати їх передислокацію на перші позиції системи ціннісних орієнтацій майбутніх правознавців.

6. Забезпечити рефлексію та порівняння студентами наявного та потрібного розвитку особистісних, професійних якостей і здібностей, маючи за основу класифікацію психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями.

7. Здійснити контрольний зріз, порівняти показники сформованості духовних цінностей у досліджуваних в експериментальній та контрольній груп.

8. Розробити відповідні методичні рекомендації психологам і педагогам щодо формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Для вирішення завдання, яке пов'язано з формуванням духовних цінностей студентів в умовах вищої школи необхідним є створення ефективної системи підтримки та активізації духовного розвитку молоді. Водночас викладачам і кураторам груп слід враховувати, що потребу в формуванні духовних цінностей відчуває не кожна людина. Тому коректно вести мову не про обов'язковість залучення всіх до духовних цінностей, а про надання адекватної можливості розвитку тим студентам, які відчувають і усвідомлюють таку потребу. Критерієм необхідності та корисності в даному разі може бути зацікавленість студентів, спрямованість інтересів до духовності [159]. Своєчасне задоволення інтелектуального, емоційного, фізичного та творчого розвитку молоді в ході навчання є важливою умовою для активізації у майбутніх правознавців потреб духовного розвитку.

Як показує практика, ефективною формою активізації духовного розвитку є така, коли студенти мають можливість реалізувати свій потенціал не тільки під час навчального процесу, але й у суспільно-корисній діяльності.

Аксіологічний, духовно-особистісний підходи та результати експерименту лягли в основу розробки психологічної моделі формування духовних цінностей майбутнього правознавця.

Мета створення психологічної моделі формування духовних цінностей майбутнього правознавця полягала у відображенні алгоритму формування духовних цінностей у майбутніх правознавців. Досягнення мети відбувалося в три етапи, відповідно і модель складається з трьох блоків: 1) теоретико-

діагностичний, 2) підготовчий, 3) формувальний. Такий поділ є умовним, оскільки їх змістове наповнення взаємозалежне та взаємодоповнює (рис.3.1).

Розглянемо кожен етап детальніше. На першому, теоретико-діагностичному етапі було проведено методологічне та емпіричне дослідження психологічних особливостей формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, в результаті якого виявлено, що прагматично-гедоністичні, егоцентричні нахили у студентів керують свідомістю молоді та заважають замислюватись над самовдосконаленням, над розвитком внутрішнього, духовного світу. Встановлено, що великою небезпекою для молоді є псевдо духовність, яка постійно змінює свій образ і все частіше шукає самовизначення у формі хибних звичок, моді, залежності, делінквентній поведінці молодих людей. З'ясовано, що існує залежність, взаємовплив, взаємодетермінація між сформованістю духовних цінностей та духовним, вольовим потенціалами, потребнісно-мотиваційною спрямованістю особистості.

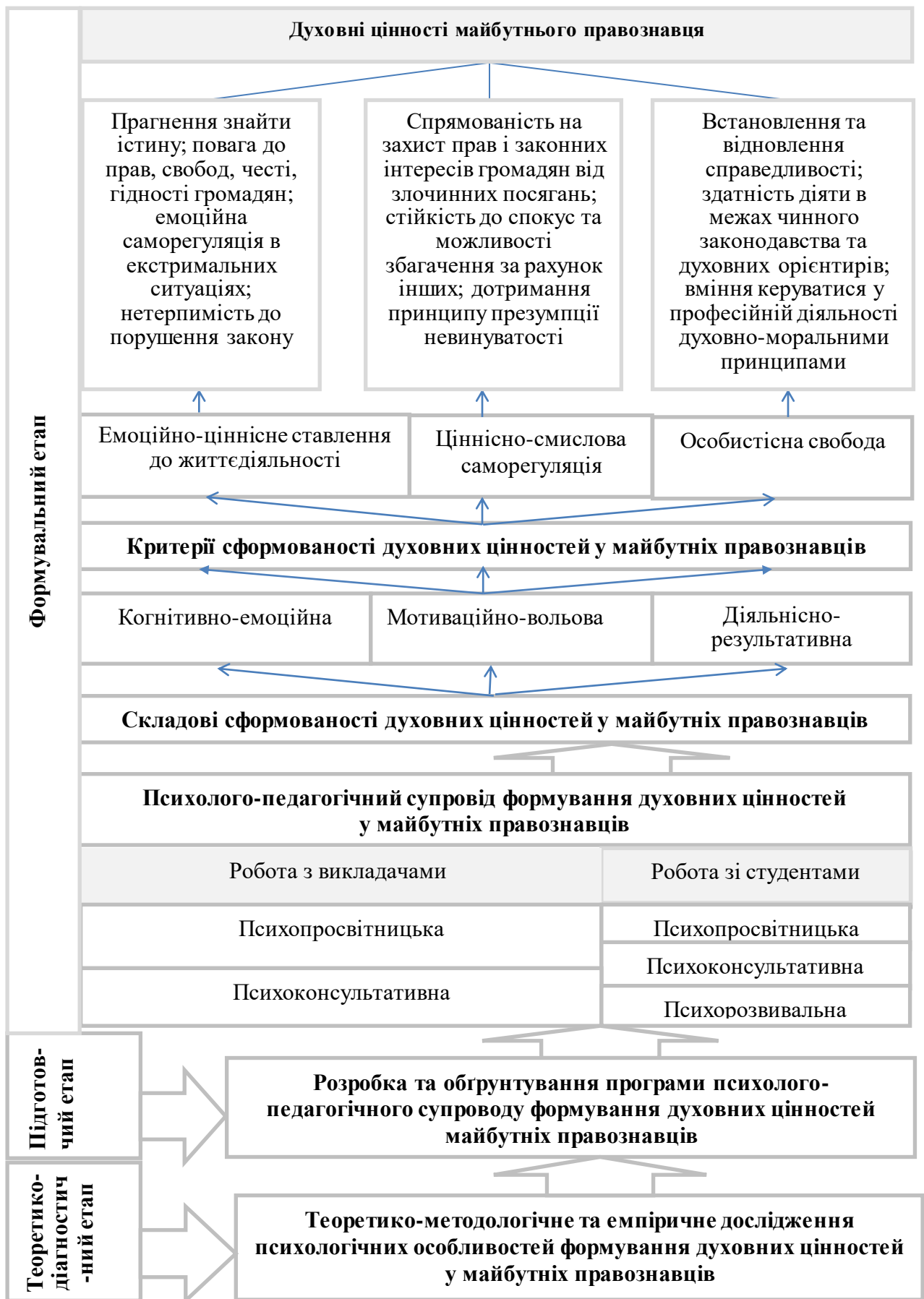

Рис.3.1. Психологічна модель формування духовних цінностей майбутнього правознавця

Тому, доцільно було розробити програму та засоби психолого-педагогічного супроводу розвитку особистості студента та формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

На другому, підготовчому етапі розроблено та обґрунтовано програму та заходи психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей майбутніх правознавців, які включали в себе різноманітні форми роботи з викладачами та студентами. Мета психопросвітницької та психоконсультативної роботи з викладачами полягала у підвищенні їх психологічної компетентності в напрямі оптимізації духовного розвитку особистості студента і здійснювалась у формі семінарів, конференцій, круглих столів, групових та індивідуальних консультацій. Зі студентами-правознавцями проводилася не лише психопросвітницька, психоконсультативна робота, але й психорозвивальні заняття та тренінги, що охоплювали психолого-педагогічні рольові ігри, творчі особистісні проекти духовного спрямування, суспільно-корисну діяльність майбутніх правознавців тощо.

Кінцевим результатом розробленої нами моделі передбачена система духовних цінностей майбутнього правознавця, що складається з трьох компонентів. Перший компонент передбачає сформоване прагнення знаходити істину, вміння інтегрувати духовно-моральні світоглядні позиції; здатність свідомо регулювати емоції, почуття. Другий – вміння мобілізувати вольові зусилля для подолання перешкод; здатність встановлювати зв'язок між мотивами та морально-прийнятими засобами; стійкість до спокус та можливості збагачення за рахунок інших. Третій – встановлення та відновлення справедливості; діяльність в межах духовно-моральних цінностей та імперативів; повага до прав, свобод, честі, гідності громадян.

Визначено складові (когнітивно-емоційна, мотиваційно-вольова, діяльнісно-результативна) та критерії сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців (емоційно-ціннісне ставлення до життєдіяльності, ціннісно-сміслова саморегуляція, особистісна свобода).

На основі моделі було складено програму формування духовних

цінностей у майбутніх правознавців, яка реалізовувалась в межах кураторських виховних годин. *Мета програми* формування духовних цінностей майбутнього правознавця полягала в активізації у студентів потреби в самопізнанні, самовдосконаленні та самореалізації у навчально-виховній та суспільно-корисній юридичній діяльності, у формуванні духовних цінностей.

Шляхи реалізації психолого-педагогічної програми складались у певну систему науково-обґрунтованих теоретичних і практичних заходів, що сприяли розвитку внутрішнього світу особистості і формуванню духовних цінностей у студентів-правознавців (56 годин на рік). Тематика занять зі студентами передбачала чітке окреслення питань, що розглядалися, наочний матеріал, зв'язок з інтересами і проблемами студентів-правознавців, доступні й зрозумілі формулювання, приклади. Кожне заняття було побудовано за принципом динамізму навантаження та відпочинку, що сприяло збереженню працездатності студентів.

Зміст лекцій, бесід, семінарів, міні-конференцій пов'язаний з інтересами, потребами, проблемами студентської аудиторії. Чітке окреслення питань, теоретичне узагальнення, зрозумілі приклади, наочний матеріал активізували пізнавальну роботу студентів.

В межах реалізації програми розглядалися такі теми і ситуації, як «Цінності нашого життя», «Закони і ми», «Егоцентризм і альтруїзм», «Надання юридичної допомоги правознавцями», «Патріотизм правознавців», «Життя і смерть», «Внутрішні та зовнішні екологічні проблеми», «Батьки і діти», «Вдячність», «Юрист і мистецтво» тощо. Розв'язання конкретних проблемних ситуацій здійснювалося з використанням методів стимулювання творчої діяльності, таких, як «мозкова атака», «нарада правознавців», «каталог», «конференція ідей» тощо.

Тематичний план розрахований на два семестри (табл. 3.1 та 3.2).

Таблиця 3.1

Орієнтовний тематичний план (перший семестр)

Тема	Кількість годин			
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття	на індивідуальні заняття
1. Вступне заняття. Психологія і духовні цінності правознавця. <i>Ієрархічна система цінностей особистості.</i>	4	1	2	1
2. Особистість правознавця. <i>Індивідуально-психологічні характеристики особливості студента-правознавця. Класифікація психологічних утворень високодуховного правознавця</i>	4	1	2	1
3. Цінності особистого життя. Сімейні цінності. Спілкування правознавця. Характер правознавця.	4	1	2	1
4. Суспільно-соціальні цінності. Професійні цінності.	4	1	2	1
5. Загальнолюдські цінності. Правосвідомість юриста. Спрямованість особистості правознавця	4	1	2	1
6. Абсолютні вічні цінності. Суспільний та індивідуальний досвід.	4	1	2	1
7. Духовні цінності правознавця. <i>Інтелект, розумова сфера правознавця. Психофізіологічні якості правознавця. Підсумок роботи за семестр. Накреслення перспектив на другий семестр.</i>	4	1	2	1
Усього за перший семестр	28	7	14	7

Таблиця 3.2

Орієнтовний тематичний план (другий семестр)

Тема	Кількість годин			
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття	на індивідуальні заняття
1. Психологічні особливості формування духовних цінностей у студентів. Цінності життя.	4	1	2	1
2. Психологічні механізми духовного розвитку особистості. Загальнолюдські цінності. Естетичні цінності. Екологічні цінності. Діяльнісний вимір психологічної структури особистості правознавця.	4	1	2	1
3. Ідентифікація. Децентрація. Рефлексія. Цінності самопізнання. Психологічна і духовна культура особистості правознавця.	4	1	2	1
4. Трансценденція. Усвідомлення буттєвої єдності. Цінності саморозвитку. Віковий вимір особистості майбутнього правознавця.	4	1	2	1
5. Актуалізація духовних цінностей правознавця в підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, інтелекту, досвіду, психофізіології	4	1	2	1
6. Духовні цінності – найважливіші цінності життя. Цінності самореалізації. Саногенне мислення правознавця.	4	1	2	1
7. Підсумкова подорож по курсу. Сенс нашого життя – покращення себе та світу. Накреслення індивідуальних та колективних перспектив роботи на майбутнє.	4	1	2	1
Загалом:	28	7	14	7

Залучаючи студентів до активного обговорення різних тем щодо конкретних духовно-моральних ситуацій під час навчання, на семінарах, конференціях, ми ставили перед ними завдання розв'язувати моральні конфлікти, застосовуючи наукові джерела, газетні публікації, кримінальну хроніку тощо. Це мало на меті покращення культури комунікації, спілкування, форми самореалізації, уміння аналізувати і впорядкувати факти, явища, виявлення прихильності до тих чи інших цінностей.

Використання схем, діаграм, таблиць, малюнків, репродукцій картин, фотокарток, аудіо та відео матеріалів допомагали зосередитися, сконцентрувати увагу, а приємна релаксаційна музика, спеціально підготовлена затишна аудиторія створювали атмосферу відпочинку, нейтралізуючи навантаження від навчальної діяльності.

Творче мислення майбутнього правознавця розвивається через здатність до аналізу проблем, ситуацій, подій життя, власної поведінки та поведінки інших людей, вміння відокремлювати головне від другорядного, через бачення взаємозв'язків подій та оригінальності, нестандартності інтелекту. Перегляд художніх та документальних фільмів «Принц Єгипту», «Ісус із Назарету», «Наполеон», «Перехресні стежки», «Голодомор», «Американська трагедія» тощо під час реалізації психолого-педагогічної програми дав можливість студентам ознайомитися з універсальною системою духовних і культурних надбань людства, з прикладами реалізації духовних цінностей, ознайомитися з практичним досвідом самотворення та обговорити кінострічки, висловити власну позицію.

Під час проведення психолого-педагогічних заходів визначених у програмі, ми дотримувались умов, які сприяли формуванню духовних цінностей у майбутніх правознавців:

- орієнтація процесу професійної підготовки на суб'єктивну позицію студента як носія загальнолюдських, професійних і духовних цінностей;
- цілісний, неперервний і системний процес розвитку внутрішнього світу особистості у навчальній і суспільно-корисній діяльності;

- розвиток у майбутніх правознавців потреби у формуванні духовності і духовних цінностей, у збагаченні внутрішнього світу;
- формування позитивної мотивації студентів до навчально-виховного процесу, професійної, суспільно-корисної діяльності;
- створення рефлексивної ситуації, сприятливого емоційно-психологічного, творчого клімату на заняттях, а також урахування емоційного почуття кожного студента;
- реалізація принципів гуманізму, цілісності особистості, наступності, безперервності і принципу ціннісно-сміслової детермінації;
- виховання потреби у студентів до постійного самовдосконалення та саморозвитку.

Програма формування духовних цінностей та свідомості майбутнього правознавця складалася з двох розділів: робота з викладачами і робота зі студентами (психопросвітницька включала міні-лекції, диспути, бесіди, семінари, конференції, круглі столи; психоконсультативна – групові та індивідуальні консультації; психорозвивальні заняття та тренінги, що охоплюють психолого-педагогічні рольові ігри, зустрічі з фахівцями, творчі особистісні проекти духовного спрямування, суспільно-корисну діяльність майбутніх правознавців тощо).

Психопросвітницька робота з викладачами та кураторами полягала у підвищенні їх психологічної компетентності в напрямі оптимізації внутрішнього, духовно-морального розвитку особистості майбутнього правознавця і здійснювалась у формі міні-лекцій «Психологічний зміст духовних цінностей особистості майбутнього правознавця», «Сформованість духовних цінностей і культури як умова розвитку педагогічної майстерності», «Духовна культура і цінності як основа розвитку особистісно-професійних якостей педагогів», науково-практичних семінарів «Проблема ідентичності у дослідженні загальнокультурного розвитку особистості педагога в умовах постіндустріального суспільства», «Особистість студента-правознавця», «Духовно-моральна самосвідомість правознавця», конференцій «Духовна

культура особистості та інноваційні освітні технології: виклики XXI сторіччя», «Чинники та технології духовного розвитку особистості в умовах сучасного суспільства», «Мистецтво і правознавці», круглих столів «Психологічні засади формування педагогічної майстерності викладачів у роботі зі студентами-правознавцями», «Психолого-педагогічні умови розвитку духовної культури педагогічного персоналу» тощо, групових та індивідуальних консультацій.

Психологічне консультування з викладачами було зорієнтоване на визначення психологічних механізмів духовного розвитку та особливостей формування духовних цінностей у студентів, на розуміння індивідуально-психологічних характеристик студента-правознавця, ієрархічної системи цінностей особистості, духовно-морального виховання, саногенного мислення, розв'язання інтерперсональних проблем тощо.

Психолог під час консультації зі студентами мав можливість зорієнтувати юнаків ті дівчат на самопізнання, самокорекцію, самовдосконалення, справлятися з досить складними життєвими колізіями, що пов'язані зі стосунками між викладачами і студентами, міжособовими конфліктами, соціальною адаптацією, профорієнтацією тощо.

Програма передбачала застосування методів тестування й анкетування, аналіз біографічних і соціометричних даних, результатів діяльності, які допомагають об'єктивно оцінювати думки, вчинки, окреслювати реальні шляхи до самовдосконалення, найповніше реалізувати себе у суспільно-корисній діяльності під час навчання у вищій школі та подальшому житті.

Спираючись на психологічну модель формування духовних цінностей у майбутніх правознавців та діяльнісний вимір психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою), було визначено етапи реалізації кожної теми програми.

1) *Мотиваційно-аналітичний етап* передбачав формування у студентів прагнення усвідомити власну ієрархію цінностей, наслідувати професійно важливі якості відомих правознавців. На цьому етапі необхідно було активізувати у студентів-правознавців потребу в самопізнанні,

самовдосконаленні, самореалізації у навчально-виховній та суспільно-корисній юридичній діяльності.

2) *Пізнавально-правовий етап* мав на меті засвоєння студентами необхідних юридичних і психологічних знань, розвиток творчого мислення, уяви, вміння моделювати розумові моделі. У процесі пізнання використовувались такі види розумових операцій, як аналіз і синтез, порівняння, абстрагування та конкретизація.

3) *Стратегічно-тактичний* (цілеутворювальний) етап діяльності не можливо уявити без прогнозування, планування, прийняття рішень. Цей етап визначався здатністю до вибору стратегічно-тактичних завдань, умінням моделювати, передбачати поведінку, послідовність та наслідки вчинків.

4) *Конструктивно-результативний* етап був спрямований на формування вміння досягати запланований позитивний результат, доводити істину на основі уточнення та вибору головної версії, переконливо наводити докази, оперувати фактами, виявляти дезінформацію та обман, захищати права і законні інтереси громадян, встановлювати справедливість.

5) *Емоційно-регулятивний* етап орієнтується на емоції, почуття душевний стан студентів, позитивне забарвлення якого досягається шляхом створення комфортного психологічного клімату, доброзичливого ставлення одне до одного. Майбутнім правознавцям слід пам'ятати, що професійна діяльність пов'язана з емоційною напругою, з необхідністю контролювати власні емоції в складних та екстремальних ситуаціях, до яких потрібно готуватись під час навчання.

На початку навчального року студентів було ознайомлено із планом занять, завданнями, списком рекомендованої літератури (*додаток А*), проведено бесіду, яка мала на меті спонукати майбутніх правознавців займатися самовдосконаленням під час реалізації психолого-педагогічної програми. З майбутніми правознавцями були обговорені правила роботи: брати активну участь у всіх завданнях, висловлювати свою думку, разом вирішувати проблеми, бути чесними, після проведення занять бути

конфіденційними тощо.

До складу психолого-педагогічної програми увійшли різні форми і методи роботи, спрямовані на розвиток духовних цінностей і внутрішнього світу особистості майбутнього правознавця. Проаналізуємо деякі з них детальніше.

З метою формування духовних цінностей в межах когнітивно-емоційної складової ми використовували психолого-педагогічні рольові ігри, презентацію «Духовно-морального кодексу правознавця», перегляд та обговорення фільмів, вправи на розвиток інтелектуальної сфери.

Перша форма роботи, яку ми використовували для актуалізації духовних цінностей в межах когнітивно-емоційної складової – це психолого-педагогічна рольова гра «Прес конференція Абрахама Лінкольна з журналістами газети «The New York Times». Тема прес конференції: «Духовні цінності правознавця і суспільства». Рольова гра була розроблена на основі аналогічних вправ з вирішення духовно-моральних проблемних ситуацій, але на відміну від них, рольова гра розрахована не лише на позитивне забарвлення, а й має правознавчий, професійно-спрямований орієнтир. Мета гри була спрямована на розвиток пізнавальної та мотиваційної сфер студентів, відпрацювання професійно-важливих комунікативних якостей правознавця, виведення студентів-правознавців на певний емоційний рівень для передислокації духовних професійних цінностей на передові позиції в системі ціннісних орієнтацій, на формування духовних цінностей в підструктурі спілкування.

Перед початком прес-конференції студентам пропонувалось висловити свою думку про головного героя книги Карла Сэндбєрга «Лінкольн», переглянути фрагмент художнього фільму «Абрахам Лінкольн» і підготувати запитання шістнадцятому президенту Америки як досвідченому правознавцю, який визначив та втілював необхідні етапи виходу країни із духовно-моральної, політичної, економічної і культурної кризи.

Після обговорення сюжету книги та перегляду фрагменту фільму

розпочалась прес-конференція, на якій один зі студентів виконував роль А. Лінкольна, решта були журналісти-правознавці.

Необхідно звернути увагу, що когнітивно-емоційний процес, який здійснювався під час прес-конференції – це формування, передача, прийом і уточнення інформації вербальними та невербальними засобами з емоційним забарвленням.

Виконуючи роль журналістів-правознавців газети «The New York Times», студенти мали можливість актуалізувати духовні цінності в підструктурах соціально-психолого-індивідуального виміру тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою) на основі психологічних механізмів духовного розвитку.

Когнітивно-емоційна взаємодія будувалася на активному діалозі учасників рольової гри. Спільне вирішення різних проблем, обмін думками та ідеями було спрямовано на об'єднання колективу та усвідомлення відповідальності за власні пропозиції.

Окрім рольової гри «Прес конференція Абрахама Лінкольна з журналістами газети «The New York Times» була проведена презентація «Духовно-морального кодексу правознавця» на семінарі майбутніх юристів. Студенти мали можливість представити самостійно розроблений «Духовно-моральний кодекс». Під час презентації і колективного обговорення проекту кодексу майбутні правознавці мали можливість висловлювати свої думки, вносити поправки тощо. У процесі діалогу здійснювалось уточнення і проектування студентами власної правознавчої і духовно-моральної позиції, актуалізувались духовні цінності в підструктурі спрямованості і міжособистісного спілкування. Під час підготовки духовно-морального кодексу правознавця студенти виявили всю систему спонукань до професійної діяльності і до життя, що визначає вибірковість відносин, позицій і активності. В результаті проведеної роботи студенти прийшли до висновку, що професійна спрямованість базується на сформованих духовних цінностях і на самосвідомості особистості. Складання духовно-

морального кодексу правознавця – це вид самостійної практичної діяльності студентів, який сприяв формуванню логічного мислення, вміння узагальнювати знання, досвід, визначати духовні цінності стратегічно важливого документу.

З метою формування духовних цінностей в межах когнітивно-емоційної складової студентам пропонувалось переглянути фрагменти художнього фільму «Американська трагедія», згадати роман видатного американського письменника Теодора Драйзера і разом з головними героями пережити почуття, переживання обвинуваченого, матері Клайда, слідчих, суддів, адвокатів, прокурора, і керувати емоційними станами, які виникають під час перегляду, обговорення, театралізації фрагментів художнього твору. Під час занять у студентів формувалось вміння ефективно використовувати свої знання, розвивалось у майбутніх правознавців уміння психічної саморегуляції, знімати або регулювати емоційно-психологічне навантаження в складних і екстремальних ситуаціях за допомогою аутогенного тренування, десенсибілізації (зменшення або усунення підвищеної чутливості), релаксації за допомогою відповідних музичних і графічних образів. Заняття мало психотерапевтичну мету, яка досягається за рахунок подолання глибоких переживань людиною в процесі уяви емоційно-негативних ситуацій героїв роману Теодора Драйзера.

Студенти мали можливість аналізувати не тільки індивідуально-психологічні можливості, характер, темперамент, стан нервової системи, головних героїв Драйзера «Американська трагедія», але й свої особливості. Вправа була розрахована на тренування психічної саморегуляції студентів в професійних умовах на рівні психологічного функціонування, а також на розвиток у студентів вміння знімати емоційне навантаження, яке виникало за рахунок неповного виходу емоцій і почуттів у процесі взаємовідносин. Для викладача важливо не допускати емоційного перевантаження студентів у процесі виконання вправи.

Актуалізація духовних цінностей в межах когнітивно-емоційної

складової духовної самосвідомості майбутніх правознавців відбувалася під час надання особистісної характеристики людини, зображеної на фото. Вправа розроблена на основі адаптації відповідної психологічної гри за В.А.Семиченко [182]. Студентам було необхідно вирішити розумові завдання конструктивно, розвинути складові інтелекту (мислення, сприймання, уяву, увагу тощо), навчитися обґрунтовувати припущення, версії, формулювати логічні висновки.

Групу студентів-правознавців розділили на підгрупи по три або чотири особи. Кожній підгрупі викладач пропонував ретельно вивчити зображення на фото і письмово надати вичерпну характеристику незнайомій людині. Спочатку студенти працювали самостійно, потім у мікрогрупах. Кожна підгрупа узагальнювала отримані результати в письмовій формі.

Студенти мали можливість обмінюватись фотокартками, складати такі ж характеристики про іншу людину, після чого на основі порівняння інформації відбувалось обговорення й дискусія, в ході якої викладач повідомляв справжній психологічний «портрет» особистості на фото.

Актуалізація духовних цінностей у підструктурі інтелекту правознавця виявлялася у пізнавальній спроможності студента; у здатності поєднання різних точок зору, поглядів, до творчого синтезу; у формуванні логічних висновків, в адекватному оцінюванні зображення та ретельний аналіз суперечливих даних інших членів підгрупи, у вмінні виявляти доказову інформацію, висувати версії, у здатності логічно і переконливо висловлювати свої умовиводи в письмовій формі.

З метою формування духовних цінностей в межах мотиваційно-вольової складової ми використовували такі форми роботи, як твір-роздум, психолого-педагогічну рольову гру «Судовий процес: справа Клайда», авторську методику «Шляхом досконалості».

Для виявлення мотиваційних і ціннісно-сміслових чинників вибору майбутньої професії студентам було дано завдання написати твір-роздум. Зміст і характер проведення завдання є зручною моделлю для рефлексії та усвідомлення студентами наявного рівня самосвідомості. Студентам

пропонувалось написати короткий твір-роздум на тему: «Чому я обрав професію правознавця», «Які цінності необхідно сформулювати, щоб досягти бажаних результатів», «Мої власні досягнення» тощо. Після цього кожному пропонувалось з власного бажання виступити і обговорити це в групі.

В ході написання твору студенти визначили мотиваційні чинники вибору своєї професії, свого життєвого шляху. Але головним було з'ясування, які зміни і чому студент хотів би здійснити в собі. Такий рефлексивний аналіз слугує певним поштовхом для початку особистісно-професійних змін і перетворень на ціннісному рівні. В якості допоміжного матеріалу ми використовували професіограму слідчого (за В.Л.Васильєвим) [38] та розроблений нами перелік необхідних духовних цінностей та професійних якостей майбутнього правознавця (*додатки Б і Г2*) та класифікацію психологічних утворень особистості майбутнього правознавця зі сформованими духовними цінностями (розділ 1.2).

Самосвідомість, духовні цінності студента-правознавця формувались через здатність до усвідомлення залежності між власними якостями та життєвими успіхами або невдачами, аналіз ціннісної спрямованості своїх думок, слів та вчинків, їх співставлення з ідеалом, здатність до самооцінки, саморозвитку, самовдосконалення, здатність до мобілізації усіх своїх ресурсів, вольових якостей та потенціалу на виконання важкої та, можливо, іноді не дуже цікавої, але необхідної роботи, яка потребує часу та зусиль, здатність об'єктивно оцінювати себе, спиратись на наявні власні сили і на цій основі досягати помітних результатів у професійній діяльності.

Психолого-педагогічна рольова гра «Судовий процес: справа Клайда» (Теодор Драйзер «Американська трагедія») мала професійно-спрямований правознавчий та мотиваційно-вольовий орієнтир, передбачала колективне відпрацювання, реалізацію «ланцюга рішень» майбутніми юристами, створення емоційної, творчої атмосфери в групі.

Перед початком рольової гри студентам пропонувалось переглянути фрагмент художнього фільму «Американська трагедія», визначити сюжет,

розподілити між собою ролі.

Необхідно зазначити, що рольова гра – імітаційний метод, який забезпечує творчу атмосферу, підвищення ефективності навчально-виховної діяльності. Рольова гра – це спонтанна поведінка особистості, його реакція на репліки інших людей, які беруть участь у даній ситуації. Саме у грі студент вільно імпровізує, виступає в ролі активного співрозмовника. Тому рольова гра, яка базується на розв'язанні конкретної, порушеної на занятті проблеми, забезпечує оптимальну активізацію комунікативної діяльності студентів. Щоб отримати відповідь на поставлене запитання, необхідно реально його усвідомити, звернутися до друзів, знайомих за порадою, що й викликає потребу в спілкуванні, розвиває логічне мислення, вміння правильно висловлюватися, переконувати співрозмовника, вказуючи при цьому на конкретні факти.

Виконуючи ролі учасників судового засідання (підсудного Клайда, слідчого Хейта, прокурора Мейсона Орвила, адвоката Джефсона, свідків, експерта в суді, майбутні правознавці закріплювали юридичні, психологічні знання, уміння і навички, мали можливість актуалізувати духовні цінності в підструктурах соціально-психолого-індивідуального виміру тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою) на основі психологічних механізмів духовного розвитку.

Під час проведення психолого-педагогічної рольової гри студенти осмислювали закономірності та умови професійної діяльності правознавців на основі рефлексії, а також організаційних, регулятивних функцій.

Зміст рефлексії майбутнього правознавця являє собою аксіологічний самоаналіз своїх мотивів і смислів навчально-професійної діяльності; осмислення своїх найцінніших рис характеру як важливих факторів ефективної навчально-професійної діяльності; самоусвідомлення образу «Я», образу професії правознавця, використання різноманітних інтелектуальних засобів самопізнання і саморегуляції; усвідомлення свого рівня професійної компетентності, рівня психологічних знань, умінь, власної ієрархії системи

цінностей; рефлексія наявного і потрібного рівнів розвитку інтелекту та мислення; комунікативних здібностей; рефлексивна інтроспекція особливостей свого типу вищої нервової діяльності і темпераменту.

Л.І. Казьміренко і Є.М. Моїсеєва вважають, що організаційна функція діяльності правознавця спрямована на прогнозування і планування дій для досягнення цілей, на створення оптимальних умов для здійснення різних видів юридичної діяльності. Організаційна функція гарантує оптимальне виконання завдань судочинства, дозволяє ефективно використовувати всі сили і засоби, специфічні форми і методи роботи.

Особливості організаторської діяльності правознавців полягають у неможливості повного передбачення кінцевих результатів прогнозованих дій та у необхідності координації різних за змістом видів діяльності.

Майбутнім правознавцям необхідно визнати, що в організації роботи осіб, які здійснюють судову та правоохоронну діяльність, важливе значення має здатність протистояти тим негативним емоціям, що можуть виявитися у процесі виконання професійних функцій. Негативні емоції можуть бути зведені до мінімуму за рахунок глибокої впевненості в значущості виконуваної роботи, її високої соціальної корисності, а також задоволення, що дає вирішення завдань стосовно здійснення правосуддя.

Регулятивна функція діяльності правознавця виявляється у здатності здійснювати свідомі вольові дії, які відрізняються від безумовних рефлексів і не є вродженими. Вони виникають і розвиваються в процесі життєдіяльності людини. Вольові дії здійснюються відповідно до певних мотивів. Вольова цілеспрямована особистість засвоює правові цінності, перетворює їх у норми власного життя і поведінки та виявляється у правовій соціалізації. Правова соціалізація включає в себе засвоєння критеріїв оцінки юридично значимих ситуацій; вивчення законів і соціальних вимог, що визначають міру можливої і належної поведінки в суспільстві; усвідомлення та прийняття власних прав і обов'язків, методів і засобів їх реалізації; оволодіння необхідними соціальними навичками користування правовими знаннями, вимогами, правилами;

вироблення певного типу поведінки, що характеризується розумінням особою власної ролі у соціально-правовій системі суспільства та реалізацією правових норм у своїй поведінці. Необхідно враховувати психофізіологічні особливості майбутнього правознавця (витривалість, рівень тривожності, адекватність реакцій, врахування індивідуально-типологічних можливостей особистості, темпераменту, типу нервової системи, щоб запобігти професійну деформацію.

Для підготовки професіонала особливе значення має ціннісно-смилова саморегуляція, яка включає ділові і ціннісні параметри умов професійного росту особистості. Щоб досягти досконалості в професійній діяльності, важливо будувати життя відповідно до духовних цінностей, учитися їх переживати, психологічно засвоювати, трансформувати в особисті переконання.

За описаною вище схемою проводилися інші рольові ігри: «Робота слідчого Хейта», «Допит підсудного, свідків, експерта в суді», «Огляд речових доказів», «Промова прокурора Мейсона Орвила», «Захист підсудного адвокатом Джефсоном» (Теодор Драйзер «Американська трагедія»).

Методика «Шляхом досконалості» передбачала використання розробленої нами класифікації психологічних утворень правознавців зі сформованими духовними цінностями (див. розділ 1.2). За допомогою цієї методики майбутні правознавці мали можливість об'єктивно оцінити себе, одногрупників та окреслити реальні шляхи самовдосконалення.

На першому етапі проведення методики «Шляхом досконалості» до дошки запрошувалися два студенти. Окремими словами, символами, знаками, цифрами вони записували про себе інформацію, висвітлюючи головні події та цінності власного життя. На другому етапі всі студенти разом намагались визначити найкращі особистісні якості та риси характеру, які допомогли б їм стати більш досконалими. На третьому етапі студентам було запропоновано перелік необхідних духовних цінностей та професійних якостей майбутнього правознавця (додаток Г2). Студенти мали можливість

оцінити себе та двох своїх одногрупників за п'ятибальною шкалою.

Після оцінювання та аналізу особистісних рис майбутні правознавці по черзі подякували присутнім за відвертість, виписали собі риси характеру та якості, які слід покращити. Результати методики аналізувалися та зберігалися у куратора групи для відстеження динаміки особистісного розвитку студентів і визначення нових напрямів самовдосконалення.

З метою формування духовних цінностей в межах *діяльнісно-результативної складової* ми використовували проектування студентами власної системи цінностей і якостей, підготовку духовно-спрямованого проекту та його презентацію на «Аукціоні творчості», надання безкоштовних письмових та усних юридичних консультацій.

Актуалізація духовних цінностей майбутніх правознавців відбувалося через проектування студентами власної системи цінностей і якостей відповідно до класифікації психологічних властивостей правознавця зі сформованими духовними цінностями (див.розділ 1.2), яка була розроблена, спираючись на соціально-психолого-індивідуальний вимір тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості В.В.Рибалки [210]. Метою заняття було навчити студентів на основі теоретичних уявлень про структуру особистості і професійної діяльності проектувати власну систему цінностей, якостей і здібностей.

Здійснивши класифікацію професійних і особистісних цінностей, було визначено, що *духовні цінності-цілі правознавця* (термінальні цінності) являють собою прагнення знайти істину, встановлення або відновлення справедливості, повага до прав, свобод, честі і гідності громадян, дотримання принципу презумпції невинуватості, пріоритет справедливості і законності, процесуальних і моральних норм, зміцнення законності і правопорядку в країні, усвідомлення відповідальності перед Богом, людьми та власною совістю за виконану справу.

До *духовних цінностей-засобів правознавця* (інструментальних цінностей) відносимо здатність логічно і точно висловлювати свої думки,

професійна тактовність при спілкуванні, вміння працювати з документацією, володіти техніками правомірного впливу і переконливо наводити докази, здатність контролювати свої слова, дії, виходячи з передбачення відповідних реакцій співрозмовника, використання законних і цивілізованих способів рішення професійних задач, бажання набувати правові та духовно-моральні знання, принципи, вміння, навички тощо.

Студентам була презентована класифікація психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями та запропонована самостійно спроектувати власну класифікацію, враховуючи індивідуально-психологічні особливості. Кожний варіант класифікації обговорювався з позиції «добрих очей». Зміст класифікації коригувався і вдосконалювався на наступних заняттях.

Творчий особистісний проект за В.В.Рибалкою (наукове дослідження, соціальний, юридичний, екологічний, духовно-моральний, культурний, науково-фантастичний, художній проекти тощо) може мати різні форми та здійснюватись окремо або у комбінації одне з одним, індивідуально або колективно. Мета творчого особистісного проекту духовного спрямування: активізувати психологічні механізми духовного розвитку (ідентифікацію, децентрацію, рефлексію, трансценденцію, усвідомлення буттєвої єдності) та актуалізувати позитивні духовні цінності в підструктурах особистості. В.В.Рибалка пропонував розглядати позитивні цінності (добро, краса, істина, віра, надія, любов, свобода, честь, гідність) і негативні (зло, потворність, неправда, зневір'я, розпач, ненависть) цінності в антиномічному зіставленні між собою та чітко уявити можливі наслідки оволодіння цими цінностями. Домінування негативної духовності і цінностей над позитивними зумовлює суперечки, конфлікти, регрес суспільства, садизм, горе, хвороби, суїцид, війну, смерть. Паритетне зіставлення позитивних і негативних цінностей призводить до подвійної моралі, цинізму, корупції, зради, нестійкого життя, дестабілізації, розладу здоров'я, руйнації стосунків. Якщо домінують позитивні цінності, то легко передбачити прогрес суспільства, гуманізм,

благополуччя, здоров'я, мир, утвердження життя, щастя особистості. Отже, творчий особистісний проект духовного спрямування мав для студента неформальний, суттєвий, особистісний сенс, тому що студенти були зацікавлені конструктивно вирішити існуючі проблеми.

Студент самостійно обирав тему, готував презентацію на «Аукціони творчості». Зміст завдань у творчому особистісному проекті був спрямований на вирішення певних правових, духовно-моральних, соціально-культурних проблем сучасності.

Майбутні правознавці виявляли навички самостійної творчої роботи в особистісному проекті духовного спрямування, в поезії, прозі, малярстві тощо. Такі заходи допомагали реалізувати індивідуальні здібності, творчий потенціал, фантазії, потаємні мрії майбутніх правознавців. «Аукціони творчості» давали можливість студентам представити свої творчі особистісні проекти духовного спрямування: доповіді, реферати, плакати, вірші, пісні, малюнки, роботи з флористики, коренепластики тощо. Активізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості допомагала зрозуміти особисті психічні стани, інтегруватися у професійні та загальнолюдські надбання, здійснювати обмін позитивним досвідом, долати ізольованість, досягати злагоди з самим собою, з мікро- і макросоціумом.

В.В. Рибалка зазначає, що робота над творчим проектом вимагає від молоді мобілізації та актуалізації усіх якостей власної особистості, їх апробації та інтенсивного розвитку. Успішне виконання особистісного проекту викликає творче задоволення, позитивні емоції, почуття впевненості у власних творчих можливостях. Поступово навкруги творчого високодуховного проекту концентруються найважливіші життєві потреби, інтереси, мотиви, цілі, знання, вміння, навички й поступово розвиваються здатності до майбутньої творчої високодуховної професійної діяльності.

За своїм масштабом, змістом та складністю, – зазначає В.В.Рибалка, – творчий проект значно перевершує будь-яке навчальне завдання або навіть їх

набір, наближуючись до масштабу окремого «особистісного» предмета. Його значення для особистості студента може бути більшим, аніж роль деяких навчальних предметів або їх набору. Завдяки творчому особистісному проекту значною мірою врівноважуються важливі, але незбалансовані в звичайному навчальному закладі сторони, тенденції навчально-виховного процесу, такі як спеціалізація та універсалізація, диференціація й інтеграція, обов'язковість загально-групового та індивідуального його характеру, спільність інтересів молоді та індивідуальність, приватність інтересів окремого студента тощо [170, с.135].

Комплексне використання засобів впливу музики, поезії, пісень тощо на аукціонах творчості націлювало на формування особистісної свободи, розвиток творчого мислення, духовного та вольового потенціалів, духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Наступною формою роботи було *надання студентами безкоштовних письмових та усних юридичних консультацій*. Проведення щотижневих консультацій у письмовій та усній формі для малозабезпеченого населення під керівництвом досвідчених викладачів-правознавців допомагало розвивати уміння і навички майбутнього правознавця, необхідні для практичної юридичної діяльності, набувати знання, додаткову компетентність з метою розв'язання складних проблем юриспруденції. Спільна робота викладачів і студентів під час підготовки письмової відповіді на запитання полягала в тому, що майбутній професіонал, отримуючи лист-запитання юридичного характеру від малозабезпеченого населення, готував відповідь, посилаючись на дійсні закони України (питання – різні, вони стосуються як цивільного, так і кримінального кодексів). У разі необхідності студенти мали можливість звернутися за порадою до викладачів різних кафедр юридичного закладу, але самостійно готували відповіді у письмовій формі. Після перевірки листи з відповідями надсилались адресату.

Усні безкоштовні юридичні консультаційні проводились у присутності

викладача-правознавця, який підтримував студентів під час комунікативного процесу. Проводячи безкоштовно юридичні консультації, письмово і усно надаючи відповіді малозабезпеченому населенню на питання, які потребують знань чинного законодавства України, студенти змогли краще зрозуміти свою майбутню професію, відчутти підтримку з боку своїх товаришів, а також потребу в турботі про інших, у вираженні власних цінностей у діях, відповідно до загальнолюдських та вищих цінностей.

Під час суспільно-корисної діяльності студенти набували інтелектуального, емоційного, поведінкового, професійного досвіду. У них формувалися позитивні якості та вольовий потенціал, духовні цінності трансформувалися в особисті переконання.

Таким чином, розроблена психолого-педагогічна програма «Психологія формування духовних цінностей у майбутніх правознавців» розгортанню цілеспрямованої роботи майбутніх правознавці із самопізнання, самовиховання, самореалізації певних якостей особистості в суспільно-корисній діяльності.

3.2. Динаміка формування духовних цінностей у майбутніх правознавців

Апробація програми проводилась на базі Академії адвокатури України у м. Києві зі студентами-правознавцями. У формувальному експерименті брали участь 97 майбутніх юристів першого та другого курсів в експериментальній групі та стільки ж студентів у контрольній групі. Експериментальна група ділилась на шість підгруп: три групи по 16 студентів-правознавців, дві – по 17 і в одній підгрупі було 15 майбутніх правознавців. Під час формувального експерименту в експериментальній групі в межах кураторських виховних годин проводились теоретичні, практичні заняття та суспільно-корисна діяльність (всі заходи) згідно психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей. Зі студентами-правознавцями контрольної групи проводились заняття за традиційними планами.

За результатами експериментальної роботи визначено динаміку формування духовних цінностей у майбутніх правознавців. Проаналізуємо експериментальні дані, отримані до і після реалізації психолого-педагогічної програми в експериментальній (А) та контрольній (Б) групах (А, Б – до формувального експерименту, А', Б' – після формувального експерименту).

З таблиці 3.1 видно, що до реалізації програми показники сформованості цінностей в експериментальній та контрольній групах майже не відрізнялись, але після формувального експерименту показники сформованості духовних цінностей в експериментальній групі покращились.

Збільшення показників високого (на 5,16 %), середнього (на 3,12 %) та зниження низького (на 8,28 %) рівнів сформованості духовних цінностей студентів-правознавців засвідчують ефективність обраного шляху актуалізації досліджуваного феномена.

Після реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей у майбутніх правознавців високий рівень сформованості духовних цінностей у студентів в експериментальній групі збільшився на 5,16 % (з 17,75 % до 22,91 %). Студенти-правники висловили зацікавленість до знань про духовність і духовні цінності та вміння свідомо регулювати емоції. Вони проявили здатність до пошуку істини, бажання мобілізувати вольові зусилля діяти в межах чинного законодавства, духовних орієнтирів та керуватися у професійній діяльності духовно-моральними принципами. Студенти-правники з високим рівнем сформованості духовних цінностей виявили високий рівень самоконтролю, емпатії і морально-етичних норм. Вони адекватно оцінили свої якості характеру, визнали пріоритетними такі цінності, як пошук істини, встановлення справедливості, захист прав і законних інтересів громадян від злочинних посягань, твердість духовно-моральних принципів (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка змін сформованості духовних цінностей у студентів-правознавців

n= 97, n'=97

Рівень сформованості духовних цінностей	Експериментальна група (п)		Контрольна група (п')	
	А	А'	Б	Б'
	%	%	%	%
Високий	17,75	22,91	17,75	18,24
Середній	62,91	67,03	64,32	65,23
Низький	19,34	10,06	17,93	16,53
Всього	100	100	100	100

Середній рівень показників сформованості духовних цінностей майбутніх правознавців в експериментальній групі збільшився на 3,12 % (з 62,91 % до 67,03 %). Проявляючи емоційно-вольову налаштованість на розвиток свого внутрішнього світу, виявляючи інтерес до самопізнання і

саморозвитку студенти конструктивно змінили зміст системи цінностей та ціннісних орієнтацій. З розвитком таких якостей, як неупередженість, незалежність, справедливість, чесність у виконанні своїх професійних обов'язків у майбутніх правознавців в експериментальній групі сформувалася визначена несуперечлива ціннісна система.

В експериментальній групі низький рівень сформованості духовних цінностей у студентів-правознавців зменшився на 8,28 % (з 19,34 % до 10,06 %). Майбутні правники почали виявляти прагнення до самоаналізу, саморозвитку. Вони охоче визначили свої недоліки, розпочали свідому боротьбу зі своєю духовно-моральною недосконалістю, зрозуміли необхідність розвитку духовного світу особистості та професійних знань, навчилися протистояти негативним впливам, факторам.

Показники рівня сформованості духовних цінностей в експериментальній і в контрольній групах після реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей студентів-правознавців знайшли своє відображення на рис. 3.2.

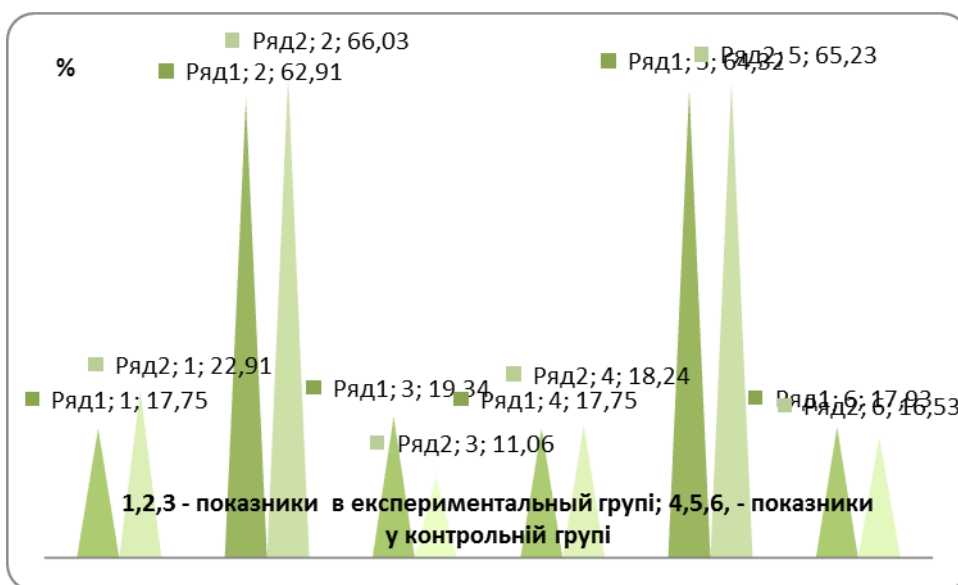

Рис. 3.2. Показники рівня сформованості духовних цінностей в експериментальній (1,2,3) і в контрольній (4,5,6) групах після реалізації програми, де 1; 4 - високий рівень, 2; 5- середній рівень, 3; 6 - низький рівень

сформованості духовних цінностей

У контрольній групі показники сформованості духовних цінностей майже не змінилися, хоча для цих студентів проводилися теоретичні і практичні заняття, семінари, конференції тощо згідно традиційної програми навчання.

Дослідження структури ціннісних орієнтацій після реалізації психолого-педагогічної програми дозволяють зазначити, що студенти-правознавці покращили показники щодо сформованості професійних, вищих, загальнолюдських, соціальних, індивідуалістичних цінностей.

Характер відмінностей між результатами у студентів експериментальних груп свідчить про дотримання оптимального темпу процесу формування духовних цінностей та зміни ціннісних орієнтацій (табл.3.4)

Таблиця 3.4

Динаміка змін ціннісної орієнтації майбутніх правознавців

n= 97, n'=97

Ціннісна орієнтація майбутніх правознавців	Експериментальні групи (п)		Контрольні групи% (п')	
	А	А' (ряд 1)	Б	Б' (ряд 2)
	%	%	%	%
Вищі, абсолютні	4,59	7,15	4,59	4,59
Загальнолюдські	13,16	15,76	13,16	13,65
Соціальні	22,97	23,01	23,04	23,87
Професійні	21,29	25,37	22,78	22,71
Сімейні	18,65	18,65	18,5	18,65
Індивідуалістичні	19,34	10,06	17,93	16,53
Всього	100	100	100	100

За отриманими даними, у майбутніх правознавців відбулась

конструктивна зміна ціннісної орієнтації, зросли показники сформованості професійних цінностей на 4,08 % (з 21,29 %: до 25,37 %). Майбутні правознавці виявили бажання боротися з корупцією, приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою. Для них стала важливою спрямованість на дотримання процесуальних та моральних норм, на захист прав і законних інтересів громадян від злочинних посягань.

В той же час рівень сформованості індивідуалістичних цінностей в експериментальній групі зменшився з 19,34 %: до 10,06 %. У процесі реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей 9,28 % студентів-правознавців відчули потребу пізнати себе та усвідомили необхідність розвитку духовного світу особистості. Стала помітною спрямованість студентів до духовно-моральних засад життя. Майбутні правознавці набули вміння та навички аналізувати свої думки, слова, дії, свій емоційний стан, потреби, мотиви. Вони усвідомили передумови, закономірності, механізми правознавчої діяльності, осягли смисл свого життя, виявили інтерес до духовних цінностей, до самопізнання, самокорекції, самовираження, само покращання.

Показники сформованості сімейних цінностей не змінилися; вищі, загальнолюдські, соціальні цінності зазнали хоч і незначних, але позитивних змін, що вказує на ефективність форм і методів роботи на цьому етапі.

У процесі реалізації психолого-педагогічної програми була визначена регуляторна функція духовних цінностей у соціальній поведінці, яка позитивно впливає на результативний компонент діяльності особистості.

Показники ціннісної орієнтації в експериментальних групах до і після реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей у студентів-правознавців знайшли своє відображення на рис.3.2.

Отже, отримані дані свідчать, що студенти експериментальної групи під час реалізації програми, виявляючи інтерес до самопізнання і саморозвитку, мають емоційно-вольову налаштованість на розвиток свого внутрішнього світу і конструктивно змінюють зміст системи цінностей та

ціннісних орієнтацій.

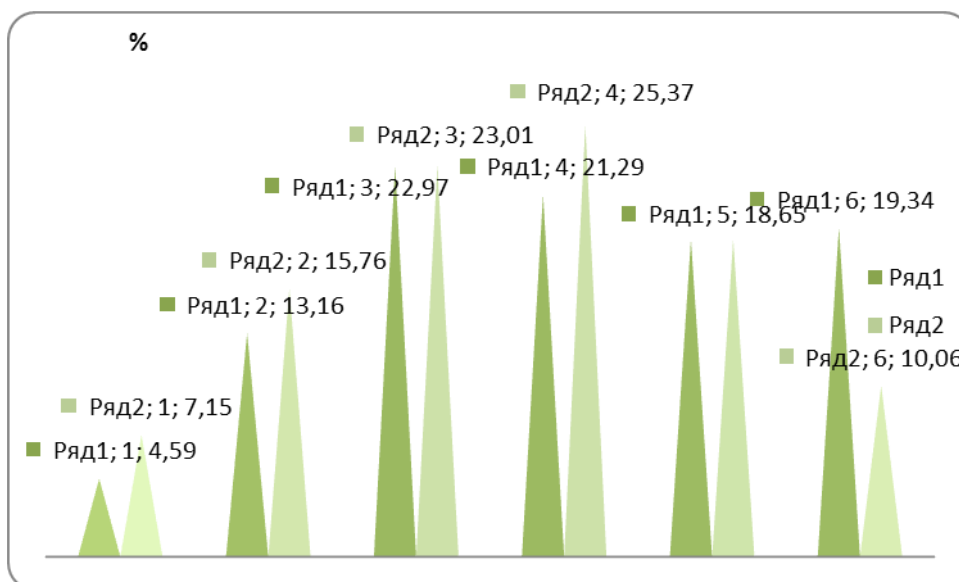

Рис. 3.3. Показники ціннісної орієнтації студентів-правознавців в експериментальних групах до (ряд 1) і після (ряд 2) реалізації психолого-педагогічної програми, де 1- вищі, 2-загальнолюдські, 3- соціальні, 4- професійні, 5 - сімейні, 6-індивідуалістичні цінності

Реалізація психолого-педагогічної програми дозволила зазначити, що якщо студенту притаманні такі риси як егоїзм, самовдоволеність, тоді куратор та викладачі повинні не конфліктувати, а наполегливо та з любов'ю торувати шлях до серця молодої людини, щоб розбудити доброту, теплоту їхньої душі, високі духовні поривання та копітко формувати позитивні духовні цінності.

Для студентів з орієнтацією на духовні, загальнолюдські, вищі цінності характерна позитивна Я-концепція, усвідомлення норм, правил, еталонів високодуховної поведінки, здатність до контролю своїх емоційних станів, бажань, переживань, самооцінка своїх особистих якостей, перспектив і прагнення до саморозвитку та змін.

Під час експериментального дослідження був встановлений зв'язок між сформованістю духовних цінностей та іншими показниками особистісного розвитку, зокрема:

Відбулися позитивні зміни показників духовного потенціалу в експериментальних (А) групах після реалізації програми (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Динаміка змін духовного потенціалу у майбутніх правознавців

n= 97, n'=97

Духовний потенціал особистості майбутнього правознавця	Експериментальна група (п)		Контрольна група (п')	
	А	А'	Б	Б'
	%	%	%	%
високий	11,35	17,53	10,32	11,35
середній	80,41	80,41	81,44	80,41
низький	8,24	2,06	8,24	8,24
Всього	100	100	100	100

Показники розвитку духовного потенціалу в експериментальних і контрольних групах до і після реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей студентів-правознавців знайшли своє відображення на рис.3.4.

Високий рівень розвитку духовного потенціалу в експериментальній групі студентів-правознавців після реалізації психолого-педагогічної програми має позитивну динаміку і покращився на 6,18%.

Середній рівень розвитку духовного потенціалу в експериментальній групі студентів-правознавців після реалізації психолого-педагогічної програми не змінився, але низький рівень розвитку духовного потенціалу в експериментальній групі студентів-правознавців після реалізації психолого-педагогічної програми зазнав конструктивних змін і зменшився на 6,16%.

Більшість студентів-правознавців почала відчувати необхідність постійного самовдосконалення, саморозвитку. Студенти виявляють стійке

бажання до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу, усвідомлюють мету життя і діяльності.

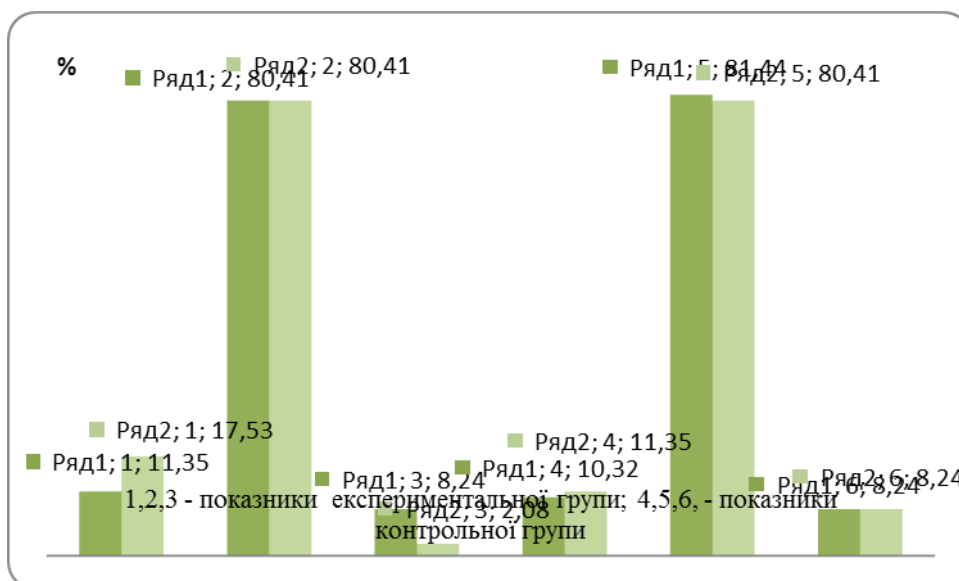

Рис. 3.4. Показники розвитку духовного потенціалу в експериментальній і контрольній групах до і після реалізації психолого-педагогічної програми, де 1; 4 - високий рівень, 2; 5 - середній рівень, 3; 6 - низький рівень розвитку духовного потенціалу особистості

Слід зазначити, що незначна позитивна динаміка спостерігалася і у контрольній групі. Високий рівень розвитку духовного потенціалу в контрольній групі студентів-правознавців збільшився на 1,03 % (з 10,32 % до 11,35 %). Це дозволяє зробити висновок, що процес розвитку духовного потенціалу відбувається і природним шляхом в умовах навчання у вищому юридичному навчальному закладі. Однак, духовність, духовний потенціал, цінності можливо і необхідно цілеспрямовано розвивати.

Після реалізації психолого-педагогічної програми духовний потенціал особистості студентів-правознавців зазнав конструктивних змін у підструктурах самосвідомості, спрямованості і характеру (таблиця 3.6).

Істотних позитивних змін зазнав розвиток підструктури самосвідомості у

студента-правознавця, який виявився у рефлексії наявного і потрібного рівнів професійної компетентності, у вмінні об'єктивно сприймати та оцінювати себе та оточуючих, у вмінні визначати своє ставлення до правових норм, законності і правопорядку.

Таблиця 3.6

Динаміка змін духовного потенціалу майбутніх правознавців у підструктурах особистості

n= 97, n'=97

Духовний потенціал у підструктурах особистості	Експериментальні групи (п)		Контрольні групи (п')	
	А	А'	Б	Б'
	%	%	%	%
спілкування	21,64	23,72	22,68	22,68
спрямованість	10,32	15,46	9,27	10,32
характер	12,37	14,43	12,37	12,37
самосвідомість	8,25	10,32	8,25	9,27
інтелект	22,68	24,43	23,72	23,72
досвід	5,16	6,18	6,18	6,18
психофізіологія	19,58	19,58	18,55	17,52

Результати повторної діагностики засвідчили позитивну динаміку у розвитку підструктури спрямованості.

Під час реалізації психолого-педагогічної програми студенти почали замислюватись над сенсом свого життя, відчувати свою відповідальність за прийняття рішень, керувати своїми потребами, визначати свої плани, досягати запланований результат.

Під час проведення методики «Шляхом досконалості» майбутні правознавці намагались покращити риси свого характеру. Вони зазначили,

що найважливішими рисами правника є чесність, принциповість, твердість духовно-моральних принципів, здатність самокритично оцінювати свою діяльність, пунктуальність у роботі, відповідальність за виконану справу.

Приймаючи активну участь в обговоренні різних тем щодо конкретних духовно-моральних ситуацій, студенти аналізували моральні конфлікти, застосовуючи газетні публікації, радіо, телевізійні, Інтернет новини тощо. Після реалізації психолого-педагогічної програми студенти покращили культуру комунікації, форми самореалізації, набули умінь аналізувати і впорядкувати факти, явища, розв'язувати не тільки правові, логічні, але й духовно-моральні проблеми.

Найменш розвинутою у студентів-правознавців виявилась підструктура досвіду – сукупність знань, вмінь та навичок, яка пов'язана з розслідуванням злочинів і судовим розглядом. Це можна пояснити невеликим обсягом практичної юридичної діяльності студентів першого та другого курсів.

Під час формувального експерименту в експериментальній групі студентів-правознавців набули подальшої актуалізації такі психологічні механізми, як децентрація, рефлексія, трансценденція, усвідомлення буттєвої єдності.

Результати дослідження в експериментальній групі вказують на те, що відбулися істотні зміни в формуванні навичок децентрації, яка виявляється в здатності враховувати інтереси інших, прислухатись до думки і поради співрозмовника.

Завдяки розвитку такого психологічного механізму, як рефлексія студентам-правознавцям вдалося здійснити пізнання особистих психічних станів, підвищити самоконтроль, самокритичність.

Недостатня розвиненість психологічних механізмів трансценденції і усвідомлення буттєвої єдності пов'язані, передусім, відсутністю у студентів необхідних постійних духовно-моральних стандартів і орієнтирів, достатнього досвіду єднання різних поколінь, допомоги потребуючим. Психологічні механізми трансценденції і усвідомлення буттєвої єдності потребують

створення сприятливих психолого-педагогічних умов для подальшого розвитку у майбутньому.

Динаміка змін психологічних механізмів духовного розвитку майбутніх правознавців після реалізації програми представлена у табл. 3.7.

Таблиця 3.7.

Динаміка змін психологічних механізмів духовного розвитку майбутніх правознавців

n= 97, n'=97

Психологічні механізми духовного розвитку	Експериментальна група (п)		Контрольна група (п')	
	А	А'	Б	Б'
	%	%	%	%
Ідентифікація	26,81	27,83	25,77	26,81
Децентрація	25,76	27,83	26,81	25,76
Рефлексія	20,61	24,74	20,61	19,58
Трансценденція	16,49	17,52	15,47	16,49
Усвідомлення буттєвої єдності	11,34	12,37	11,34	11,34

Одним із завдань формувального впливу було розвинення у майбутніх правознавців потребнісно-мотиваційної спрямованості, яка має безпосередній зв'язок з інтересами, установками, нахилами, цілями, спрямованістю, цінностями особистості.

Результати повторної діагностики засвідчили значні позитивні зміни в експериментальній групі. Тоді як у контрольній групі майже нічого не змінилось (табл. 3.8). Рівень розвитку потребнісно-мотиваційної спрямованості особистості майбутнього правознавця зазнав позитивних змін в експериментальній групі: орієнтація на альтруїзм збільшилась на 5,14%.

Потребнісно-мотиваційна спрямованість студента-правознавця з високим рівнем розвитку визначалась позитивною концепцією, духовними мотивами і якостями, готовністю майбутніх правознавців поступатись і жертвувати особистими інтересами заради розвитку правової держави. Егоцентризм поступово поступився місцем децентрації, що виявилось у застосуванні до самого себе тих критеріїв оцінки, що і до інших, у здатності враховувати потреби та інтереси оточуючих такою ж мірою, як і свої власні.

Таблиця 3.8

**Динаміка змін потребнісно-мотиваційної спрямованості студентів-
правознавців**

n= 97, n'=97

Потребнісно-мотиваційна спрямованості особистості	Експериментальна група (п)		Контрольна група (п')	
	А	А'	Б	Б'
	%	%	%	%
Високий	4,13	9,27	4,13	5,16
Середній	76,28	79,38	77,32	78,35
Низький	19,59	11,35	18,55	17,52
Всього	100	100	100	100

Егоїстична орієнтація майбутніх правознавців під час реалізації психолого-педагогічної програми зменшилась на 8,24% в експериментальній групі.

Показники розвитку потребнісно-мотиваційної спрямованості студентів-правознавців в експериментальній і контрольній групах до і після реалізації психолого-педагогічної програми представлені на рис. 3.5.

Результати діагностики потребнісно-мотиваційної спрямованості особистості студента-правознавця дозволяють зазначити, що більшість студентів-правознавців розуміють цілі, завдання, права, обов'язки своєї

професії, відчувають потребу у самоствердженні та мають середній рівень (79,38%) розвитку потребнісно-мотиваційної спрямованості особистості – альтруїстичний егоїзм, який характеризується бажанням думати про себе та бути необхідним іншим.

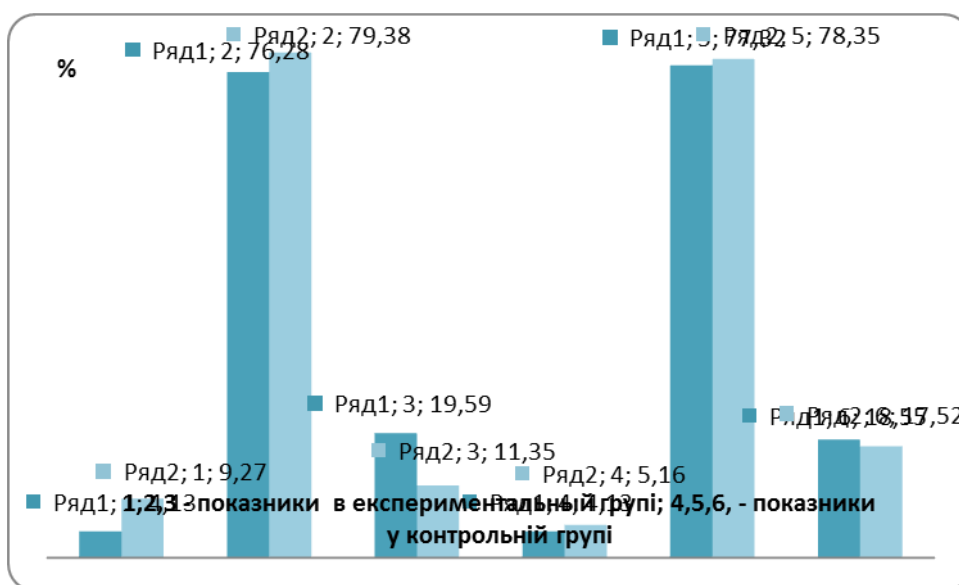

Рис. 3.5. Показники розвитку потребнісно-мотиваційної спрямованості майбутніх правознавців до і після реалізації психолого-педагогічної програми, де 1;4 - високий рівень, 2;5 - середній рівень, 3;6 - низький рівень в експериментальній і контрольній групах

Проведення повторного психодіагностичного зрізу дозволило встановити, що рівень розвитку вольового потенціалу покращився завдяки цілеспрямованому формуванню та корекції вольових якостей під час реалізації психолого-педагогічної програми для майбутніх правознавців в експериментальній групі. У контрольній групі зміни фактично не відбулися (табл. 3.7).

Високий рівень розвитку вольового потенціалу у студентів-правників експериментальної групи покращився на 6,18%; низький рівень зменшився

на 7,21% після реалізації психолого-педагогічної програми в експериментальній групі.

Майбутні правознавці з високим вольовим потенціалом виявляють наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість, сміливість, мужність, стриманість, дисциплінованість. Їх характеризує відповідальність, неослаблена енергія діяти протягом тривалого часу, незважаючи на труднощі і перешкоди. Майбутні правознавці з розвинутим вольовим потенціалом мають високий рівень сформованості духовних цінностей (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Динаміка змін вольового потенціалу особистості студента-правознавця

n= 97, n'=97

Рівень розвитку вольового потенціалу особистості	Експериментальна група (п)		Контрольна група (п')	
	А	А'	Б	Б'
	%	%	%	%
Високий	7,22	13,4	5,16	6,18
Середній	74,23	75,66	78,35	79,39
Низький	18,55	11,34	16,49	14,43
Всього	100	100	100	100

Показники розвитку вольового потенціалу у студентів-правознавців в експериментальній і контрольній групах до і після реалізації психолого-педагогічної програми у процентному відношенні представлені на рис. 3.6.

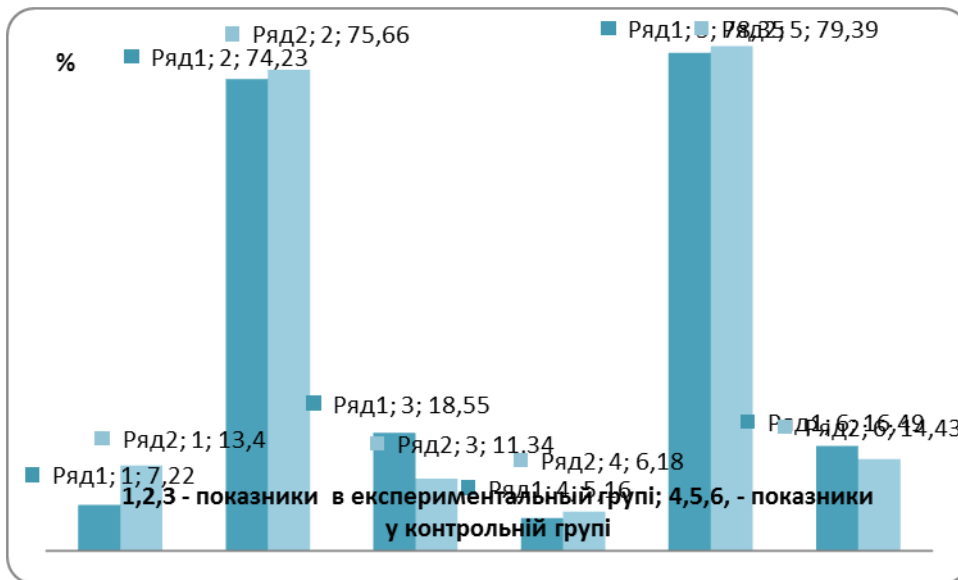

Рис. 3.6. Показники розвитку вольового потенціалу у студентів-правознавців до і після реалізації психолого-педагогічної програми, де 1;4 - високий рівень, 2;5 - середній рівень, 3;6 - низький рівень в експериментальній і контрольній групах

Організовані, ініціативні, рішучі, відповідальні, принципові студенти-правознавці наполегливо розвинули вольові якості та здатні долати перешкоди під час навчальної та суспільно-корисної діяльності.

Узагальнюючи результати формувального експерименту, можна зробити висновок, що після реалізації психолого-педагогічної програми в експериментальній групі значно покращились показники не тільки сформованості духовних цінностей, але й показники особистісного зростання майбутніх правознавців.

Однак, по закінченню формувального експерименту, було здійснено статистичну перевірку значущості відмінностей у контрольній та експериментальній групах. За допомогою t-критерію Стюдента було обчислено отримані емпіричні значення. Показники статистичної достовірності за обчисленими показниками, де $p \leq 0,001$ (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Статистична перевірка		N	Кореляція	Знч.
Пара 1	VAR00001 & VAR00002 (методика Рокича)	97	,967	,000
Пара 2	VAR00003 & VAR00004 (методика Бубнової)	97	,754	,000
Пара 3	VAR00005 & VAR00006 (методика Потьомкіної)	97	,819	,000
Пара 4	VAR00007 & VAR00008 (методика Помиткіна)	97	,973	,000

Отже, статистична обробка середніх показників за t-критерієм Стьюдента для парних вибірок показала, що відмінності в експериментальній групі між результатами до і після реалізації програми є статистично значущими, засвідчують ефективність програми і достовірність позитивних зрушень, що відбулися завдяки впливу психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей під час нашого дослідження.

Слід зазначити, що позитивна динаміка, хоч і незначна, але також спостерігається і у контрольній групі. Це дозволяє зробити висновок, що процес формування духовних цінностей, особистісне зростання відбувається і природним, спонтанним шляхом в умовах навчання у вищому юридичному навчальному закладі. Однак, духовні цінності можливо і необхідно цілеспрямовано розвивати.

Результати статистичного аналізу не завжди передають повністю ті зміни, які відбуваються під час проведення формувального експерименту. Живе спілкування, взаємодія між людьми часто залишається за рамками статистичних показників. Тому, вважаємо за необхідне, здійснити аналіз тих якісних змін, які відбувались у ході нашого дослідження.

Однією з вправ, які супроводжували заняття, була рефлексивна методика «Написання твору-роздуму». Одна з тем була «Мої власні досягнення».

Представимо деякі листи-роздуми наприкінці формувального експерименту, які студенти погодилися прочитати перед групою.

Сергій Д.: «Мені вдалося дізнатися про свою ієрархічну систему цінностей, визначити свою ціннісну і потребнісно-мотиваційну спрямованість. На наших заняттях я дізнався багато такого, про що я раніше не замислювався. Для мене постійною загадкою були причини моїх негативних емоційних станів, невдач у спілкуванні і навчанні.

Завдяки проведенню діагностичних і розвиваючих методик, рольових ігор та практичних занять я набув вміння та навички аналізувати свої думки, слова, дії, свій емоційний стан, потреби, мотиви, осмислювати свої риси характеру як важливі фактори ефективної роботи майбутнього захисника закону, усвідомлювати передумови, закономірності, механізми правознавчої діяльності, осягати смисл свого життя, формувати моральні принципи і духовні цінності.

Під час занять, які ми проводили у групі, я зрозумів, що я ціную у моєму житті, чого прагну, як керувати своїми емоціями, як вдало спілкуватися, на що здатен мій розум, чого мені не вистачає для успішного навчання».

Юлія Л. «Я вступила до Академії адвокатури не тому, що мріяла бути захисником правопорядку і законності у державі, а тому що мої батьки завжди наполягали на тому, що професія юриста – престижна. Мене турбувало дуже багато питань стосовно того, чи вірним був крок вступу на юридичну спеціальність.

Під час реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей ми вдало поєднували навчальну діяльність з творчою, суспільно і соціально-корисною роботою: надавати безкоштовні юридичні послуги малозабезпеченому населенню. Вважаю, що вдалося активізувати і стимулювати у мене інтерес до юриспруденції, самопізнання, самокорекції, самовираження, самопокращання, трансформувати духовні цінності в особисті переконання.

Останнім часом я зрозуміла, що професія правознавця мене приваблює, що своєю роботою я можу відновити справедливість, реально допомагати людям у вирішенні юридичних питань. Тепер я відчуваю вдячність батькам, які

порадили мені обрати професію юриста».

Володимир Б.: «Мене завжди цікавила психологія і я постійно намагався вивчати себе, всій внутрішній світ, розмірковувати над словами і діями особистостей минулого і сучасності, зрозуміти причини поведінки людей. Тому коли з'явилась можливість разом з одногрупниками ознайомитись з «Психологією формування духовних цінностей», я із задоволенням погодився стати активним учасником спецкурсу для майбутніх правознавців.

Під час теоретичних і практичних занять я навчився «ставити себе на місце іншого», краще розуміти мотиви дій різних за віком людей. Я зрозумів своє призначення: жити не тільки для себе, але й для людей, враховуючи потреби та інтереси всіх, хто мене оточує. Вважаю, що мені слід навчитися контролювати свої слова, виявляти терпіння у процесі спілкування. Маючи бажання приносити добро, користь ближнім, країні, своєю роботою, намагаюсь ретельно вивчати закони, щоб у майбутньому захищати законослухняних громадян від злочинних посягань, корупції, хабарництва.

Як майбутній правознавець, я намагався встановлювати психологічний контакт під час юридичного консультування з різними віковими категоріями людей, які мають різний соціальний статус. Це – не легко, але, чим більше практики, тим – краще.

Вже на перших заняттях навчився визначати ієрархію цінностей особистості, духовно-професійні цінності правників, свої індивідуально-психологічні і ціннісні характеристики.

Орієнтуючись на духовні цінності та ідеали Добра, Краси та Істини, планую і у майбутньому постійно розвивати мій внутрішній світ.

Отже, формуючи духовні цінності у майбутніх правознавців, ми маємо можливість розвинути внутрішні механізми та способи засвоєння професійно-психологічних та духовно-моральних знань і умінь, розвитку духовного потенціалу, *потребнісно-мотиваційної спрямованості*, професійних якостей у студентів-правників.

Результати дослідно-експериментальної роботи, формувального

експерименту відобразились у позитивній динаміці духовно-морального розвитку, трансформації духовних цінностей в особисті переконання та в цілому підтвердили *гіпотезу* про те, що формування духовних цінностей майбутніх правознавців здійснюється завдяки активізації процесів самопізнання, самовдосконалення, трансформації духовних цінностей в особисті переконання у процесі реалізації спеціально розробленої програми психолого-педагогічного супроводу, спрямованої на духовну самореалізацію студентів у навчально-виховній і суспільно-корисній правовій діяльності..

Узагальнюючи результати формувального експерименту, можна зробити висновок, що *психологічні особливості формування духовних цінностей у студентів* полягають у врахуванні психологічних механізмів духовного розвитку особистості (ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції, усвідомлення буттєвої єдності) та являють собою:

- усвідомлення необхідності змін і перетворень внутрішнього світу особистості на краще, уявлення про свій ідеальний образ, відчуття високодуховних потреб і мотивів у сфері спрямованості;

- засвоєння системи необхідних знань, інформації, пошук істини, відчуття необхідності допомагати потребувачим, поділитися своїм досвідом та знаннями з оточуючими;

- усвідомлення особистих психічних станів, знаходження життєвих смислів та прийняття рішення щодо мети, задуму, ідеї, плану високодуховної діяльності, поведінки, дій і вчинків;

- прагнення особистості до абсолютного, досконалого та реалізація свого потенціалу в суспільно-корисній діяльності;

- осмислення і переживання своєї спорідненості з іншими, відчуття радості, задоволення від допомоги потребувачим, від самовіддачі, від досягнення цілей.

Отже, аналіз результатів формувального експерименту підтверджує доцільність проведення теоретичних і практичних занять, участь майбутніх правознавців у суспільно-корисній діяльності згідно психолого-педагогічної

програми формування духовних цінностей студентів-правознавців та необхідність складання методичних рекомендацій практичним психологам, викладачам та кураторам вищих навчальних закладів.

3.3. Методичні рекомендації психологам і педагогам щодо формування духовних цінностей у майбутніх правознавців

Результати дослідження склали основу для розробки рекомендацій психологам і педагогам щодо формування духовних цінностей у майбутніх правознавців – юристів, слідчих, криміналістів, співробітників карного розшуку, дільничних інспекторів, адвокатів, суддів та прокурорів, які будуть долати існуючу кризу правової системи, корумпованість представників державної номенклатури, хабарництво та захищати громадян від злочинності, розкриваючи злочини, правопорушення.

В якості методологічних підходів до вивчення і формування духовних цінностей у майбутніх правознавців доцільно використовувати *аксіологічний та духовно-особистісні підходи*, які являють собою сукупність теоретичних уявлень, концептуальних і практичних засобів, своєрідний методологічний інструментарій, передбачаючи розгляд особистості як найвищу цінність суспільства, вивчення ієрархічно-системної будови цінностей кожного індивіда, враховуючи психологічні, вікові особливості людини, в контексті якої стає можливий цілісний розгляд окремих психічних функцій, процесів, властивостей особистості. Аксіологічний та духовно-особистісний підходи є інтегруючими, імпліцитно присутніми у дослідницьких підходах та являють собою адекватний інструмент дослідження проблеми психологічних особливостей формування духовних цінностей у студентів-правознавців, оскільки передбачають, по-перше, ставлення до особистості як до цінності,

вивчення ієрархічної системи цінностей молоді, по-друге, створення умов для трансформації духовних цінностей в особисті переконання, повноцінного розвитку духовності у майбутніх правознавців, по-третє, розгляд цінності права як соціального регулятора.

Розглядаючи особистість майбутнього правознавця у структурному плані як систему систем, слід спиратись на принципи цілісності, ієрархічності, взаємозалежності компонентів структури особистості, духовно-особистісної інтеграції. Принцип духовно-особистісної інтеграції пов'язаний з такими положеннями: духовна, соціальна та біологічна природа людини складають єдину цілісну систему, центром інтеграції якої виступає особистість.

Оскільки процес формування духовних цінностей у майбутніх правознавців неможливо уявити без врахування психологічних механізмів духовного розвитку (ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції, усвідомлення буттєвої єдності), доречно зазначити, що, *ідентифікація* правознавця – спроможність ототожнювати себе з різними категоріями людей у процесі комунікації, вміння поставити себе на місце іншого та зрозуміти його потреби, мотиви, цілі; прагнення усвідомити ієрархію цінностей іншої людини, вміння швидко набувати додаткової компетентності, здатність прийняти у свій внутрішній світ вищі духовно-моральні принципи як власні цінності, спрямованість на дотримання процесуальних та моральних норм. *Децентрація* допомагає правознавцю адаптуватися в колективі співробітників, переорієнтовувати своє мислення на потреби оточуючих, запобігти або подолати професійну деформацію, здійснювати взаємний обмін позитивним досвідом в процесуальних, судових, слідчих операціях, набути досвід з'ясовувати мотиви протидії правопорушникам, вміння їх нейтралізувати, здатність до адекватного усвідомлення себе та оточуючих, посилити самоконтроль, самокритичність, надійність, сумлінність, стійкість до спокус, до можливостей легкої наживи за рахунок інших. Завдяки *рефлексії* особистість правознавця заглиблюється у свій внутрішній світ, пізнає себе,

аналізує свої думки, потреби, мотиви дій, осмислює свої найцінніші риси характеру як важливих факторів ефективної роботи захисника закону, усвідомлює передумови, закономірності, механізми правознавчої діяльності, оцінює власні можливості в екстремальних ситуаціях, осягає смисл свого життя, формує моральні принципи і духовні цінності. *Трансценденція* сприяє розвитку внутрішнього світу, допомагає правознавцю краще співвіднести категорії минулого, теперішнього і майбутнього, впоратися з явними складнощами професії, протиріччями життя, розвинути потенційні можливості, звільнити творчу енергію, піднятися над буденністю, вивести життя на конструктивний вектор спрямованості, розвивати свій духовний світ, відчутти та усвідомити буттєву єдність. *Усвідомлення буттєвої єдності* дозволяє правознавцю долати ізольованість, інтегруватися у професійну спільноту та загальнолюдські надбання, збагатити ціннісно-сміслову сферу, досягти гармонію з оточуючим світом, трансформувати духовні цінності в особисті переконання.

Психологам і педагогам варто активізувати у студентів здатність ототожнювати себе з різними категоріями людей у процесі комунікації, вміння поставити себе на місце іншого, зрозуміти його потреби, мотиви, цілі; спрямованість на дотримання процесуальних та моральних норм, прагнення усвідомити свою ієрархію цінностей та визначити цінності іншої людини, бажання прийняти у свій внутрішній світ вищі духовно-моральні принципи як власні цінності тощо.

Під «формуванням» духовних цінностей слід розуміти не примусовий зовнішній вплив на особистість, а створення сприятливих психолого-педагогічних умов для свідомого процесу духовного зростання, самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення молоді; прагнення особистості до само покращення, що відбувається завдяки аналізу особистісного та суспільно-культурного досвіду, орієнтації на ідеали Добра, Краси, Істини; залучення юнаків та дівчат до духовно спрямованої навчально-виховної та суспільно-корисної, перетворюючої діяльності. Духовні цінності особистості –

конструктивні орієнтири людської свідомості, які являють собою джерело мотивації для прогресивного розвитку особистості і цивілізації в цілому, визначають норми поведінки особистості та мають індивідуально-суспільне підґрунтя для вирішення питання про призначення людини, про сенс життя, вершинні досягнення людства, котрі зумовлюють успіхи суспільства: економічні, ідеологічні, політичні тощо. Психологічна сутність поняття «духовні цінності особистості» співвідноситься з ідеалами, з потребою пізнання себе, світу, з високодуховними мотивами поведінки, з постійним устремлінням до самовдосконалення і самореалізації. Маючи безпосередній зв'язок з потребнісно-мотиваційними, емоційними, вольовими, когнітивними процесами, духовні цінності виконують рефлексивну, організаційну, регулятивну функції. Необхідно зазначити, що духовні цінності надають сенсу самому існуванню людини і формуються невід'ємно від розвитку потребнісно-мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, духовного і вольового потенціалів особистості.

Для цілеспрямованого формування духовних цінностей у студентів слід орієнтуватися на *ієрархічну систему духовних цінностей особистості*, до складу якої входять індивідуальні, сімейні, професійні, соціальні, загальнолюдські, вищі цінності. Варто враховувати, що цінності – дихотомічні: вони можуть мати як конструктивний, так і деструктивний вектори спрямованості. Цінності з деструктивним вектором спрямованості мають тісний зв'язок з наявністю дефектів духовно-моральної сфери людини та проявляється в нездатності до відповідальності, до здійснення вірного морального вибору, до прояву вищих духовних почуттів. Основою конструктивного особистісного розвитку є самопізнання, самовдосконалення, творче самоствердження, позитивне вирішення проблем, активне професійне життя, соціальна активність, патріотизм, вміння визнавати свою вину та прощати інших, пошук сенсу життя, потреба служити людям та правді.

Доцільно активізувати у студентів такі духовні цінності, як прагнення до пошуку істини, встановлення справедливості, бажання мати стійкість до

спокус й можливостей легкої наживи, збагачення за рахунок інших, стремління захищати права і законні інтереси громадян від злочинних посягань, мати відповідальність перед людьми та власною совістю за виконану справу, дотримуватись принципу презумпції невинуватості, духовно-морального стандарту. Духовні цінності правознавця умовно можна поділити на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). Духовні цінності-цілі правознавця – це прагнення знайти істину, встановити або відновити справедливість, дотримання принципу презумпції невинуватості, стійкість до спокус й можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших, усвідомлення відповідальності перед людьми та власною совістю за виконану справу, нетерпимість до порушення закону, твердість духовно-моральних принципів, повага до прав, свобод, честі і гідності громадян тощо. Духовні цінності-засоби правознавця (інструментальні цінності) прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування, врахування точки зору іншої людини, інтерес до духовних цінностей, до моральних засад життя людей, бажання приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою, нетерпимість до порушення закону, чесність, надійність, здатність до узагальнення духовних і юридичних знань тощо.

Варто прийняти до уваги, що юнацький вік є найбільш сенситивним для переосмислення та становлення ціннісних орієнтацій, розвитку внутрішнього світу, духовного потенціалу, потребнісно-мотиваційної сфери і вольових якостей, які являють собою підґрунтя для формування духовних цінностей у майбутніх професіоналів. Юнацькому віку притаманний бурхливий особистісний розвиток, самостійність, самоствердження, формування життєвої позиції, професійної визначеності, але, в той же час, юнаків і дівчат характеризує негативізм, підозрілість, невміння передбачати наслідки своїх дій, конфліктна форма поведінки, несформованість чітких духовно-моральних принципів, переорієнтація цінностей.

Формуючи духовні цінності, важливо враховувати складові, критерії, показники, рівні (низький, середній, високий) сформованості духовних

цінностей у майбутніх правознавців. Визначення когнітивно-емоційної складової обумовлено тим, що формування духовних цінностей особистості неможливо уявити без наявності знань у майбутніх правознавців про цінності, духовність, духовний розвиток, ціннісну орієнтацію, ієрархічну систему цінностей особистості. Мотиваційно-вольова складова сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців характеризуються прагненням до самоаналізу, критичним ставленням до власних вчинків під час навчання та повсякденної діяльності, бажанням приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою, ставленням до закону, як до вищої соціальної цінності, спрямованістю на дотримання процесуальних та моральних норм, необхідністю мобілізації вольових зусиль для подолання перешкод, змогою свідомо регулювати свої думки, емоції, дії.

Показники діяльнісно-результативної складової сформованості духовних цінностей виявляються у досягненні цілей, конструктивного результату з позиції духовної орієнтації особистості, у знаходженні життєвих смислів, у моделюванні своєї діяльності на аксіологічній та когнітивно-емоційній основах з застосуванням власних здібностей; у бажанні набувати досвід з'ясувати мотиви протидії правопорушникам, у вмінні їх нейтралізувати; у хисті швидко набувати додаткової компетентності з метою розв'язання складних судово-процесуальних проблем, у прагненні захищати чесно та справедливо права і законні інтереси громадян від злочинних посягань; у реалізації вольового та духовного потенціалів в суспільно-корисній діяльності. Критеріями сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців є емоційно-ціннісне ставлення до життєдіяльності, ціннісно-сміслова саморегуляція, особистісна свобода; визначено показники.

Необхідно враховувати, що психологічний зміст духовних цінностей особистості студента-правознавця це – внутрішній, емоційно освоєний суб'єктом орієнтир діяльності і поведінки, який виконує рефлексивну, регулятивну та організаційну функції. Зміст рефлексії майбутнього правознавця являє собою аксіологічний самоаналіз своїх мотивів і смислів

навчально-професійної діяльності; осмислення своїх найцінніших рис характеру як важливих факторів ефективної навчально-професійної діяльності; самоусвідомлення образу «Я», образу професії правознавця, використання різноманітних інтелектуальних засобів самопізнання і саморегуляції; усвідомлення свого рівня професійної компетентності, рівня психологічних знань, умінь, власної ієрархії системи цінностей; рефлексія наявного і потрібного рівнів розвитку інтелекту та мислення; комунікативних здібностей; рефлексивна інтроспекція особливостей свого типу вищої нервової діяльності і темпераменту. Організаційна функція діяльності правознавця гарантує оптимальне виконання завдань судочинства, дозволяє ефективно використовувати всі сили і засоби, специфічні форми і методи роботи, якщо вона спрямована на планування дій для досягнення цілей, на створення оптимальних умов для здійснення різних видів юридичної діяльності. Регулятивна функція діяльності правознавця виявляється у здатності здійснювати свідомі вольові дії, які виникають і розвиваються в процесі життєдіяльності людини. Вольові дії здійснюються відповідно до певних мотивів. Вольова, цілеспрямована особистість засвоює правові цінності, перетворює їх у норми власного життя і поведінки та виявляється у правовій соціалізації. Правова соціалізація включає в себе оволодіння необхідними соціальними навичками користування правовими знаннями, вимогами, правилами; вироблення певного типу поведінки, що характеризується реалізацією правових норм у діяльності.

Для підготовки професіонала особливе значення має система відносин, яка включає ділові і ціннісні параметри умов професійного росту особистості. Щоб досягти досконалості в професійній діяльності, важливо будувати життя відповідно до духовних цінностей, учитися їх переживати, психологічно засвоювати, трансформувати в особисті переконання.

Доцільно створити належні умови для аксіологічного самоаналізу мотивів і смислів навчально-професійної діяльності, для підпорядкування своєї свідомості вищим ідеалам і смислам у руслі Добра, Краси, Істини,

усвідомлення свого рівня компетентності, рівня психологічних знань, умінь, власної ієрархії системи цінностей; для осмислення своїх найцінніших рис характеру як важливих факторів поведінки і діяльності; самоусвідомлення образу «Я», образу професії правознавця; вміння спрямувати свої дії на створення оптимальних умов для здійснення різних видів юридичної діяльності і досягнення намічених цілей, орієнтуючих ідеалів правознавця, перетворюючи їх у норми власного життя і поведінки;

Виходячи з того, що процес формування духовних цінностей у студентів-правознавців має носити особистісний характер та здійснюватись на основі актуалізації соціально-психолого-індивідуального виміру, врахуванні діяльнісного і вікового вимірів тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (В.В.Рибалка), варто мати чіткі уявлення про особистість і її структуру.

У процесі психолого-педагогічної роботи психологам, викладачам і кураторам груп доречно розглядати особистість кожного студента і колектив групи в цілому через класифікацію психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими цінностями, як еталон. В основу побудови класифікації психологічних властивостей майбутнього правознавця зі сформованими духовними цінностями покладена ідея трансформації духовних цінностей в особисті переконання, розвитку потребнісно-мотиваційної сфери і послідовного підвищення професійного, духовного і вольового потенціалів майбутнього правника. У класифікації психологічних утворень правознавця зі сформованими духовними цінностями нами виокремлено основні підструктури: комунікативні властивості, спрямованість, характер, самосвідомості, професійний досвід, інтелектуальні властивості правознавця. При цьому індивідуальність кожного студента буде проявлятися у переважному розвитку окремих підструктур і представлених у них якостей. Такий підхід дозволяє бачити не окремі риси, здібності юнака або дівчини, а їх безпосередній зв'язок та взаємовплив, що особливо важливо для прогностичного напрямку роботи викладачів вищої школи.

У навчально-виховній роботі з молоддю в юридичних закладах важливо постійно розвивати потребу сумлінно виконувати свої обов'язки, формувати такі моральні якості, як чесність, гідність, порядність, відповідальність, совість, честь, милосердя, шляхетність, уміння поставити себе на місце іншого, дисциплінованість і пунктуальність у роботі, формувати духовні цінності, які є джерелом мотивації, основою професійної свідомості особистості.

Слід звернути увагу на індивідуально-психологічні характеристики особистості студента-правознавця (природжені або набуті), які мають безпосередній зв'язок з переконаннями, інтересами, здібностями, рисами характеру, ідеалами, рівнем сформованості духовних цінностей. Обираючи професію юриста, слідчого, криміналіста, співробітника карного розшуку, дільничного інспектора, нотаріуса, адвоката, судді та прокурора, слід враховувати психофізіологічні особливості, тип темпераменту для запобігання професійної деформації, негативним наслідкам або розчарувань в обраній професійній діяльності.

Формування духовних цінностей у студентів-правознавців варто здійснювати, враховуючи *психологічні особливості* цього процесу: усвідомлення необхідності змін і перетворень внутрішнього світу особистості на краще, уявлення про свій ідеальний образ, відчуття високодуховних потреб і мотивів у сфері спрямованості; засвоєння системи необхідних знань, інформації, пошук істини, відчуття необхідності допомагати потребуючим, поділитися своїм досвідом та знаннями з оточуючими; усвідомлення особистих психічних станів, знаходження життєвих смислів та прийняття рішення щодо мети, задуму, ідеї, плану високодуховної діяльності, поведінки, дій і вчинків; прагнення особистості до абсолютного, досконалого та реалізація свого потенціалу в суспільно-корисній діяльності; осмислення і переживання своєї спорідненості з іншими, відчуття радості, задоволення від допомоги потребуючим, від самовіддачі.

Навчально-виховний процес доречно реалізувати згідно представленої

моделі формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, яка репрезентує психологічні особливості та інтеграцію психологічних понять, явищ, процесів, які сприяють вивченню і упорядкуванню ціннісної системи, спрямовують особистість на самопізнання, самоаналіз, саморозвиток внутрішнього світу особистості.

Психологам, викладачам і кураторам груп слід пам'ятати, що потребу в формуванні духовних цінностей відчуває не кожна людина. Тому коректно вести мову не про обов'язковість залучення всіх до духовних цінностей, а про надання адекватної можливості розвитку тим студентам, які відчувають і усвідомлюють таку потребу. Критерієм необхідності та корисності в даному разі може бути зацікавленість студентів, спрямованість інтересів до духовності (Е.О. Помиткін). Своєчасне задоволення інтелектуального, емоційного, фізичного та творчого розвитку молоді в ході навчання є важливою умовою для активізації у майбутніх правознавців потреб духовного розвитку.

Варто «озброювати» студентів-правознавців специфічними психодіагностичними та розвивальними методиками, які б вони могли надалі швидко і легко використовувати для самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення.

Необхідно, щоб тематика занять зі студентами передбачала чітке окреслення питань, що розглядаються, наочний матеріал, зв'язок з інтересами і проблемами студентів-правознавців, доступні й зрозумілі формулювання, приклади. Кожне заняття слід будувати за принципом динамізму навантаження та відпочинку, що сприяло б збереженню працездатності студентів. Зміст лекцій, бесід, семінарів, міні-конференцій краще пов'язувати з інтересами, потребами, проблемами студентської аудиторії. Чітке окреслення питань, теоретичне узагальнення, зрозумілі приклади, наочний матеріал активізуватимуть пізнавальну роботу студентів.

Залучаючи студентів до активного обговорення різних тем щодо конкретних духовно-моральних ситуацій під час навчання, на семінарах,

конференціях, варто ставити перед ними завдання розв'язувати моральні конфлікти, застосовуючи наукові джерела, газетні публікації, кримінальну хроніку тощо.

Використання схем, діаграм, таблиць, малюнків, репродукцій картин, фотокарток, аудіо та відео матеріалів допоможе зосередитися, сконцентрувати увагу, а приємна релаксаційна музика, спеціально підготовлена затишна аудиторія створюватиме атмосферу відпочинку, нейтралізуючи навантаження від навчальної діяльності.

Естетизація простору навчального закладу, впровадження сучасних інформаційних технологій у процес навчання та виховання молоді, створення потоків єдиного інформаційного простору, об'єднання інформації в єдину локальну мережу – це безумовно необхідний новий інструмент отримання знань, нагромадження їх та оперування ними.

Розробляючи та впроваджуючи психолого-педагогічні заходи або програму формування духовних цінностей у майбутнього правознавця слід враховувати психологічну і професійну логіку діяльності правника, яка має за основу мотиваційно-аналітичний, пізнавально-правовий, стратегічно-тактичний, конструктивно-результативний, емоційно-регулятивний етапи та здійснювати як теоретичні, так і практичні, суспільно-корисні заходи під час навчання студентів у вищому юридичному закладі.

Викладачам і кураторам варто підвищувати психологічну компетентність в напрямі оптимізації внутрішнього, духовно-морального розвитку особистості студента-правознавця. Слід навчити юнаків та дівчат протидіяти негативному, аморальному, бездуховному, але привабливому впливу сучасної дійсності.

Слід прийняти до уваги, що студенти дуже цінують щирість викладача та відсутність зовнішнього тиску. Зацікавленість викладача пошуком істини породжує у студентів емоційний та інтелектуальний відгук, сприяє встановленню психологічного контакту між ними.

Консультуючи студентів, слід орієнтувати юнаків ті дівчат на самопізнання, самокорекцію, самовдосконалення, щоб вони справлялись з досить складними життєвими колізіями, міжособовими конфліктами, соціальною адаптацією, профорієнтацією тощо.

Варто проводити щотижневі безкоштовні юридичні консультації у письмовій та усній формі для малозабезпеченого населення під керівництвом досвідчених викладачів-правознавців. Пропонуючи безкоштовні юридичні консультації, письмово і усно надаючи відповіді малозабезпеченому населенню на питання, які потребують знань чинного законодавства України, студенти зможуть краще зрозуміти свою майбутню професію, відчуватимуть підтримку з боку своїх товаришів та викладачів, досягнуть впевненості в собі та самоповаги, відчують потребу у турботі про інших, у прояві власних якостей в діях, відповідно до загальнолюдських та вищих духовних цінностей.

Слід пам'ятати, що у процесі суспільно-корисної діяльності формуються позитивні якості, духовні цінності студентів, в душах молодих людей проростають паростки доброти, милосердя, співчуття. Студенти набувають інтелектуальний, поведінковий, професійний, емоційний досвід, трансформують духовно-професійні цінності в особисті переконання.

Під час проведення психолого-педагогічних заходів зі студентами, доречно дотримуватись умов, які сприяють формуванню духовних цінностей у майбутніх правознавців:

- цілісний, неперервний і системний процес розвитку внутрішнього світу особистості у навчальній і суспільно-корисній діяльності;
- орієнтація процесу професійної підготовки на суб'єктивну позицію студента як носія загальнолюдських, професійних і духовних цінностей;
- обізнаність студентів з власним внутрішнім світом, змістом та закономірностями розвитку свідомості, інтелектуальної, мотиваційно-

вольової та емоційної сфер особистості;

- формування позитивної мотивації студентів до самовдосконалення в руслі Добра, Краси, Істини під час навчально-виховного процесу, професійної, суспільно-корисної діяльності;
- розвиток у майбутніх правознавців потреби у формуванні духовності і духовних цінностей, у збагаченні внутрішнього світу;
- створення рефлексивної ситуації, сприятливого емоційно-психологічного, творчого клімату на заняттях, а також урахування емоційного почуття кожного студента;
- реалізація принципів гуманізму, цілісності особистості, наступності, безперервності і принципу ціннісно-сміслової детермінації.
- виховання потреби у студентів до постійного самовдосконалення та саморозвитку;
- розбудова педагогічної взаємодії як освітнього діалогу, учасники якого мають розкривати свій внутрішній світ та змінювати його;
- використання інтерактивних методів навчання студентів (психологічних тренінгів, рольових ігор);
- встановлення «поля довіри» між викладачами та студентами, створення у навчальному закладі атмосфери любові, єдності, взаєморозуміння, довіри, підтримки.

Вербальне і невербальне спілкування слід будувати на активній взаємодії, діалозі студентів і викладача. Спільне вирішення різних проблем, обмін думками та ідеями спрямовано на підвищення відповідальності за власні пропозиції, об'єднання колективу.

Варто пам'ятати, що особистість зі сформованими духовними цінностями здатна на свідоме самовдосконалення, намагаючись осмислити передумови, закономірності і механізми своєї діяльності, соціального та індивідуального способу існування. На практиці наявність розвинутих духовних цінностей свідчить про здатність особистості до сприйняття прекрасного, позитивного, прогресивного, до його поширення задля

духовного перетворення суспільства та людства в цілому. Особистість зі сформованими духовними цінностями намагається осмислити передумови, закономірності і механізми своєї діяльності, соціального та індивідуального способу існування. За допомогою рефлексії – інтелектуального засобу самопізнання і саморегуляції, людина дивиться на себе очима інших, вивчає себе з різних сторін, здійснює саморозвиток. Якщо особистість постійно працює над самопізнанням, над пошуком істини та самовдосконаленням, якщо мета життя спрямована на саморозвиток та на допомогу потребуючим, дбайливе ставлення до буття та до всього живого, то можна говорити, що така людина має вищий рівень свідомості та сформованість духовних цінностей. Але шлях до досконалості – безперервний, безупинний, тому ніколи не потрібно зупинятись на досягнутому.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

1. Спираючись на результати констатувального експерименту, на аксіологічний, духовно-особистісний підходи, було розроблено психологічну модель та запропоновано програму психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, наведено результати формувального експерименту, обґрунтовано методичні рекомендації викладачам та кураторам вищих навчальних закладів щодо психологічних особливостей формування духовних цінностей майбутніх правознавців.

Мета створення психологічної моделі формування духовних цінностей майбутнього правознавця полягала у відображенні алгоритму формування духовних цінностей у майбутніх правознавців. Досягнення мети відбувалося в три етапи, відповідно і модель складається з трьох блоків: 1) теоретико-діагностичний, 2) підготовчий, 3) формувальний. Такий поділ є умовним, оскільки їх змістове наповнення взаємозалежне та взаємодоповнює.

2. На основі моделі було складено програму психолого-педагогічного супроводу формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, яка складалася з двох розділів: робота з викладачами і робота зі студентами. Психопросвітницька та психоконсультативна робота з викладачами полягала у підвищенні їхньої психологічної компетентності в напрямі оптимізації духовного розвитку особистості студента і здійснювалась у формі семінарів,

конференцій, круглих столів, групових та індивідуальних консультацій. Зі студентами-правознавцями проводилася не лише психопросвітницька, психоконсультативна робота, але й психорозвивальні заняття й тренінги, що охоплювали психолого-педагогічні рольові ігри, зустрічі з фахівцями, творчі особистісні проекти духовного спрямування, суспільно-корисну діяльність майбутніх правознавців тощо.

Програма формування духовних цінностей майбутнього правознавця спрямована на активізацію у студентів потреби в самопізнанні, самовдосконаленні та самореалізації у навчально-виховній та суспільно-корисній юридичній діяльності, у формуванні духовних цінностей.

Шляхи реалізації психолого-педагогічної програми складались у певну систему науково-обґрунтованих теоретичних і практичних заходів, що сприяли розвитку внутрішнього світу особистості і формуванню духовних цінностей у студентів-правознавців. Тематичний план розрахований на два семестри (56 годин на рік).

3. Апробація програми проводилась на базі Академії адвокатури України у м. Києві зі студентами-правознавцями. У формувальному експерименті брали участь 97 майбутніх юристів в експериментальній групі та стільки ж студентів у контрольній групі.

Отримані дані свідчать про позитивні зрушення показників в експериментальній групі – показники високого рівня сформованості духовних цінностей майбутніх правознавців збільшились на 5,16 % (з 17,75 % до 22,91 %). Студенти-правники виявили зацікавленість до знань про духовність і духовні цінності та здатність свідомо регулювати емоції; проявили волю бути незалежними, справедливими, чесними, виконуючи свої професійні обов'язки, бажання мобілізувати вольові зусилля, щоб діяти в межах чинного законодавства, духовних орієнтирів та керуватися у професійній діяльності духовно-моральними принципами.

Середній рівень показників сформованості духовних цінностей майбутніх правознавців в експериментальній групі збільшився на 3,12 % (з

62,91 % до 67,03 %). Проявляючи емоційно-вольову налаштованість на розвиток свого внутрішнього світу, виявляючи інтерес до самопізнання і саморозвитку студенти конструктивно змінили зміст системи цінностей та ціннісних орієнтацій. З розвитком таких якостей, як неупередженість, незалежність, справедливість, чесність у них сформувалася несуперечлива ціннісна система, з'явилася узгодженість між декларованими та реально діючими духовними цінностями, підвищився рівень самоконтролю, емпатії і морально-етичних норм, які вони бажають реалізувати при виконанні своїх професійних обов'язків у майбутньому.

В експериментальній групі низький рівень сформованості духовних цінностей у студентів-правознавців зменшився на 8,28 % (з 19,34 % до 10,06 %). Майбутні правники почали виявляти прагнення до самоаналізу, саморозвитку. Вони охоче визначили свої недоліки, розпочали свідому боротьбу зі своєю духовно-моральною недосконалістю, зрозуміли необхідність розвитку духовного світу особистості та професійних знань, здатність протистояти негативним впливам, факторам, контролювати свій емоційний стан та керуватися у професійній діяльності духовно-моральними принципами, стандартами.

Статистична обробка середніх показників за t- критерієм Стьюдента для парних вибірок показала, що відмінності в експериментальній групі між результатами до і після реалізації програми є статистично значущими, засвідчують достовірність позитивних зрушень, що відбулися завдяки впливу психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Водночас відзначимо, що значущої різниці у кількісних та якісних показниках досліджуваних контрольних груп майбутніх правознавців не виявлено, хоча для цих студентів проводились теоретичні й практичні заняття згідно з традиційною програмою навчання.

Якісний аналіз результатів проведеного формувального експерименту показав, що за допомогою програми психолого-педагогічного супроводу

студенти-правознавці експериментальної групи конструктивно змінили зміст системи цінностей, ціннісних орієнтацій, проявляючи емоційно-вольову налаштованість на розвиток свого внутрішнього світу та виявляючи інтерес до самопізнання і саморозвитку.

Отже, аналіз результатів проведеного формувального експерименту показав, що за допомогою програми психолого-педагогічного супроводу студенти-правознавці експериментальної групи конструктивно змінили зміст системи цінностей та ціннісних орієнтацій, проявляючи емоційно-вольову налаштованість на розвиток свого внутрішнього світу, виявляючи інтерес до самопізнання і саморозвитку.

4. Виконане дослідження дозволило запропонувати методичні рекомендації практичним психологам, викладачам та кураторам вищих навчальних закладів щодо психологічних особливостей формування духовних цінностей майбутніх правознавців, маючи за мету допомогти студентам трансформувати духовні цінності в особисті переконання; сприяти пізнанню власної індивідуальності у зіставленні з класифікацією психологічних утворень особистості правознавця зі сформованими духовними цінностями і, тим самим, стимулювати природний інтерес до самопізнання, самокорекції, самовираження, самопокращення; сприяти усвідомленню студентами власного бачення світу, мети життя; поєднати навчальну діяльність з творчою, корисною роботою майбутніх правознавців.

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. Шкіренко О.В. Розвиток комунікативної готовності педагогів до формування духовних цінностей учнівської молоді /О.В. Шкіренко// Розвиток психологічної готовності педагогів до творчої професійної діяльності :[наук.-метод. посіб.] / за наук.ред. Е.О. Помиткіна. – К.; Миколаєв, 2010.– С. 196-201.
2. Шкіренко О.В. Психологічні особливості формування духовних цінностей у творчо обдарованих студентів-правознавців /О.В. Шкіренко// Структура особистості обдарованої дитини у віковому вимірі. Матеріали Всеукраїнської науково-практичного семінару (м.Київ, 17 травня 2010р.). – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2010. – С. 273-278.
3. Шкіренко О.В. Аксиологічний аспект діяльності педагога у навчально-виховному процесі /О.В. Шкіренко// Аксиологічна концептосфера педагогічної освіти. Тези доповідей філософсько-методологічного семінару (м.Київ, 17 травня 2010р.). – К.: LAT & K, 2010. – С. 72-74.
4. Шкіренко О.В. Образотворче мистецтво як засіб формування духовних цінностей особистості студента /О.В. Шкіренко// Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей: зб. матеріалів VII педагогічно-мистецьких читань пам'яті професора О.П. Рудницької / [за ред.

О.М. Отич]. – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – С. 237-239.

5. Шкиренко Е.В. Психологические особенности формирования духовных ценностей у будущих профессионалов / Е.В. Шкиренко // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — М, 2013. — № 08(55). — С. 367—370.

6. Шкіренко О.В. Розвиток духовної сфери обдарованих студентів-правознавців/О.В.Шкіренко// Освіта обдарованої та талановитої молоді – національна проблема. Матеріали Всеукраїнської конференції (м.Київ, 1 грудня 2011р.). Частина 2. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2011. – С.176-181.

7. Шкіренко О.В. Духовна культура і цінності особистості як основа розвитку компетентнісної складової майбутнього професіонала /О.В. Шкіренко// Теоретико-методологічні питання розвитку загальної обдарованості особистості : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 20-річчю заснування НАПН України, 13 березня 2012 р., М.Київ. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012 – С.143 –150.

8. Шкіренко О.В. Особливості розробки та реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей і культури у майбутніх правознавців /О.В.Шкіренко// Інтелектуальні здібності у структурі особистості старших підлітків як умова розвитку обдарованості: матеріали науково-практичного семінару, 8 червня 2012 року, м. Київ. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012. – С.118-125.

9. Шкіренко О.В. Психолого-педагогічні засади формування духовних цінностей у студентів-правознавців / О.В. Шкіренко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота: зб. наук. пр. – К., 2012 – С.65-67.

10. Шкіренко О.В. Психологічні чинники формування духовних цінностей у майбутніх правознавців / О.В. Шкіренко // Психологічні та педагогічні проблеми педагогічної дії: зб. наук. праць :у 2-х ч. – Ч.1 / за наук.ред.

В.В.Рибалки, Е.О.Помиткіна: НГУ «ХП», 2012. – С.424–430.

11. Шкіренко О.В. Психологічний зміст духовних цінностей і культури особистості майбутнього професіонала / О.В. Шкіренко // Психолого-педагогічні особливості навчання та виховання інтелектуально обдарованих дітей : Матеріали науково-практичного семінару, 25 жовтня 2012 року, м. Київ. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2012. – С.160-166.

12. Шкіренко О.В. Розвиток духовного потенціалу і цінностей як чинників компетентісно орієнтованої підготовки майбутніх фахівців / О.В.Шкіренко //Компетентісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м.Київ: [у 2 ч.]. Ч.2 / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В.Г. Кремень (голова), В.І. Луговий (заст.голови), О.І. Ляшенко (заст. голови) та ін.] – К.: Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014 – С. 11-17. - 292 с.

13. Шкіренко О.В. Духовна культура і цінності як основа розвитку особистісно-професійних якостей педагогів / О.В. Шкіренко // Науково-педагогічна спадщина Антона Макаренка у практиці сучасних освітніх закладів : Всеукр. наук.-практ. конф., присвячена 125-й річниці від дня народження Антона Семеновича Макаренка / [упоряд. Л.Б. Лукянова, О.І. Щербак]. — Херсон : Олді-плюс, 2013. — С. 274—277.

14. Шкіренко О.В. Сформованість духовних цінностей і культури як умова розвитку педагогічної майстерності педагога / О.В. Шкіренко // Психологічні засади формування педагогічної майстерності вчителів у роботі з інтелектуально обдарованими учнями : матеріали кр. ст., 22 листопада 2012 року. — К. : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2012. — С. 161—165.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення психологічних особливостей формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, обґрунтовано критерії, показники, рівні сформованості у них духовних цінностей, виявлено кількісні та якісні показники особливостей сформованості духовних цінностей у студентів-правознавців і взаємозв'язки між духовними цінностями та іншими показниками особистісного розвитку; створено психологічну модель, розроблено й апробовано програму формування духовних цінностей у майбутніх правознавців, представлено методичні рекомендації психологам, викладачам і кураторам щодо формування їх духовних цінностей.

1. Психологічна сутність поняття «духовні цінності особистості» співвідноситься з конструктивними ідеалами, з потребою людини пізнати себе, світ, з високодуховними мотивами поведінки, з постійним устремлінням до самовдосконалення й самореалізації. Маючи безпосередній зв'язок з когнітивними, емоційними, потребнісно-мотиваційними, вольовими процесами, духовні цінності виконують рефлексивну, організаційну, регулятивну функції. Духовні цінності надають сенсу самому існуванню

людини і формуються невід’ємно від розвитку потребнісно-мотиваційної сфери, духовної самосвідомості, ціннісних орієнтацій, духовного і вольового потенціалів особистості. Духовні цінності майбутнього правознавця мають за основу ідеали Добра, Краси, Істини, являють собою інтегративне особистісне утворення, яке є джерелом мотивації, підґрунтям професійної свідомості особистості та впливають на рушійні механізми активної діяльності, детермінуючи потреби, позначаючись на вчинках людей, допомагаючи їм здійснювати моральний вибір поведінки у життєво значущих, екстремальних ситуаціях, діяти відповідно до законів країни. Духовні цінності правознавця – прагнення знайти істину; встановити або відновити справедливість, уміння мобілізувати вольові зусилля для подолання перешкод; стійкість до спокус і можливостей збагачення за рахунок інших, діяльність у межах духовно-моральних цінностей, повага до прав, свобод, честі, гідності громадян, захист прав і законних інтересів людей від злочинних посягань, твердість духовно-моральних принципів. В основі духовних цінностей правознавця – права людини, ідеали справедливості, перемога добра над злом.

Розроблено класифікацію психологічних утворень правознавця-професіонала зі сформованими духовними цінностями, у якій виокремлено провідні підструктури: комунікативні властивості, характер, розумові здібності, духовна самосвідомість, інформаційний досвід, професійно-правова спрямованість.

2. Обґрунтовано структурні складові сформованості духовних цінностей правознавця (когнітивно-емоційна, мотиваційно-вольова, діяльнісно-результативна); виокремлено критерії: емоційно-ціннісне ставлення до життєдіяльності, ціннісно-сміслова саморегуляція, особистісна свобода. На основі критеріїв визначено три рівні сформованості духовних цінностей у майбутніх правознавців: високий, що притаманний студентам, які виявляють бажання отримувати знання про духовний розвиток, уміють свідомо регулювати свої емоції, мають чітку ієрархію ціннісної системи, прагнуть розкривати злочини та правопорушення, боротися з корупцією,

підтримувати порядок у державі тощо; середній – властивий студентам-правознавцям, які не завжди мають стійкість і несуперечливість ціннісної системи особистості, але адекватно оцінюють свої якості характеру, здатні визначити власні недоліки, намагаються регулювати свої почуття, емоції, мобілізувати вольові зусилля для опанування духовних цінностей та професійних умінь; низький, що характерний для майбутніх правників, у яких немає навичок керувати своїми емоціями та настроєм у складних ситуаціях, домінує орієнтація на прагматично-гедоністичні, матеріальні цінності, відсутня узгодженість між декларованими та реально діючими цінностями.

Більшості студентів-правознавців властива нестійка ціннісна система, існує неузгодженість між декларованими та реально діючими духовними цінностями. Значна частина (19,34 %) студентів-правознавців не вміє протистояти негативним впливам, факторам, спокусам. Вони звикли вирішувати свої проблеми за рахунок інших, їм важко керувати своїми емоціями, почуттями у складних ситуаціях. У них відсутня відповідальність перед людьми та власною совістю. Все це може мати негативні наслідки не тільки в особистому житті, але й у процесі виконання професійних обов'язків. Лише у 17,75 % майбутніх правознавців виявлено високий рівень сформованості духовних цінностей, що свідчить про їх бажання діяти в межах чинного законодавства та здатність до пошуку істини, встановлення справедливості, до інтеграції різних світоглядних позицій, емоційної саморегуляції.

3. Існує зв'язок між духовними цінностями та розвитком підструктур професійно-правової спрямованості, духовної самосвідомості, духовним і вольовим потенціалами, потребнісно-мотиваційною спрямованістю особистості. Існує взаємозв'язок між орієнтацією на альтруїзм і духовними цінностями особистості. Студентів зі сформованими духовними цінностями характеризує готовність поступитися своїми інтересами заради блага інших, бажання боротися з корупцією, хабарництвом, розкривати злочини і

правопорушення, підтримувати порядок у державі. Студентам-правознавцям з егоцентричною та прагматично-гедоністичною спрямованістю важко опанувати духовні цінності на належному рівні, однак більшість із них прагне зрозуміти себе, визначити свої недоліки, мобілізувати зусилля та потенціал для самопізнання та самовдосконалення.

4. Формування духовних цінностей у майбутніх правознавців можна актуалізувати, спираючись на авторську психологічну модель, яка розроблена на основі аксіологічного та духовно-особистісного підходів. Ефективність програми психолого-педагогічного супроводу виявилась у поєднанні навчальної діяльності з творчою, суспільно-корисною роботою майбутніх правознавців, в активізації потреби в самопізнанні, самовдосконаленні, в усвідомленні студентами власного бачення світу, мети життя; у трансформації духовних цінностей студентів в особисті переконання.

За результатами дослідження сформульовано методичні рекомендації психологам, викладачам і кураторам щодо формування духовних цінностей у майбутніх правознавців.

Проведене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів розгляду особливостей формування духовних цінностей у майбутніх правознавців. Перспективу подальшої науково-дослідницької роботи ми вбачаємо у поглибленому вивченні взаємодії компонентів структури особистості у процесі формування духовних цінностей майбутніх професіоналів, у модифікації й удосконаленні розвиваючих програм, розробленні інноваційних технологій, які сприяли б формуванню та розвитку духовних цінностей правознавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Н.А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
2. Аванесова Г.А. Трактовка духовной культуры и духовности в отечественной аналитике в прошлом и теперь [Текст] / Г. А. Аванесова // Вестник Московского университета. Сер. 7, Философия. - 1998. - N 4. - С. 3-17.
3. Авдуевская Е.П. Особенности ценностно-нормативной социализации в юношеском возрасте в ситуации социальной нестабильности / Е.П.Авдуевская // Труды по социологии образования. М.: Центр социологи образования РАО, 1993. - Т. 1. вып. 2. - С. 64-76.
4. Адлер А. Индивидуальная психология и психоанализ / Наука жить. - Киев, 1997. - С. 251-71.
5. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В.Г.Алексеева // Психологический журнал. 1984. – Т. 5.

№7.– С. 63-70.

6. Алексеев А.А. Поймите меня правильно / А.А.Алексеев, Л.А.Громова. – СПб, 1993. – 153 с.
7. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1, — М.: Педагогика, 1980. – 232 с.
8. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. – М.: Мысль, 1988. – 253с.
9. Анненков В.П. Особливості формування ціннісних орієнтацій учнівської молоді в умовах промислово-економічного коледжу. Монографія. – К.: Друк ФПУ, 1998. – 137с. – Библиогр.: с. 115-126.
10. Античная философия [Текст] : учебное пособие / В. Ф. Асмус. - 3-е, изд. - Москва : Высшая школа, 2001. – 400с.
11. Анушкевич В.І. Роль саморегуляції в успішності професійної діяльності прокурорів : дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Анушкевич Володимир Ігорович ; Харківська держ. академія фізичної культури. – Х., 2008. –168 арк.
12. Асмус В.Ф. Декарт. — М.: Высшая школа, 2006. — 335 с.
13. Баклушинский С.А. Я-концепция и ценностно-нормативные ориентации подростка в условиях быстрых социальных изменений: Автореф. дис. .канд. психол. наук. — М., 1996. — 21 с.
14. Балл Г.А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. – К.; Донецк: Ровесник, 1993. - 32 с.
15. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві. Монографія – К.: НАВСУ, 2000. – 200 с.
16. Бандурка О.М. Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності : монографія / О. М. Бандурка. – Х.: Золота миля, 2012. – 619 с.
17. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина І: Підручник-Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.
18. Бахін В.П. Потреби слідчої практики: Навч. посібник/ МВС України; УАВС; В. П. Бахін, О. О. Садченко, В. С. Кузьмичов. – Київ, 1993. – 55с
19. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / Педагогіка і психологія. –

1997. – № 4. – С. 124-129.
20. Бех І.Д. Від волі до особистості. - К.: Україна - Віта, 1995. - 202с.
21. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
22. Бех І.Д. Виховання особистості : [підручник] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
23. Біблія.– К.: УБТ, 1988 – 1523 с
24. Битинас Б.П. Структура процесса воспитания [Текст] : методол. аспект / Б. П. Битинас. - Каунас : Швиеса, 1984. - 190 с.
25. Бичкова Т. С. Психологічне супроводження навчально-службової діяльності курсантів слідчої спеціалізації у вищих навчальних закладах МВС України [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Бичкова Тетяна Сергіївна ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 17 с.
26. Блюмкин А. А. Мир моральных ценностей. – М.: Знание, 1981. – 64 с.
27. Бишевец О. В. Концептуальні засади застосування психологічного впливу у сфері судочинства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бишевец Олена Володимирівна ; Акад. адвокатури України. - К., 2011. - 21 с
28. Богомоллов А.С. Определечивание, ценности и социологическое познание // Социологические исследования, 1975. №12. – С. 36.
29. Бойко Ю.Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / Ю.Ю. Бойко. — К. , 2008. — 21 с.
30. Богдан С.М. Модель професійно важливих комунікативних якостей особистості слідчих податкової міліції // Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д. – К., 2004. – Т. VI, Вип. 8. – С. 22-33.
31. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Под редакцией Д. И. Фельдштейна / Вступительная статья Д. И. Фельдштейна. 2-е изд. М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО

«МОДЭК», 1997 – 352 с.

32. Бондар В.І. Дидактика: ефективні технології навчання студентів. – К.: Вересень, 1996. – 129 с.

33. Боришевський М.Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат. - К.: ІП АПН України, 1993. – 24 с.

34. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997, №1. – С. 144-150.

35. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. — К. : НПУ ім.М.П. Драгоманова, 2003. — 340с. — Бібліогр.: с. 318-336.

36. Булынин А.М. Эволюция ценностей педагогического образования: историко-теоретический аспект: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1998. – 40 с.

37. Бушай І.М. Деформації образу світу молоді в процесі соціалізації // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XIII, част.3. – К., 2011. — С. 72-77.

38. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Юрид. лит., 1991, — 464 с.

39. Ващенко Г.Г. Виховний ідеал: Підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Том І. Третє видання. — 3 в-ня: Полтавський вісник, 1994. – 190 с.

40. Ващенко І.В. Статусно-ієрархічна система виховних цінностей / І.В. Ващенко, Н.В. Петруновська // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О.В. Сухомлинської; ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського. Упор. О. М. Павліченка. - К., 1997. – С. 31- 35.

41. Вершинина Л.В. Аксиологическое пространство образования: ценностное сознание учителя: Монография. – Самара: Изд-во СГПУ, 2003. – 148 с.

42. Вершловский С.Г. Ценностные ориентации советских и американских учителей // Педагогика, 1992. № 3. – С. 24- 27.

43. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник. / За ред. О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднічук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

44. Вишневецький Омелян. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. — Львів: Львівський обл. наук.-метод. ін.-т освіти; Львівське обл. пед. т-во ім.Г.Ващенко, 1996. — 238с.
45. Вишневецький О.І. Система вартостей і стратегія виховання (Тезовий виклад) // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод, зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської; Ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського, Упор. О. М. Павліченка. - К., 1997. — С. 35- 39.
46. Видра О.Г. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2011. — 112 с.
47. Волков Е.С. Психологические особенности развития ценностных ориентаций студентов пед. вуза. Дис. ... канд. пед. наук. — М., 1983. — 184 с.
48. Волошина В.В. Теоретичний аналіз специфіки професійного становлення майбутнього психолога. // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного педагогічного університету імені Івана Огієнка – Кам'янець-Подільський «Аксіома», 2010. — Вип.8. — С.143-153.
49. Волошко Н.І. Діагностика і формування психопрофілактичної культури практичних психологів професійно-технічних навчальних закладів: Навч.-метод. посібник. — К.: Наук, світ, 2007. — 76 с.
50. Воробйова І.В. Імідж працівника міліції як чинник розвитку правосвідомості громадян: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / І.В. Воробйова; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2007. — 19 с. — укр
51. Выготский Л.С. Избранные произведения М., 1984. — Т. 5. — 368 с.
52. Галян І.М. Психодіагностика: навч. посіб. / І.М.Галян., — К. :Академвидав, 2009. — 464с. (Серія «Альма-матер»).
53. Гапон Н П. Формирование гуманистических ценностных ориентаций учителя. Дис. ... канд. пед. наук. — Киев, 1992. — 170 с.
54. Гегель Г.В. Философия духа // Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М.: , 1977. — Т. 3. — 471 с.
55. Генисаретский О. И. Художественные ценности в структуре образа жизни и окружающей среды. — М., 1995. — 340 с.

56. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. — К., Наук. думка, 1988. — 142 с.
57. Головина М. О. Рефлексивно-ценностная детерминация идентичности личности : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 Новосибирск, 2005. — 164 с.
58. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
59. Гончаров С.З. Логико-категориальное мышление: онтологический, гносеологический и аксиологический аспекты: Дис. ... д-ра филос. наук. — Екатеринбург, 2007. — 542 с.
60. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір / В. В. Горлинський. — К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. — 378 с.
61. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності). Навчальний посібник. - К.: Знання, 2005. — 655 с.
62. Грот М.Я. Вибрані психологічні твори / Упорядник, передмова, примітки М.Д. Бойправ. — Ніжин: Видавництво НДУ ім.Гоголя, 2006. — 296с.
63. Гроф Станислав. Духовный кризис: Статьи и исследования. - М.:1995.-255с.
64. Груздова И. И. Механизм формирования ценностных ориентаций студентов. Дисс..канд. пед. наук. — М., 1987. — 176 с.
65. Губарева О.С. Психологічні особливості формування професійної компетентності працівників ОВС: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / О.С. Губарева ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2005. — 18 с. — укр.
66. Губарь О.М. Тенденции развития правосознания молодежи в современной Украине // Молодежь и государство: Материалы Второй международной научно-практической конференции, г. Святогорск, 24 – 26 октября 2003 года. — Донецк, 2003. — С. 69
67. Гусев В.И. Історія західноєвропейської філософії XV – XVII ст.: Курс лекцій. Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь, 1994. — 251с.
68. Денищик О.І. Формування моральної культури майбутніх юристів у процесі професійної підготовки : наук.-метод. посіб. / О. І. Денищик ; за ред. О. М. Галуса. — Хмельницький : Хмельницька гум.-пед. акад., 2010. — 159 с.

69. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). — К.: Райдуга, 1994. - 62с.
70. Диагностика волевого потенциала личности / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М.: Изд-во Института Психотерапии. 2002.- С.54-55.
71. Докучаев И.И. Ценность и экзистенция. Основоположения исторической аксиологии культуры. – М.: Наука, 2009. – 595 с.
72. Додонов Б. И. Эмоции как ценность. // Общественные науки, 1979. №4. – С. 132 – 136.
73. Долинська Л.В. Основи психологічного консультування та психологічної корекції / Любов Василівна Долинська, Оксана Богданівна Мельничук. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 76 с.
74. Донцов А. И. О ценностных отношениях личности // Советская педагогика, 1974. № 5. – С. 6–7.
75. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 175с.
76. Дробницкий О.Г. Ценность // Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 230.
77. Дубова І.О. Психологічні особливості професійного спілкування працівників міліції в екстремальних умовах [Текст] : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Дубова Ірина Олександрівна ; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. - К., 2003. - 19 с.
78. Дубровина И.В. Психологические аспекты формирования ценностных ориентации и интересов учащихся // Ценностные ориентации и интересы школьников: Сб. науч. тр. - М.: НИИОП, 1983.– С. 27-36.
79. Дячок М.Г. Ораторське мистецтво правника [Текст] : Навч. посіб. / М. Г. Дячок; ред. В. М. Олуйко ; Хмельницький ін-т регіонального управління та права. – Хмельницький : ХІУП, 2001. – 218 с.
80. Ермоленко В.Д. Психологические особенности развития ценностных ориентаций детей в периоды перехода в младший школьный и подростковый

возраст: Автореф. дисс. канд. психол. наук.- М., 1984.-24с.

81. Жуков Ю.М. Ценности как детерминанты принятия решения: Социально-психологический подход к проблеме // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. - М.: Наука, 1976.- С. 254 - 277.

82. Захаренко С.О., Орлова Н.В. Формування духовних цінностей молоді у творчій спадщині Олександра Антоновича Захаренка. Навчальне видання. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. – 251 с.

83. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 221 с.

84. Зелинский А.Ф. Криминальная психология : научно-практическое издание/ А.Ф. Зелинский. - К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.

85. Зязюн І.А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. Наук. пр. / За ред. Л. Л.Товажнянського та О. Г. Романовського. - Харків: НТУ «ХПШ», 2003. – Вип. 1(5). - С. 32-41.

86. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність як мистецька дія: Посібник для вчителів // Рідна школа. – 1995. - №7-8. – С.31-50.

87. Иванова Н. В. Динамика ценностных ориентаций личности в зрелом возрасте (в сфере профессиональной деятельности педагога). Автореф. дисс...канд. псих. наук. – М., 1994. – 23 с.

88. Иванько Л.И. Ценностно-нормативные механизмы регуляции \\\ Культурная деятельность: опыт социологического исследования. – М., 1981. – С. 50–51.

89. Ігнатенко П.Р. Аксіологія виховання: від терпнології до постановки проблем // Міжнар/ иаук.-практ. читання: "Цінності у вихованні підростаючого покоління; проблеми, пошуки, перспективи" (Київ, 20-21 листопада 1996 року) // Педагогіка і психологія. –1997. – №1. – С. 118-124.

90. Ігнатенко П. Р. Співвідношення національних і загальнолюдських цінностей у вихованні // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод, зб. / За заг. ред. О.В. Сухомлинської; Ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського; Упор. О. М. Павліченка. - К., 1997. – С. 47- 50.

91. Ірхіна С.М. Психологічні засади відбору до училищ професійної підготовки працівників міліції : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / С.М. Ірхіна; Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2009. — 19 с. — укр.
92. Казакина М.Г. Ценностные ориентации школьников и их формирование в коллективе: Учеб. пособие к спецкурсу. — Л.: Изд-во ЛГПИ, 1989. — 85 с.
93. Казьміренко Л.І., Моїсеєва Є.М. Юридична психологія: Підручник. — К., КТН, 2007. — 360с.
94. Кант І. Критика практичного розуму. - Київ: Юніверс, 2004. - 240 с.
95. Кирьякова А.В. Педагогическая аксиология и инновационные процессы в обучении: Учеб. пособие. — М.: Компания Спутник, 2004. — 103 с.
96. Климов Е.А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессиеведа // Психологический журнал, 1994. №4. — С. 45.
97. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. пособие для студ. вузов. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 512 с.
98. Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.07 / Коберник Людмила Олександрівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К., 2010. - 20 с.
99. Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Коберник Людмила Олександрівна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К., 2010. — 215с., [4] арк. : табл.
100. Кобець О.В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста : дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Харківський національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2007. — 200арк. — Бібліогр.: арк. 148-164.
101. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. — М.: Наука, 1988. — 192с.
102. Ковальчишина Н.І. Зміни у мотиваційній сфері особистості слідчих на ранніх стадіях професіоналізації: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Н.І. Ковальчишина ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2008. — 20 с. — укр.

103. Коган М.С. Философская теория ценности. – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205с.
104. Козяр М.М. Педагогічні основи виховання у курсантів навчальних закладів системи МВС відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків [Текст] : дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Козяр Михайло Миколайович ; Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. М.Коцюбинського. – К., 1998. – 166 с.
105. Козяр М.М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях: Монографія.- Львів: «Сполом», 2003. – 376с. – Бібліогр.: с. 310-343.
106. Кон И.С. Психология ранней юности: Книга для учителя. — М.: Просвещение 1989. - 255с.
107. Кони А.Ф. Избранные труды и речи. Учебное пособие. – Тула, издательство "Автограф", 2000. –.550 с.
108. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 240 с.
109. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза / М.В. Костицкий. – Львов, Изд. при Львовском гос. ун-те Издательского объединения «Вища школа», 1987. – 142 с.
110. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 1988. — 304с.
111. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Рад. школа, 1989. — 608с
112. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми управління освітою : навч. посіб./ Крижко В. В. – К. : Освіта України, 2005. – 440 с.
113. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.
114. Кірюхін Д.І. Вступ до філософії релігії Гегеля. Філософія як спекулятивна теологія. — К.: ПАРАПАН, 2009. — 204 с
115. Кудрявцев В.Т. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. —

М.; Знание, 1991.- 80с.

116. Кулинич О.І. Теорія статистики: Підручник. – 4-е вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2009. – 311с. – (Вища освіта ХХІ століття).

117. Кушнірова Т.В. До проблеми сприймання й оцінювання соціальних цінностей // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод, зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської; ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського; Упор. О. М. Павліченка. - К., 1997. – С. 62 - 65.

118. Лазурский А.Ф. Классификация личностей. — Петербург.: Гос. издат, 1921. — 401с.

119. Лапин Н.И. Социальные ценности и реформы в кризисной России // Социологические исследования, 1993. №9. – С. 34.

120. Лапин Н. И. Ценности как компоненты социокультурной эволюции современного общества // Социологические исследования, 1994. №5. – С. 58.

121. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. — М.: Политиздат, 1989. — 304с.

122. Левенець О.А. Психологічні чинники розвитку професійних умінь працівників органів внутрішніх справ: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / О.А. Левенець ; Акад. упр. М-ва внутр. справ. — К., 2009. — 16 с. — укр.

123. Левитов Н.Д. Психология характера. — 3-е изд. — М.: Просвещение, 1969. — 424с.

124. Леженіна Л.М. Психологічні чинники емоційного вигорання слідчих Служби безпеки України: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Л.М. Леженіна; Акад. упр. МВС. — К., 2009. — 16 с. — укр.

125. Леонтьев А.Н. Деятельность Сознание. Личность. — Изд. 2-е. — М.: Политиздат. 1977. — 304с.

126. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - 3-е изд — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. — 575с.

127. Леонтьев Д. А. Жизненный мир человека и проблема ценностей // Психологический журнал, 1992. №2. - С. 13.

128. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций. – М., 1992. – 120 с.
129. Литвинова Г.О. Особливості функціонування емоційної сфери працівників ППСМ в умовах професійної діяльності: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Г.О. Литвинова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2008. — 21 с. — укр.
130. Ломкина И.С. Теоретико-аксиологические основы формирования профессиональной компетентности специалистов в вузе (социокультурный аспект): Монография. – М.: Моск. гос. открытый пед. ун-т им. М.А. Шохова, 2003. – 321 с.
131. Лукьянов В.Г. Изучение проблемы ценностей в современной философии //Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века: Материалы международной науч. конференции. 18 мая 2001 г. Санкт-Петербург. Серия «Symposium». Выпуск № 12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 221-224.
132. Луцький А.І. Використання спеціальних психологічних знань при розгляді кримінальних справ у суді [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юридичних наук : [спец.] 19.00.06 "Юридична психологія" / Луцький Андрій Іванович ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. - К., 2010. – 18 с.
133. Магамадова Л.Х. Управление процессом развития профессиональных ценностных ориентаций будущего учителя. Дис. ... канд. пед. наук. – Таллин, 1994. – 190 с.
134. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917—1985 рр.). / за ред. В.Г. Лугового — К.: Либідь, 1992. — 196с.
135. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навч. посіб. — Видання 2е, перероб. та допов. — К.: «Центр навчальної літератури», 2004. — 272 с.
136. Марчук В.М. Правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність – К., 1996 – 106 с.
137. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / Перев. с англ., предисловие Г. А. Балла. — К.; Донецк, 1994 —52с.

138. Маценко В.Ф. Вивчення емоційно-вольових та особистісних характеристик учнів // Практична психологія.— Суми: Мрія, 1992. – Вип.1. – с. 123—153.
139. Мееровский Б.В. Гоббс. — М.: Мысль, 1975. — 208 с.
140. Монтень М. Проби / Мішель Монтень ; [пер. з фр. Анатолія Перепада]. — К. : Дух і літера, 2005. — Т. 1. — 365 с.
141. Никитина О. Н. Ценностные ориентации молодежи, избравшей профессию педагога. Дис. ... канд. пед. наук. — М., 1992. — 180 с.
142. Ойзерман Т. И. Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования). — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2008. — 520 с.
143. Орлов А.А. Педагогическое мышление как ценность // Педагогика, 1996. №5. — С.23–25.
144. Оніщенко Н. В. Організаційно-правові та індивідуально-психологічні умови ефективності професійної діяльності працівників слідчих підрозділів МВС України: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Оніщенко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2006. — 19 с. — укр.
145. Павліченко А.П. Психологічне дослідження професійно-важливих якостей цивільних охоронців ДСО МВС України// Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України/ За ред. С.Д.Максименка. Т.IX, част.5. — К.: 2007. — С.265-270.
146. Павлик Н.В. Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. — К., 2006. — 270, [2] арк. — Бібліогр.: арк. 200-214.
147. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. — 3-тє вид., допов. і переробл. — К.: СПД Богданова А.М., шк., 2008. — 376 с.
148. Педагогічний словник / За ред. Ярмаченка М.Д. — К.: Педагогічна думка. — 2001. — 516 с.
149. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический

тренінг. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 216 с.

150. Пиаже Жан: теорія, експерименти, дискусії: Сб. статей / Сост. и общ. ред. Л.Ф. Обухова и Г.В. Бурменской; предисл. ... Издание 2-е. ... Ильясов И.И. Система эвристических приемов решения задач. — М., 2001. — 136 с

151. Платонов К.К. Структура и развитие личности / АН СССР. Ин-т психологии — М.: Наука, 1986. — 255с.

152. Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник / Л. Г. Ложкін, Н. І. Пов'якель. — К. ВД «Професіонал», 2007. — 416 с.

153. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи : практикум : навч. посібник / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко. — К. : Каравела, 2008. — 336 с. — Гриф МОН України.

154. Погорелова Г.Н. Дифференцированный подход к формированию ценностных представлений студентов технической специализации: Дис. ... канд. пед. наук. — Брянск, 2001. — 196 с.

155. Полудьонна Н.С. Психодіагностика індивідуально-типологічних властивостей майбутніх працівників оперативних підрозділів міліції: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Н.С. Полудьонна ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2009. — 19 с. — укр.

156. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. — К.: Наш час, 2005. — 280с. — Бібліогр.: с.252- 278.

157. Помиткін Е.О. Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07/ Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. — К., 1998 — 21с.

158. Помиткін Е.О. Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби. Дис... канд. психол. наук: - 19.00.07. — К., 1998. — 146 с.

159. Помиткін Е.О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді: дис. доктора психол. наук (19.00.07) / Е.О. Помиткін. — НПУ ім. М.П. Драгоманова — 2009. — 527 с.

160. Попов С. И. Проблема происхождения и функционирования понятия «ценность» в социологии // Социологические исследования, 1979. №3. – С. 35.
161. Пономаренко В. А. Психология духовности профессионала — М.:РОА 1997. —296с.
162. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие / Под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. - СПб.: Речь, 2002. - 694 с:
163. Психодіагностика в службі зайнятості: метод. посіб. / за ред.
164. В.В. Синявського, О.О. Яцишина – К., 1998. – 132 с.
165. Психологічний словник /За ред. В.І. Войтка, - К.: Вища школа, 1982.- 216с.
166. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: Навчальний посібник для студентів ВНЗ / Долинська Л.В., Максимчук Н.П. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. - 124 с.
167. Равкин З.И. Развитие образования в России: новые ценностные ориентиры. (Концепция исследования: аксиологический аспект) // Педагогика. 1995. № 5. – С. 87–90.
168. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ – М», 2008. – 672с.
169. Разживина Л.В. Развитие и формирование профессиональных ценностных ориентаций у студентов педвуза. Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1992. – 187 с.
170. Рыбалка В.В. Концептуальні та методичні основи формування особистісного підходу у профільному навчанні старших школярів. // Українська психологія: сучасний потенціал: Матеріали 4-х Костюківських читань (25 вересня 1996 р.). Т.11. — К.: Вид-во ДОК-К, 1996, –Т.2.– С. 405-412.
171. Рыбалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія /За ред. Г.О.Балла.- К.: ІПППО АПН України, 1998.-160 с. – Бібліогр.: с.144- 160.
172. Рыбалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіки: навч. посіб / В.В. Рыбалка. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009 – 575 с.
173. Розов Н. С. Ценностное обоснование гуманитарного образования в

- современном мире. Автореф. дис. д-ра филос. наук. – М., 1993. – 31 с.
174. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. Новосибирск, НГУ, 1998. – 292 с.
175. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Пер. с англ. / Общ. ред. Е.И. Исепиной— М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. — 480с.
176. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
177. Русалов В.М. Предметный и коммуникационный аспекты темперамента человека. // Психологический журнал. –1989. Т. 10, №1, С. 10 - 21.
178. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. – Киев: Наукова думка, 1987. – 156 с.
179. Савчин М.В. Вікова психологія: Навч. посіб. — К.: Академвидав, 2005. — 300 с.
180. Савчин М.В. Духовний потенціал людини. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203с.
181. Садова Т.А. Аксиологічний підхід у системі педагогічної методології // Дошкільна освіта.-2010.-N 1(27).-С.63-69.
182. Самолюк В.В. Основи правознавства: Навчальний посібник / В.В. Самолюк, А.О. Філіп'єв. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2006. – 152с.
183. Семиченко В.А. Психология общения.— К.: «Магістр-S» 1998. - 152с.
184. Сергієнко Н.П.Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Надія Павлівна Сергієнко; Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2005. — 19 с. — укр.
185. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня: Монографія — К.: Поліграфкнига. 1996 —406с.
186. Скороходько К.В. Децентрація як механізм міжособистісного пізнання / К.

- В. Скороходько. - С.18-20. - Библиогр. в конце ст.
187. Слостенин В.А. Введение в педагогическую аксиологию: Учеб. пособие. – М.: Академия, 2003. – 185 с.
188. Сливка С.С. Юридична деонтологія. Навчальний посібник / К.: Атіка, 2008. – 296 с.
189. Соколов В.В. Бытие, познание, человек и общество в философской доктрине Томаса Гоббса / В.В. Соколов // Гоббс Т. Сочинения. В 2 т. Т. 1 / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1989. – С. 3 – 65.
190. Ставицька С.О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія / Світлана Олексіївна Ставицька; В.о. М-во освіти, науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Ін-т соціології, психології та упр..– К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011.– 727 с.
191. Становських З.Л. Роль рефлексії у формуванні професійної самоідентичності // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету ім. П.Тичини / Редкол.: Н.І.Побірченко (гол.ред.) та інші, – К.: Науковий світ, 2002. – Вип. 3. – С. 123–129.
192. Субботин А.Л. Фрэнсис Бэкон. - М.: "Мысль", 1974. - 175 с.
193. Сухомлинський В.О. Вибрані твори : [в 5-ти томах] / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 4. – 1976. – 640 с.
194. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики [Текст] : [Виступ на Загальних зборах Академії педагогічних наук України 7 грудня 2005 р.] / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. - 2006. - N1. - С. 2-7
195. Таранов П.С. 120 філософов. Жизнь. Судьба. Учение. Мысли. Том 2, Симферополь: «Реноме», 2005. — 705 с
196. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. Т.1. — М.: Педагогика, 1985. — 329с.
197. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології. — К., 1979. – 126 с.

198. Ткачова Н.О. Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі : [монографія] / Н.О. Ткачова. — Луганськ : ЛНПУ імені Т.Г. Шевченка; Х. : Видавництво "Каравела", 2006. — 300 с.
199. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры – Л.: ЛГУ, 1960. – 156 с.
200. Тюріна В.О. Система цінностей як регулятор поведінки особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод, зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської; Ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського; Упор. О. М. Павліченка. - К., 1997. – С.76-79.
201. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис ... канд. юрид. наук / А. О. Фальковський . – Одеса : Б.в., 2011 . – 17 с.
202. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід у методології юриспруденції: філософсько-антропологічний вимір / А. Фальковський // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 року). – Л. : СПОЛОМ, 2008. – С. 332–339.
203. Фарина С.Я. Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових умовах // Неперервна професійна освіта: теорія і практика / 2001. – Випуск 3. – С.45-55.
204. Федоришин Б.О. Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації: Автореф. Дис.... д-ра пед. наук: — Київ: ІПППО АПН України, 1996. — 50с.
205. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., Изд-во Института Психотерапии. 2002. – 490 с.
206. Фоменко К.М. Духовна самореалізація особистості // Освіта на Луганщині. – 2000. – №1 (12). – С. 44-47.
207. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост. М.Г.Ярошевский — М.: Просвещение.1989. -447с.
208. Фромм Е. Мати чи бути. - К.:Укр. письменник , 2010. — 222с.

209. Франкл В. Воля к смыслу = The will to meaning. — М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. — С. 97.
210. Хмара С.А. Особенности формирования профессиональных ценностных ориентаций молодого учителя. Дис. канд. пед. наук. — Хабаровск, 1996. — 196 с.
211. Цінності освіти і виховання: Наук.-метод, зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської; Ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського; Упор. О. М. Павліченка. — К., 1997. — 224 с.
212. Цуканов Б.И. Собственная единица времени в психике индивида; Автореф. дис д-ра психол. наук: 19.00.07 / Киев. ун-т Т.Шевченко — К.,1992. — 42 с.
213. Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности. — Тбилиси, 1984. — 171 с.
214. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. — К.: Знання, 1965. — 48 с.
215. Чепелева Н.В Психологічна культура майбутнього вчителя — К,: Знання, 1989.— 32 с.
216. Чижевський Б.Г. Актуальні проблеми побудови національної системи виховання в умовах державотворчого процесу в Україні // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод, зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської; Ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського; Упор. О. М. Павліченка. - К., 1997. — С. 79 – 83.
217. Чудновский В.Э. Воспитание способностей и формирование личности. — М.: Знание, 1986. - 80с.: ил.
218. Шамлян К. М. Особливості вольової організації особистості студентів / К. М. Шамлян // Проблеми сучасної психології. - 2014. - Вип. 23. - С. 707-719. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pspl_2014_23_64.pdf.
219. Шинкаренко І.О. Особливості соціально-перцептивної регуляції професійного спілкування працівника ОВС: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / І.О. Шинкаренко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2005. — 20 с. — укр.
220. Шкіренко О.В. Духовні цінності як регулятор поведінки особистості в екстремальних ситуаціях / О.В. Шкіренко // Педагогічний процес: теорія і

практика. Педагогіка. Психологія: Зб. наук. пр. – К.: «Екмо», 2006. – Вип. 5. – С. 277 – 288.

221. Шкіренко О.В. Духовні цінності як психолого-педагогічна основа становлення особистості студента / О.В. Шкіренко // Наукові записки Ін-ту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. - Вип. 28. – С. 202 – 209.

222. Шкіренко О.В. Формування та розвиток духовних цінностей особистості майбутнього професіонала / О.В. Шкіренко // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. пр. – К.: ІВЦ "Політехніка", 2007. -№ 1(19).- С. 102 – 104.

223. Шкіренко О.В. Формування духовних цінностей студента на основі моделі високодуховної особистості майбутнього правознавця // Вісник Академії адвокатури України. – К.: Видавничий центр Академії адвокатури України, 2007. – Вип. 10. – С. 166 – 171.

224. Шкіренко О.В. Процес соціалізації та ціннісні орієнтації особистості студента-правознавця / О.В. Шкіренко// Педагогіка і психологія професійної освіти // Науково-метод. журнал. – Львів : "Львівська політехніка", 2007. - № 5. – С. 119 – 124.

225. Шкіренко О.В. Діагностика сформованості особистісних та духовних цінностей у майбутніх правознавців/ О.В. Шкіренко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. X, част. 5. – К., 2008. – С. 640 – 647.

226. Шкіренко О.В. Формування духовних цінностей майбутніх юристів /О.В. Шкіренко// Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в умовах соборної України: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. – К.: ІПОД, 2008. – С.61–63.

227. Шкіренко О.В. Психологічні особливості формування духовних цінностей у професіоналів /О.В.Шкіренко// Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи: Зб. матеріалів наук.- практи. конф. – Хмельницький:

ХНУ, 2009.– С.307 –311.

228. Шкіренко О.В. Розвиток психолого-педагогічної майстерності викладача у процесі формування духовних цінностей студентів /О.В. Шкіренко // Післядипломна освіта в Україні. – К.: УМО –2009. – № 2 – С. 28–31.

229. Шкіренко О.В.Формування духовних цінностей особистості як чинник професійного самовизначення молоді /О.В. Шкіренко// Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи: зб. наук. пр. за матеріалами IV Всеукр. наук.- практ. конф. (30 жовт. 2009р.) / [уклад. Л.М. Капченко, С.О. Тарасюк, А.В. Алексеева та ін.]. – К.: ІПК ДСЗУ, 2009. – С. 325 –332.

230. Шкіренко О.В. Розвиток духовно-моральної спрямованості особистості як громадянина соборної України /О.В. Шкіренко // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в умовах соборної України: Зб. матеріалів наук.- практ. конф. – К.: ІПООД, 2009. – С. 45–46.

231. Шкіренко О.В. Психологічні особливості формування духовних цінностей у майбутніх правоохоронців /О.В. Шкіренко// Філософські, методологічні і психологічні проблеми права: тези доп. III Всеукр.науко.-теорет. конф. (Київ 23 квіт. 2010р.) [Текст] / ред. кол. : В.В.Коваленко, М.В.Костицький, О.М.Джужа та ін.– К.: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – С.230–231.

232. Шкіренко О.В. Творчий розвиток комунікативної готовності педагогів до формування духовних цінностей учнівської молоді /О.В. Шкіренко// Розвиток психологічної готовності педагогів до творчої професійної діяльності :[наук.-метод. посіб.]/ за наук.ред. Е.О. Помиткіна. – К.; Миколаєв, 2010.– С. 196–201.

233. Шкіренко О.В. Психологічні особливості формування духовних цінностей у творчо обдарованих студентів-правознавців /О.В. Шкіренко// Структура особистості обдарованої дитини у віковому вимірі. Матеріали Всеукраїнської науково-практичного семінару (м.Київ, 17 травня 2010р.). – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2010. – С. 273–278.

234. Шкіренко О.В. Аксиологічний аспект діяльності педагога у навчально-

виховному процесі /О.В. Шкіренко// Аксіологічна канцептосфера педагогічної освіти. Тези доповідей філософсько-методологічного семінару (м.Київ, 17 травня 2010р.). – К.: LAT & K, 2010. – С. 72–74.

235. Шкіренко О.В. Образотворче мистецтво як засіб формування духовних цінностей особистості студента /О.В. Шкіренко// Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей: зб. матеріалів VII педагогічно-мистецьких читань пам'яті професора О.П. Рудницької / [за ред. О.М. Отич]. – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – С. 237–239.

236. Шкіренко О.В. Психологічний зміст особистісних і духовних цінностей /О.В. Шкіренко// Людиноцентризм як основа гуманітарної політики України: освіта, політика, економіка, культура. Матеріали Всеукраїнської конференції (м.Київ, 22лютого 2011р.). – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2011. – С. 393–299.

237. Шкіренко О.В. Розвиток духовної сфери обдарованих студентів-правознавців/О.В.Шкіренко// Освіта обдарованої та талановитої молоді – національна проблема. Матеріали Всеукраїнської конференції (м.Київ, 1 грудня 2011р.). Частина 2. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2011. – С.176–181.

238. Шкіренко О.В. Духовна культура і цінності особистості як основа розвитку компетентнісної складової майбутнього професіонала /О.В.Шкіренко// Теоретико-методологічні питання розвитку загальної обдарованості особистості : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 20-річчю заснування НАПН України, 13 березня 2012 р., М.Київ. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012 – С.143 –150.

239. Шкіренко О.В. Особливості розробки та реалізації психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей і культури у майбутніх правознавців /О.В.Шкіренко// Інтелектуальні здібності у структурі особистості старших підлітків як умова розвитку обдарованості: матеріали науково-практичного семінару, 8 червня 2012 року, м. Київ. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012. – С.118–125.

240. Шкіренко О.В. Психолого-педагогічні засади формування духовних цінностей у студентів-правознавців / О.В.Шкіренко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота: Зб. наук. пр. – К., 2012 – С.65–67.
241. Шкіренко О.В. Психологічні чинники формування духовних цінностей у майбутніх правознавців / О.В.Шкіренко // Психологічні та педагогічні проблеми педагогічної дії: зб. наук. праць : у 2-х ч. – Ч.1 / за наук.ред. В.В.Рибалки, Е.О.Помиткіна: НТУ «ХП», 2012. – С.424–430.
242. Шкіренко О.В. Психологічний зміст духовних цінностей і культури особистості майбутнього професіонала / О.В.Шкіренко // Психолого-педагогічні особливості навчання та виховання інтелектуально обдарованих дітей : Матеріали науково-практичного семінару, 25 жовтня 2012 року, м. Київ. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2012. – С.160–166.
243. Шкіренко О.В. Сформованість духовних цінностей і культури як умова розвитку педагогічної майстерності педагога/ О.В.Шкіренко // Психологічні засади формування педагогічної майстерності вчителів у роботі з інтелектуально обдарованими учнями : матеріали круглого столу, 22 листопада 2012 року, м.Київ. – К.: : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2012. – С.161–165.
244. Шкіренко О.В. Духовна культура і цінності як основа розвитку особистісно-професійних якостей педагогів/ Шкіренко О.В. // науково-педагогічна спадщина Антона Макаренка у практиці сучасних освітніх закладів: Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 125-й річниці від дня народження Антона Семеновича Макаренка/ упоряд. Л.Б.Лукачова, О.І.Щербак. – Херсон: Олді-плюс, 2013. – С.274–277.
245. Шкіренко О.В. Психологічні особливості діагностики духовної культури і цінностей педагогічного персоналу/ О.В.Шкіренко // Духовна культура як умова розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників: матеріали круглого столу, 23 травня 2013 року, м. Київ. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2013. – С.202–210.

246. Шкиренко Е.В. Психологические особенности формирования духовных ценностей у будущих профессионалов // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва. – 2013. – № 8. – С. 367–370.
247. Шкіренко О.В. Обґрунтування психолого-педагогічного інструментарію діагностики сформованості духовних цінностей і потенціалу інтелектуально обдарованих майбутніх правознавців / О.В. Шкіренко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. Педагогіка. Психологія: щомісячний наук.-метод. журнал. — К. : Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014. — С. 15—19.
248. Шкіренко О.В. Розвиток духовного потенціалу і цінностей як чинників компетентісно орієнтованої підготовки майбутніх фахівців / О.В.Шкіренко //Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації: матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р. [у 2 ч.]. Ч.2 / Нац. акад. пед. наук України;– К.: Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014 – С. 11—17.
249. Шкіренко О.В. Моральна відповідальність // Освіта дорослих: енциклопедичний словник / [за ред. В.Г. Кременя, Ю.В. Ковбасюка; Нац. акад. пед. наук України, Нац. акад. держ. упр. при Президентові України та ін.]. — К. : Основа, 2014. — С. 235—236.
250. Шкіренко О.В. Духовні цінності як чинник розвитку духовного потенціалу особистості в сучасних умовах / О.В. Шкіренко // Сучасна середня освіта: інновації, методологія, теорія, практика : тези доповідей на між регіон. наук.-практ. конф., 7 жовтня 2014 р. / [за заг. ред.. І.М. Бобер]. — Кременчук : ПП О.В. 2014. — С. 329—332.
251. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Общ. ред. Толстых А. В. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
252. Юзвак Ж.М. Духовний розвиток особистості: проблеми, гіпотези, теоретична модель //Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: Міжвід. наук. зб. /А.І.Комарова, Ю.П.Богущкий та ін. – К.: Науково-дослідний інститут "Проблеми людини", 1999.-Том 14.- С.123-129.

253. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / Пер. с нем. А.М. Боковикова – М: Прогресе; Универсум, 1994. – 331с.
254. Юрас І.І.Педагогічна концепція Памфіла Даниловича Юркевича. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 64 с.
255. Юркевич В.С. Об индивидуальном подходе в воспитании волевых привычек. — М.: Знание, 1986. — 77с. – Библиогр. с. 73.
256. Яворська Г.Х. Соціально-професійна зрілість курсантів вищих закладів освіти МВС України: Монографія. – Одеса: ПЛАСКЕ ЗАТ, 2005. – 408с.
257. Яковлев С.В. Аксиологический подход в педагогическом исследовании: сущность, значение, проблемы реализации // Современная высшая школа: инновационный аспект. 2010. № 3. – С. 85–92.
258. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 203 с.
259. Ярошенко А.О. Ціннісний дискурс освіти : [монографія] / А. О. Ярошенко. — К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. — 156 с.
260. Allport G.W. Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality. New Haven: Yale University Press, 1955
261. Burden PR, Classroom Management and discipline: Methods to Facilitate Cooperation and Instruction. — New York: Logman Publishers SA, 1995. — 378p.
262. Кирил Георгиев Попов. Бездуховността. Университетско изд. «Св. Климент Охридски», София, 1998. - 288 с.
263. Lisa Zamosky Socrates: Greek Philosopher. — Teacher Created Materials, 2007. — 32 с.
264. Maslow A. H., Frager R. H. Motivation and Personality. - : Addison-Wesley Pub Co, 1987.- 293.
265. Milo R. D. Egoism and Altruism. Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1973.
266. Münsterberg, H. [1913] 2005. Psychology and Industrial Efficiency. Adamant Media Corporation.
267. Rescher Nicholas. Philosophical Inquiries: An Introduction to Problems of

Philosophy. Hittsburgh Press, 2010. – 220p.

268. Rogers C.R. A way of Being. – Boston : Houghton Mifflin, 1980. – X. – 395p.

269. Waldron, Jeremy, 2002. God, Locke and Equality. Cambridge Uni. Press.

270. James, William (2009). The Varieties of Religious Experience. The Library of America. pp. 74–120.

Додаток А

Плани занять згідно психолого-педагогічної програми формування духовних цінностей у майбутніх правознавців

Перший семестр

Тема 1. Психологія і духовні цінності правознавця.

Мета: узагальнення існуючих уявлень про духовні цінності правознавців.

Обладнання: , фломастери, кольорові олівці, фарби.

Опорні поняття: психологія, духовні цінності правознавця,
ієрархічна система цінностей особистості;

План заняття

1. Обговорення головних теоретичних положень.
 2. Психолого-педагогічна рольова гра «Прес конференція Абрахама Лінкольна з журналістами газети «The New York Times».
 3. Все добре починається з любові. «Духовні цінності і любов».
 4. Схематичне зображення теми «Любов все перемагає».
- Написання листа-любові – подяка батькам, рідним, вчителям.

Завдання для студентів

Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:

- 1.1. Психологія і духовні цінності правознавця.

- 1.2. Ієрархічна система цінностей особистості. Що таке цінності? Які духовні цінності нам відомі? Які духовні вартості найбільш важливі для нас? З якими духовними цінностями, на Вашу думку, пов'язана робота правознавця?
- 1.3. Все добре починається з любові. Любов до себе, рідних, друзів, України, Всесвіту.
- 1.4. Підготуватися до виступу на тему «Я і моя професія».
- 1.5. Прочитати «Американська трагедія» Теодора Драйзера, підготуватись до обговорення роману.

Список рекомендованої літератури

1. *Біблія*. – К.: УБТ, 1988 – 1523 с.
2. *Бех І.Д.* Особистісно орієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. - К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
3. *Боришевський М.Й.* Духовні цінності в становленні особистості громадянина: Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України / Педагогіка і психологія, 1997.– № 1 (14).– С.144-150.
4. *Коновалова В. О., Шепітько В. Ю.* Юридична психологія: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 240 с.
5. *Теодор Драйзер. Американская трагедия ТХТ Американский роман, перевод Н.Галь и З.Вершининой, Баку, "Олимп", 1995.– 499 с.*
6. *Формування духовних цінностей молоді у творчій спадщині О.А. Захаренка.* Навч. посіб. / Автори :Захаренко С.О., Орлова Н.В. -Черкаси.: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006 р. – 252 с.
7. *Шкіренко О.В.* Формування духовних цінностей студента на основі моделі високодуховної особистості майбутнього правознавця // Вісник Академії адвокатури України. – К.: Видавничий центр Академії адвокатури України, 2007. – Вип. 10. – С. 166 – 171.
7. *Энциклопедия юридической психологии / Под общ. ред. проф. А.М. Столяренко.- М., 2003.- 607 с.*

Тема 2. Особистість правознавця. Індивідуально-психологічні характеристики особливості студента-правознавця.

Мета: розкриття складності професії правознавця, визначення індивідуально-психологічних характеристик особистості правознавця.

Обладнання: класифікація психологічних властивостей високодуховного правознавця.

Опорні поняття: особистість високодуховного правознавця; духовно-моральний кодекс правознавця.

План заняття

1. Обговорення головних теоретичних положень.
2. Конституція України — основний закон держави України.
3. Складання духовно-морального кодексу правознавця.
4. Знайомство з роботою правознавців «Спілки адвокатів».
5. Міні-конференція «Особистість правознавця».
6. Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Особистість майбутнього правознавця і «Духовно-моральний кодекс».
 - 1.2. Індивідуально-психологічні характеристики особливості правознавця. Різні теорії та концепції особистості.
 - 1.3. Структура особистості. Класифікація психологічних властивостей високодуховного правознавця як еталон для майбутніх правників.

Список рекомендованої літератури

1.Біблія.– К.: УБТ, 1988 – 1523 с.

2.КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)

3. Теорія держави і права: Підручник //За ред. С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

4.Кодекс честі і моралі: <http://moralikodeks.ru/>

Тема 3. Цінності особистого життя. Спілкування правознавця. Характер правознавця.

Мета: усвідомлення сутності цінностей особистого життя майбутнього правознавця. Оволодіння різними формами і засобами спілкування. Активізація, розвиток рис характеру у майбутнього правознавця.

Обладнання: кінострічка «Принц Єгипту».

Опорні поняття: цінності, особисте життя, спілкування, характер правознавця.

План заняття

1. Цінності особистого життя .Гармонія душі та зовнішньої поведінки.
- 2.Творчий шлях високодуховних особистостей. Вміння творити, а не руйнувати. Осягнення добра і краси.
- 3.Обговорення теми: Чому я обрав професію правознавця?
4. Спілкування правознавця.
- 5.Характер правознавця. Складання загадок. Позитивні якості. Якості-друзі та якості-вороги.
- 6.Перегляд та обговорення кінострічки «Принц Єгипту».
7. Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1.Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:

1.1.Унікальність кожної людини. Видатні особистості, які реалізували свій духовний потенціал на користь людям: Піфагор, Платон, Ісус Христос, Володимир Мономах, Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко... Що ми знаємо про них? Мій ідеал.

1.2.Спілкування правознавця. Потреби і мотиви спілкування. Різні форми і засоби спілкування.

1.3.Які риси характеру необхідно набувати правознавцю?

Список рекомендованої літератури

1.Біблія.– К.: УБТ, 1988 – 1523 с.

2. Буяльский Б. А. Курс на мастерство. — К., 1974. — С. 37—39.
3. Горбушина Л. А. Выразительное чтение и рассказывание. — М., 1976. — С. 30—54.
4. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. — М., 1989. — С. 367-383, 403-436.
5. Помыткин Э.А. 12 путей духовности. учеб. пособ. / Э.А. Помыткин Э.А. — К., «Освіта України», 2007. — 110с., ил.
5. Станиславский К. С. Работа актера над собой // Собр. соч.: В 8 т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 332-347.
6. Сухомлинський Б. О. Як виховати справжню людину//Вибр. твори: В 5 т. — К., 1976.— Т. 2. - С. 206-208, 296-306, 399-402, 414-416.
7. Томан Іржі. Мистецтво говорити. — К., 1989. — С. 208—233. (Підготовка виступу. Початок, головна частина і завершення виступу).

Тема 4. Сімейні цінності. Суспільно-соціальні цінності. Спрямованість особистості правознавця.

Мета: узагальнення існуючих уявлень про сімейні і суспільно-соціальні цінності; усвідомлення сутнісних характеристик спрямованості правознавця.

Обладнання: документальний фільм «Життя і смерть».

Опорні поняття: подружня вірність, єдність сімейного кола, сімейний добробут, позитивне вирішення сімейних проблем; прагнення до національної єдності, добробут країни, соціальна справедливість, порядок у державі, патріотизм, свобода, рівність, порозуміння між громадянами;

План заняття

1. Обговорення головних теоретичних положень: Подружня вірність. Розлучення. Закони, які захищають сім'ю. Відповідальність за сім'ю. Батьки і діти.
2. Відео лекторій. «Життя і смерть» – проблема абортів на Україні.
3. Конституція України. Здатність жертвувати власним заради спільного.
4. Суспільно-соціальні цінності.
5. Знайомство з працівниками господарського суду. Структура і робота суду.
6. Міні-конференція: Правосуддя. Смертна кара. Вбивство. Аборти. Самогубство чи життя?
7. Методика «Моє найближче коло», створення карти ціннісного впливу на особистість.
8. Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Чи потрібен шлюб на все життя?
 - 1.2. Які закони захищають сім'ю?

- 1.3. Які суспільно-соціальні проблеми потребують негайного вирішення?
- 1.4. Обрати та опрацювати тему доповіді на конференцію. Підготуватися до виступу.

Список рекомендованої літератури

1. *Біблія*. – К.: УБТ, 1988 – 1523 с.
2. *Бондарчук О.І.* Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. – С.32-48.
2. *Клюєва Н.В.* Психолог и семья: диагностика, консультации, тренинг. – Ярославль: Академия развития, 2001. – С.4-90.
3. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)
4. *Психологія сім'ї: навч. посібник* / За заг. ред. В. М. Поліщука. – Суми: Універ. Книга, 2009. – С.33-53, 183-204.
5. *Семиченко В. А., Заслуженюк В. С.* Мистецтво взаєморозуміння: Психологія та педагогіка сімейного спілкування. – К.: Веселка, 1998. – С.7-27, 180-209.

Тема 5. Загальнолюдські цінності. Правосвідомість юриста.

Мета: поглиблення знань про загальнолюдські цінності і духовно-моральні стандарти; визначення шляхів формування правосвідомості майбутнього юриста.

Обладнання: художній фільм «Наполеон».

Опорні поняття: загальнолюдські цінності; правосвідомість юриста.

План заняття

1. Обговорення головних теоретичних положень.
2. Конституція України і загальнолюдські цінності. Екологічні проблеми і шляхи їх вирішення.
3. Рольова гра. Судове засідання: справа Клайда (роман Теодора Драйзера «Американська трагедія»)
4. Правосвідомість майбутнього юриста і шляхи її формування.
5. Творчі особистісні проекти духовного спрямування: правознавчий, науковий, соціальний, літературний, образотворчий, екологічний, науково-фантастичний, образотворчий, графічний, візуально-технічний (комп'ютерний), суспільно-організаційний тощо.
6. Перегляд і обговорення художнього фільму «Наполеон».
7. Підготовка відповіді на листи-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:

- 1.1. Чи потрібні нам закони, які захищають загальнолюдські цінності?
- 1.2. Формування і розвиток правосвідомості юриста.
- 1.3. Обґрунтувати тему обраного творчого особистісного проекту духовного спрямування.

Список рекомендованої літератури

1. *Абрамов А.І.* Функції правосвідомості та їх роль у реалізації функцій права [Текст] // Правознавство. - 2006. - № 5. - 57 с.
2. Біблія.- К.: УБТ, 1988- 1523 с.
3. *Бабаєв В.К.* Теорія держави і права [Текст] В.К. Бабаєв - М.: МАУП. - 2007. - 637 с.
4. *Високих Ю.В.* До питання про першоджерелах правосвідомості [Текст] // Соціум і влада. - 2007. - № 1 (13). - 70 с
5. *Додонов, В.М.* Великий юридичний словник [Текст] В.М. Додонов - М.: Инфра-М. - 2001. - 790 с.
6. *Теорія держави і права: Підручник //За ред. С.Л. Лисенкова.* – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
7. *Шеяфетдінова Н.А.* Деформація правосвідомості [Текст] Н.А. Шеяфетдінова - Омськ: Омська академія МВС Росії. - 2003. - 243 с.

Тема 6. Вищі цінності. Суспільний та індивідуальний досвід правознавця.

Мета: визначення поняття «абсолютні вічні цінності» ; узагальнення існуючих уявлень про суспільний та індивідуальний досвід.

Обладнання: роман Теодора Драйзера «Американська трагедія», художній фільм «Американська трагедія».

Опорні поняття: абсолютні вічні цінності; досвід правознавця.

2. Психотехніка переконання, доказування і заперечення неузгоджень у професійній діяльності.
3. Рольова гра. Судове засідання: справа Клайда (роман Теодора Драйзера «Американська трагедія»). Промова прокурора.

План заняття

1. Обговорення головних теоретичних положень.
2. Абсолютні вічні цінності і робота правознавця – дискусія.
3. Зустріч за «круглим столом» з правознавцями-професіоналами.
4. Обговорення роману Теодора Драйзера «Американська трагедія», перегляд фрагментів фільму.
5. Рольова гра. Судове засідання: справа Клайда (роман Теодора Драйзера «Американська трагедія»)
6. Готуємо Новорічні подарунки для дітей-сиріт.
7. Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Правознавці і абсолютні вічні цінності.
 - 1.2. Головна ідея роману Теодора Драйзера «Американська трагедія».
 - 1.3. Суспільний та індивідуальний досвід правознавця.

Список рекомендованої літератури

1.Біблія.– К.: УБТ, 1988- 1523 с.

2.КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)

7. Гумерова О.Ф. Проблема преступной личности в творческой и философской системе Теодора Драйзера // Актуальные проблемы современной науки. - Москва, 2007, № 5 - с. 25-27.

8. Теодор Драйзер. Американская трагедия ТХТ Американский роман, перевод Н.Галь и З.Вершининой, Баку, "Олимп", 1995.– 499 с.

Тема 7. Духовні цінності правознавця. Інтелект правознавця. Психофізіологічні якості правознавця. Підсумок роботи за семестр.

Мета: розкриття змісту духовних цінностей правознавця, розвиток розумової сфери і психофізіологічних якостей правознавця.

Обладнання: концептуальна модель дослідження психологічних особливостей сформованості духовних цінностей.

Опорні поняття: духовні цінності правознавця;

розумова сфера правознавця – увага, пам'ять, відчуття, сприймання, мислення, уява;

специфічна психофізіологія правознавця – витривалість, здатність до виправданого ризику, оптимальний рівень тривожності, швидке подолання переживань та розчарувань, адекватність реакцій, врахування індивідуально-типологічних можливостей особистості, темпераменту, типу нервової системи.

План заняття

- 1.Обговорення головних теоретичних понять.
2. Формування і розвиток духовних цінностей правознавця.
- 3.Визначення індивідуальних властивостей уваги, пам'яті, відчуття, сприймання, мислення, уяви студентів.
4. Виконання вправ на розвиток умінь психофізичної саморегуляції.
- 5.Співпраця студентів з міським психологічним центром служби у справах неповнолітніх.
- 6.Підготовка до Новорічного балу та аукціону творчості.
- 7.Накреслення перспектив на другий семестр.
- 8.Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Які духовні цінності найважливіші для мене?
 - 1.2. Оригінальність, нестандартність інтелекту. Здатність відокремлювати головне від другорядного.
 - 1.3. Психофізіологічні якості правознавця.

Список рекомендованої літератури

1. Бех І. Д. Становлення професіонала в сучасних соціальних умовах [Текст] / І. Д. Бех // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. — 2008. — № 2. — С. 109-115.
2. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. - К.: ІЗМН, 1998. — 204 с.
3. Біблія.- К.: УБТ, 1988 — 1523 с.
4. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина: Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України / Педагогіка і психологія, 1997.— № 1 (14).— С.144-150.
4. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 240 с.
5. Формування духовних цінностей молоді у творчій спадщині О.А. Захаренка. Навч. посіб. / Автори : Захаренко С.О., Орлова Н.В. - Черкаси.: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006 р. — 252 с.

Другий семестр

Тема 1. Психологічні особливості формування духовних цінностей у студентів. Цінності життя особистості.

Мета: визначення психологічних особливостей формування духовних цінностей правознавця, узагальнення існуючих уявлень про цінності життя особистості

Обладнання: психологічна модель формування духовних цінностей майбутнього правознавця.

Опорні поняття: психологічні особливості формування духовних цінностей у студентів-правознавців; цінності життя; гуманізм в історії людства; справжній і показний гуманізм.

План заняття

1. Психологічні особливості формування духовних цінностей у студентів.
2. Цінності життя особистості.
3. Міні-конференція: «Правознавці, гуманізм і твори мистецтва».
4. Вивчення закономірностей розвитку внутрішнього світу.
5. Етикет правознавця: теорія і практика .
6. Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.
7. Похід до музею Богдана і Варвари Ханенків – Київського музею західного та східного мистецтва.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Які психологічні особливості необхідно враховувати під час формування духовних цінностей у студентів-правознавців?
 - 1.2. Найголовніші цінності у житті.
 - 1.3. Справжній і показний гуманізм в історії людства.
 - 1.4. Підготувати тези доповіді до конференції «Правознавці, гуманізм і твори мистецтва».

Список рекомендованої літератури

- 1.Біблія.– К.: УБТ, 1988- 1523 с.
- 2.КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)
3. *Гивишвили Г. В.* Философия гуманизма. — М.: Поколение, 2009. — 496 с.
4. Куртц П. Гуманизм и атеизм: о сходствах и различиях. — «Вопросы философии», 1990. — № 10. — С. 168—174.
5. *Чёрный Ю. Ю.* Современный гуманизм // Философия в XX веке. Сб. обзоров в двух частях. — Москва: ИНИОН РАН, 2003. — Т. 2. — С. 125-167.
- 6.*Шкіренко О.В.* Образотворче мистецтво як засіб формування духовних цінностей особистості студента /О.В. Шкіренко// Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей: зб. матеріалів VII педагогічно-мистецьких читань пам'яті професора О.П. Рудницької / [за ред. О.М. Отич]. – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – С. 237-239.
7. *Шкіренко О.В.* Психологічні особливості формування духовних цінностей у майбутніх правоохоронців /О.В. Шкіренко// Філософські, методологічні і психологічні проблеми права: тези доп. III Всеукр.науко.-теорет. конф. (Київ 23 квіт. 2010р.) [Текст] / ред. кол. : В.В.Коваленко, М.В.Костицький, О.М.Джужа та ін.– К.: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – С.230-231.

Тема 2. Психологічні механізми духовного розвитку особистості і формування духовних цінностей у студентів-правознавців. Гармонія тіла, душі і природи.

Мета: узагальнення існуючих уявлень про психологічні механізми духовного розвитку особистості; визначення шляхів виходу з екологічної кризи.

Обладнання: документальні фільми «Чорнобиль», «Територія атомної станції "Фукусіма-1"».

Опорні поняття: психологічні механізми духовного розвитку особистості; шляхи виходу з екологічної кризи.

План заняття

1. Психологічні механізми духовного розвитку особистості
2. Міні-конференція «Моє бачення шляхів виходу з екологічної кризи».
- 2.Участь у заходах, які спрямовані на покращання екологічного стану природи «Чиста Столиця»
- 3.Похід до музею «Чорнобиль».
- 4.Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Які психологічні механізми духовного розвитку особистості формування духовних цінностей у студентів вам відомі?
 - 1.2. Закони, які захищають природу. Почуття єдності з природою. Інтерес до інформації щодо екологічного стану природи. Екологічна свідомість.

Критичне ставлення до науки і техніки, які використовуються для пригнічення природи та маніпулювання людиною.

Список рекомендованої літератури

- 1.Біблія.– К.: УБТ, 1988- 1523 с.
- 2.КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)
- 3.Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. - 720 с.
4. Колесник М.О., Грубінко В.В. Екологічне виховання учнів на засадах “глибинної екології” / Методичні рекомендації для студентів педагогічних навчальних закладів та вчителів. – Тернопіль: Видавництво ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2002. – 52с.

Тема 3. Ідентифікація. Децентрація. Рефлексія. Психологічна культура особистості правознавця.

Мета: узагальнення існуючих уявлень про ідентифікацію, децентрацію, рефлексію; розвиток психологічної культури особистості правознавця

Обладнання: концептуальна модель дослідження психологічних особливостей сформованості духовних цінностей, кінострічка «Ісус із Назарету»

Опорні поняття: ідентифікація, децентрація, рефлексія правознавця, психологічна культура особистості правознавця.

План заняття

- 1.Психологічні механізми духовного розвитку особистості: *ідентифікація, децентрація, рефлексія.*
- 2.Оцінка сили психологічних прагнень за методикою «Психологічна культура особистості» О. І. Моткова.
3. Шляхи формування психологічної культури особистості правознавця.
- 4.Перегляд і обговорення кінострічки «Ісус із Назарету»
- 5.Дискусія «Екологія мого внутрішнього світу».
- 6.Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Внутрішній світ, інтерес до власної сутності. Самоусвідомлення своєї природи, духовного "Я". Здатність до інтроспекції, самоусвідомлення власних позитивних якостей та якостей, що заважають духовному зростанню. Здатність до визначення власних здібностей, уподобань тощо.
 - 1.2.Ідентифікація правознавця.
 - 1.3. Децентрація особистості.
 - 1.4. Рефлексія – процес пізнання особистих психічних станів.

Список рекомендованої літератури

1. *Ананьев Ю.В.* Культура как интегратор социума: монография / Ю.В. Ананьев. Н.Новгород: НГУ, 1996. - 119 с
2. *Біблія.* – К.: УБТ, 1988- 1523 с.
3. *КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ* (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)
4. *Романов К.М.* Психологическая культура специалистов как фактор профессионального мастерства // Прикладная психология и психоанализ. - 2003. – № 1.– С. 19-27
5. *Рибалка В.В.* Аксиологічні основи психологічної культури особистості: Нав.-метод. посіб. / В.В. Рибалка – К: АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; АПН і МОН України, Укр. Наук.-метод. центр прак. психології і соц. роботи. – Чернівці: «Технодрук», 2009.– 228 с.
6. *Цукерман Г.А.* Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов / Г.А. Цукерман. М.: Интерпракс, 1994. - 160 с.

Тема 4. Трансценденція. Усвідомлення буттєвої єдності.

Мета: узагальнення існуючих уявлень про трансценденцію і усвідомлення буттєвої єдності; формування потреби накреслювати та виконувати власну програму самотворення.

Обладнання: концептуальна модель дослідження психологічних особливостей сформованості духовних цінностей.

Опорні поняття: трансценденція, усвідомлення буттєвої єдності

План заняття

1. Психологічні механізми духовного розвитку особистості: трансценденція, усвідомлення буттєвої єдності.
2. Перегляд і обговорення кінострічки «Перехресні стежки».
3. Дискусія «Егоцентризм і альтруїзм».
4. Рольова гра «Допит підсудного, свідків, експерта в суді» (роман Теодора Драйзера «Американська трагедія»).
5. Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.2. Методи самовдосконалення, готовність змінювати себе. Особистісна здатність накреслювати та виконувати власну програму самотворення.
 - 1.3. Розвиток психологічних механізмів духовного розвитку особистості: трансценденції, усвідомлення буттєвої єдності.
 - 1.4. Підготуватися до рольової гри «Допит підсудного, свідків, експерта в суді» (роман Теодора Драйзера «Американська трагедія»).

Список рекомендованої літератури

1.Біблія.– К.: УБТ, 1988- 1523 с.

2.КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)

Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. І.О. Балла – К.:ІПППО АПН України, 1998. – 160 с.

Тема 5. Актуалізація духовних цінностей особистості у підструктурах соціально-психолого-індивідуального виміру тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою)

Мета: визначення шляхів актуалізації духовних цінностей правознавця у підструктурах соціально-психолого-індивідуального виміру тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості.

Обладнання: концептуальна модель дослідження психологічних особливостей сформованості духовних цінностей.

Опорні поняття: актуалізація духовних цінностей правознавця в підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, інтелекту, досвіду, психофізіології

План заняття

1.Актуалізація духовних цінностей правознавця в підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, інтелекту, досвіду, психофізіології.

2. Психодіагностика духовного потенціалу у підструктурах спілкування, спрямованості, самосвідомості, інтелекту, характеру, досвіду і психофізіології (методика Е.О.Помиткіна «Духовний потенціал особистості») [191, с.206-207].

3. Обговорення тем: «Батьки і діти», «Вдячність».

4.Рольова гра : «Огляд речових доказів». «Промова прокурора», «Судовий процес: справа Клайда» (роман Теодора Драйзера «Американська трагедія»).

5. Спільний похід до Київського державного музею Т.Г. Шевченка.

6.Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1.Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:

1.2.Соціально-психолого-індивідуальний вимір тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою).

1.3. Речові докази на суді. Промова прокурора.

1.4. Підготуватися до обговорення тем: «Батьки і діти», «Вдячність».

Список рекомендованої літератури

1.Біблія.– К.: УБТ, 1988- 1523 с.

2.КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)

3.Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 240 с.

4.Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. І.О. Балла – К.:ІПШО АПН України, 1998. – 160 с.

Тема 6. Діяльнісний вимір психологічної структури особистості правознавця. Саногенне мислення правознавця. Вольовий потенціал майбутнього правознавця.

Мета: визначення компонентів діяльнісного виміру психологічної структури особистості правознавця.

Обладнання: документальний фільм «Голодомор».

Опорні поняття: компоненти діяльності правознавця: мотиваційно-аналітичний, пізнавально-правовий, стратегічно-тактичний, конструктивно-результативний, емоційно-регулятивний компоненти

План заняття

- 1.Компоненти діяльнісного виміру психологічної структури особистості правознавця: потребнісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворюючий, результативний, емоційно-почуттєвий (за В.В.Рибалкою).
- 2.Визначення компонентів діяльнісного виміру психологічної структури особистості правознавця.
3. Темперамент та хвороби. Саногенне мислення правознавця. Запобігання розвитку стресу. Розвиток вольового потенціалу особистості.
- 4.Рольова гра : «Захист підсудного», «Судовий процес: справа Клайда» (роман Теодора Драйзера «Американська трагедія»).
5. Похід до музею історії Києва.
- 6.Підготовка відповіді на лист-питання майбутньому правознавцю.

Завдання для студентів

1.Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:

1.1.Діяльнісний вимір тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою).

1.2. Захист підсудного. Промова адвоката.

1.3. Відео лекторій. «Голодомор».

1.4.Підготуватися до обговорення теми: «Жахливі уроки історії».

Список рекомендованої літератури

1. Березовська І. В. Особливості розвитку вольових якостей студентів у навчально-професійній діяльності :автореф. ... дис. канд., психол. наук / І. В. Березовська. – О., 2007. – 18 с.

2.Біблія.– К.: УБТ, 1988- 1523 с.

3.КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)

4. Гарейда В.Н., Лежнева Н.В. Научить быть здоровым // Начальная школа. – 2000. – № 9. – С. 99 – 100.

5. *Джексон А. Д.* Десять секретов здоровья : Современная притча о мудрости и здоровье, которая изменит вашу жизнь / А. Д. Джексон ; пер. С. Грабовецкий. – К. : София, 2004. – 144 с.
6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 240 с.
7. *Рибалка В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. І.О. Балла – К.:ІППЮ АПН України, 1998. – 160 с.
8. *Заставний Ф.* Український голодомор 1932-1933 років та його географія: через призму сучасної демографічної статистики // Географія та основи економіки в школі.– 2003.– № 1.– С.33 –37.
9. Лук'яненко Л. Пам'ятаймо про це: [Голодомор 1932-1933 р.р. в Україні] // Укр. культура.– 2002.– № 9 –10.– С.18 – 26.
10. *Розов В. І.* Адаптивні антистресові психотехнології : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / В.І. Розов. - Київ : Кондор, 2005. - 278 с.
11. Фірсель Н. На руїнах ідеології, або Поділ у рік голодомору: [Спогади очевидця] // Вітчизна.– 2002.– № 5 – 6.– С.131 – 138.

Тема 7. Віковий вимір особистості правознавця.

Сенс нашого життя – покращення себе та світу.

Мета: визначення вікових особливостей особистості; накреслення індивідуальних та колективних перспектив роботи на майбутнє.

Обладнання: кольорові олівці, фарби, фото, слад-шоу.

Опорні поняття: вікова психологія

План заняття

1. Віковий вимір тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою).
2. Вікові особливості правознавця.
3. Створення графічного або художнього образу понять вікової психології. (досвід викладача філософії В.К.Буяна)
4. Написання твору-роздуму «Мої власні досягнення».
5. Накреслення колективних перспектив роботи на майбутнє.
6. Підготовка до Весняного балу та аукціону творчості.
7. Надання студентами юридичних консультацій малозабезпеченим сім'ям під керівництвом досвідчених викладачів-правознавців.

Завдання для студентів

1. Ознайомившись із рекомендованою літературою, підготуватися до обговорення питань:
 - 1.1. Віковий вимір тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості (за В.В.Рибалкою).
 - 1.2. Накреслення індивідуальних перспектив роботи на майбутнє.
 - 1.3. Сенс нашого життя – покращення себе та світу.

Список рекомендованої літератури

1. Айгнер Томас. Иоганн Штраус — Ольга Смирнитская. 100 писем о любви. Документальный роман. М.: Время, 2005. – 240 с.
2. Біблія.– К.: УБТ, 1988 - 1523 с.
3. Вікова та педагогічна психологія : Навч. посібник /О.В.Скрипченко,Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400 с.
4. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)
5. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 240 с.
6. *Рибалка В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. І.О. Балла – К.:ІПППО АПН України, 1998. – 160 с.

Додаток Б

Класифікація духовних цінностей та професійних якостей майбутнього правознавця, що підлягають розвитку:

I. Спілкування та міжособистісна взаємодія:

- 1) почуття поваги, коректне, тактовне ставлення до співрозмовників;
- 2) прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування;
- 3) вміння логічно і точно висловлювати свої думки;
- 4) здатність до систематизації фактів, знань, до ведення нотаток, оформлення юридичних документів та протоколів;
- 5) здатність створювати і підтримувати у колективі атмосферу поваги, порозуміння, творчої співпраці;
- 6) здатність впливати на співрозмовника, переконувати його у правильності власних уявлень;
- 7) здатність до міжособистісного спілкування з різними віковими категоріями людей, які мають різний соціальний і процесуальний статус,
- 8) уміння встановлювати психологічний контакт.

II. Спрямованість особистості майбутнього правознавця:

- 1) ставлення до закону як до вищої соціальної цінності;
- 2) установки на використання законних і цивілізованих способів рішення професійних задач;
- 3) зважене ставлення до труднощів професії;
- 4) цілеспрямоване освоєння системи знань, практичних навичок і умінь в діяльності правознавця;
- 5) бажання вивчати закони, досвід правознавців інших країн;
- 6) інтерес до духовних цінностей, до моральних засад життя людей;
- 7) бажання приносити добро, користь світу, країні, людству, ближнім своєю роботою;
- 8) готовність до ризику в ім'я справедливості та істини.

III. Характер:

- 1) чесність;

- 2) відповідальність перед людьми та власною совістю;
- 3) цілеспрямованість;
- 4) відвертість у стосунках з людьми;
- 5) старанність, сумління, надійність;
- 6) вимогливість;
- 7) доброзичливість;
- 8) ввічливість, тактовність;
- 9) дисциплінованість, організованість, акуратність при виконанні різноманітних справ.

IV. Самосвідомість:

- 1) здатність до самооцінки, саморозвитку, самовдосконалення;
- 2) здатність до усвідомлення залежності між власними якостями та життєвими успіхами або невдачами;
- 3) потреба у самопізнанні;
- 4) здатність до аналізу ціннісної спрямованості своїх думок, слів та вчинків, їх співставлення з ідеалом;
- 5) здатність до самоорганізації духовно-моральної практики і діяльності;
- 6) здатність до мобілізації усіх своїх ресурсів на виконання важкої та необхідної роботи, яка потребує часу та сил;
- 7) здатність розробляти реальні плани, програму самовиховання своєї особистості на тривалий період і ефективно її реалізовувати.

V. Досвід:

- 1) здатність до постійного розвитку творчого, духовного, професійного досвіду;
- 2) стійке бажання отримувати знання, розвивати відповідні вміння, навички роботи правознавця;
- 3) здатність швидко набувати додаткової компетентності з метою розв'язання важливої та складної проблеми.
- 4) здатність до узагальнення юридичних знань та досвіду;

- 5) розсудливість, винахідливість передбачливість;
- 6) досвід з'ясовувати мотиви протидії правопорушникам та вміння їх нейтралізувати;
- 7) хист швидко набувати додаткової компетентності з метою розв'язання складних судово-процесуальних проблем;

VI. Інтелект, розумова сфера:

- 1) логічне мислення;
- 2) цілісність, системність мислення;
- 3) інтерес до закономірностей і законів різних країн, законів зовнішнього і внутрішнього світу;
- 4) здатність до бачення взаємозв'язків подій;
- 5) здатність до аналізу проблем, ситуацій, подій життя, власної поведінки та поведінки інших людей;
- 6) здатність до творчого синтезу, до поєднання різних точок зору, поглядів;
- 7) здатність відокремлювати головне від другорядного;
- 8) оригінальність, нестандартність інтелекту;
- 9) установка на запам'ятовування необхідних фактів та інформації;
- 10) здатність до тривалого збереження та оперативної актуалізації у пам'яті необхідної інформації у потрібний момент.

VII. Психофізіологічні якості:

- 1) швидкість і адекватність орієнтовних реакцій;
- 2) чутливість та витривалість;
- 4) пластичність нервової системи.

Додаток В1

Модифікована методика С.С.Бубнової «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості»

Інструкція для учасників

Прочитайте, будь ласка, твердження і запитання. Якщо Ваша відповідь на питання «так», або Ви погоджуєтесь з твердженням, тоді у бланку відповідей необхідно написати «+». Якщо відповідь на питання «ні» або Ви не погоджуєтесь з твердженням, тоді у бланку відповідей необхідно написати «-».

1. Чи вважаєте ви, що здоров'я, особиста безпека і матеріальне забезпечення – найголовніше в житті?
2. Подружня вірність – основа сімейного щастя.
3. Чи хочете ви самі брати участь у громадських заходах (мітингах, страйках) на користь близької вам верстви населення?
4. Чи часто ви купуєте картини та інші художні вироби або хотіли б купити?
5. Якщо ви зробили непристойний вчинок стосовно друзів або співробітників, чи будете ви переживати з цього приводу?
6. Чи маєте ви стійкість до спокус й можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших?
7. Перш за все – різноманітні задоволення, розваги, а потім – все інше.
8. Чи часто ви допомагаєте близьким по господарству?
9. Чи вважаєте ви, що шляхом громадських дій (зборів, мітингів) можна що-небудь змінити в громадському житті?
10. Як ви вважаєте, чи потрібно допомагати матеріально тим, хто просить милостиню?
11. «У всьому хочеться дійти до самої суті» — це про вас?
12. Чи допомагає правознавцям у роботі принцип презумпції невинуватості?
13. Влада — це почесно і значущо.
14. Якщо хтось із близьких довго хворіє, чи будете ви покійно виконувати його обов'язки по господарству?
15. Чи обговорюєте ви суспільні явища вдома і на роботі?
16. Чи притаманні вам такі риси, як милосердя і доброзичливість?
17. Ви відчуваєте потребу служити людям та правді?
18. Чи здатні ви об'єктивно оцінювати факти, обставини, докази?
19. Чи приваблює вас визнання і популярність?
20. Чи готові ви заплющувати очі на образи у родині заради щастя дітей і добробуту сім'ї?
21. Чи хвилює вас проблема національної єдності і порозуміння між громадянами країни?
22. Чи готові ви завжди прийти на допомогу потребуючим?
23. Любов, надія, віра в Бога – джерело моїх роздумів і дій.
24. Завжди відчуваю відповідальність перед людьми та власною совістю за виконану справу.
25. Не люблю і не вмію просити пробачення.
26. Своїх близьких я сприймаю такими, якими вони є, не намагаючись їх змінити.

27. Соціальна справедливість досягається демократичним шляхом.
28. Чи здатні ви розуміти іншу людину і вирішувати конфлікти з позиції розуму?
29. Часто розмірковую над тим, що є першоосновою та метою нашого життя?
30. Чи маєте ви здатність знайти конструктивний шлях вирішення складних проблем?
31. Ви вибрали свою професію здебільшого тому, що вона може вам приносити великий матеріальний достаток?
32. Слухняні діти і спокійна старість – чудова перспектива дружніх сімейних стосунків.
33. Порядок у державі має прямий зв'язок з духовно-моральними принципами громадян.
34. Чи поважаєте ви гідність іншої людини?
35. Чи вважаєте ви, що потрібно обов'язково допомогти людині, що впала?
36. Завжди намагаюся мати твердість духовно-моральних принципів.
37. Чи виникає у вашому серці недовіра до людей та озлобленість?
38. Якщо усі рідні - проти мене, я починаю замислюватись, що я роблю не так.
39. Встановити порозуміння між громадянами країни – завдання керівників будь-якої країни.
40. Ви завжди маєте доброзичливе ставлення до успіхів ваших друзів, колег?
41. Чи отримуєте ви радість від допомоги потребуючим, від самовіддачі?
42. Чи вмієте ви орієнтуватися в нестандартних, проблематичних ситуаціях?
43. Моя воля недостатньо розвинута, я не вмію керувати своїми емоціями та настроєм.
44. У конфліктних ситуаціях намагаюся зрозуміти, у чому я неправий і поспішаю перепросити, виправити ситуацію.
45. Для мене характерна соціальна активність.
46. Збереження миру на планеті – найважливіше завдання сучасності.
47. Біблія – мій духовно-моральний авторитет.
48. Ви маєте стійкість до ризику, небезпеки, невдач?
49. Чи характерні для вас такі риси, як неделікатність, недоброзичливість, невдячність?
50. Щасливе сімейне життя – найголовніше для мене.
51. Чи приваблює вас активна громадсько-соціальна робота?
52. Чи відчуваєте ви потяг до естетики, культури, мистецтва?
53. Завжди намагаюся бути вірним своєму слову.
54. Завдання правознавця – зміцнити законність і правопорядок.
55. Причиною моїх проблем часто виступають інші люди та обставини.
56. Позитивне вирішення сімейних проблем – мета всіх членів сім'ї.
57. Добробут країни залежить від дисциплінованості та відповідальності громадян.
58. Вас турбує питання – чому ще люди не знайшли гармонію з природою, навколишнім середовищем?

59. Чи відчуваєте ви єдність з усім організмом Всесвіту?

60. Пошук істини, встановлення справедливості – мета мого життя.

Номер питання											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48
49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
Σ											
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII

I, VII - *індивідуалістичні цінності*; II, VIII – *сімейні цінності*; III, IX - *суспільно-соціальні цінності*; IV, X - *загальнолюдські цінності*; V, XI - *вищі, абсолютні цінності*; VI, XII - *духовні цінності правознавця*.

Додаток В2

Модифікована методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в потребнісно-мотиваційній сфері

О.Ф.Потьомкіної

Інструкція для учасників

Відповідаючи на питання «так» чи «ні», необхідно написати «+» або «-» у бланку поряд з номером і підрахувати кількість позитивних відповідей на *непарні і парні* запитання

1. Вам часто кажуть, що Ви більше думаєте про інших, ніж про себе?
2. Ви зазвичай багато часу приділяєте собі?
3. Вам легше просити за інших, ніж за себе?
4. Ви вважаєте, що людина спочатку повинна думати про себе, а потім вже про інших?
5. Вам важко відмовити людям, коли вони Вас про щось просять?
6. Для себе Ви робите щось з більшим задоволенням, ніж для інших?
7. Ви часто намагаєтеся надати людям послугу, якщо у них трапилася біда чи неприємності?
8. Ви переконані, що не потрібно для будь-кого сильно напружуватися?
9. Для себе у Вас зазвичай не вистачає ні часу, ні сил?
10. Вам важко змусити себе зробити щось для інших?

11. Ви прагнете якомога більше зробити для інших людей?
12. Ви переконані, що турбота про інших часто йде на шкоду собі?
13. Ви переконані, що найбільша цінність у житті – жити інтересами інших людей?
14. Ви можете назвати себе егоїстом?
15. Ваша відмінна риса безкорисливість?
16. Вільний час Ви використовуєте для своїх захоплень?
17. Вам важко зважитися використовувати зусилля людини в своїх інтересах?
18. Ви часто просите людей зробити що-небудь з корисливих спонукань?
19. Ваша відмінна риса – вміння допомогти іншим людям?
20. Ви здатні докласти максимум зусиль лише за хорошу винагороду?

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

Додаток В3

Модифікована методика виявлення ціннісних орієнтацій (М. Рокич)

Список А (термінальні цінності)

- Активне професійне життя (зміцнення законності і правопорядку в країні);
- Нестримане бажання мати владу і впливовість
- Позитивне вирішення сімейних проблем;
- Життєва мудрість (усвідомлення відповідальності перед Богом, людьми та власною совістю за свої дії);
- Добробут країни і порозуміння між громадянами ;
- Потяг до культури, мистецтва і естетики;
- Потреба служити людям та правді;
- Визнання та популярність;
- Єдність сімейного кола;
- Наявність хороших і вірних друзів (милосердя та доброзичливість);
- Суспільно-соціальна справедливість;
- Творчість (можливість творчої діяльності);
- Прагнення до національної єдності;
- Різноманітні задоволення (відсутність обов'язків, приємне проведення часу);
- Високоморальна поведінка;
- Вміння визнавати свою провину та прощати інших;
- Щасливе сімейне життя;
- Пошук істини, встановлення справедливості.

Список Б (інструментальні цінності)

- Акуратність (вміння дотримуватись порядку у речах та справах);
- Вимогливість і сумлінність;
- Цілеспрямованість і принциповість;
- Життєрадісність (почуття гумору);
- Дисциплінованість і надійність;
- Незалежність (здатність діяти самостійно);
- Непримиренність до недоліків у собі та інших;
- Освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватись слова);
- Раціоналізм (вміння глибоко та логічно правильно мислити, приймати продумані раціональні рішення);
- Самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів;
- Тверда воля (вміння домагатися свого, здатність переборювати труднощі);
- Терпимість (до поглядів та думок інших, вміння прощати їхні помилки);
- Духовно-моральна спрямованість (стійкість до спокус);
- Чесність (правдивість, відвертість);
- Ефективність у справах (працелюбність, продуктивність у роботі);
- Тактовність при спілкуванні.

Додаток Г 1

Авторський опитувальник «Цінності майбутнього правознавця»

Інструкція. Виберіть, будь ласка, найбільш прийнятну для вас відповідь серед запропонованих варіантів:

- 1) Відчуваю прагнення до самопізнання і саморозвитку
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 2) Вмію адекватно оцінити свої якості характеру та визначити свої недоліки
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 3) Маю готовність боротися зі своєю духовно-моральною недосконалістю
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 4) Виявляю активне протистояння злу та несправедливості
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 5) Вмію контролювати свої емоції та почуття
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 6) Відчуваю потребу служити людям та правді
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 7) Маю здатність до диференціації добра і зла, вірного морально-духовного вибору
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 8) Легко відмовляюсь від імпульсивних, егоїстичних прагнень
а) завжди; б) інколи; в) ніколи.

- 9) Намагаюсь встановити гармонійні відносини у мікро та макро соціумі
 а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 10) Можу підпорядкувати прагматично-гедоністичні, матеріальні духовним цінностям
 а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 11) Важко адаптуватися у суспільстві, де панує духовно-моральна криза і девальвація духовних принципів, стандартів
 а) завжди; б) інколи; в) ніколи.
- 12) Маю стійкість і несуперечливість ціннісної системи
 а) завжди; б) інколи; в) ніколи.

Напишіть, будь ласка, відповіді на наступні запитання:

1. В чому полягає сенс Вашого життя?
2. Зазначте, будь ласка, проблеми, які існують у сфері судочинства, юриспруденції, правознавства?
3. Які шляхи вирішення проблем у сфері судочинства, юриспруденції і правознавства Ви пропонуєте?
4. Я обрав/обрала професію правознавця тому, що...

Додаток Г 2

Перелік необхідних духовних цінностей та професійних якостей майбутнього правознавця

прагнення знайти істину, встановити або відновити справедливість			стійкість до спокус й можливостей легкої наживи та збагачення за рахунок інших		
здатність встановлювати зв'язок між мотивами та морально-прийнятими засобами			усвідомлення відповідальності перед людьми та власною совістю за виконану справу		
нетерпимість до порушення закону			твердість духовно-моральних принципів		
повага до прав, свобод, честі і гідності громадян			прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування		
врахування точки зору іншої			дотримання принципу		

людини				презумпції невинуватості			
бажання приносити добро, користь ближнім, країні, світу своєю роботою				вміння інтегрувати духовно-моральні світоглядні позиції			
здатність до узагальнення духовних і юридичних знань				нетерпимість до порушення закону			
здатність свідомо регулювати емоції, почуття				вміння мобілізувати вольові зусилля для подолання перешкод			
інтерес до духовних цінностей, до моральних засад життя людей				діяльність в межах духовно-моральних цінностей та імперативів			
бажання захищати громадян від злочинців,				непідкупність та нетерпимість до зла			
почуття громадського обов'язку				здатність до самовдосконалення			
об'єктивна самооцінка				упевненість у собі			
дисциплінованість				організованість			
добра пам'ять на обличчя				сумлінність			
активність				непідкупність			

Додаток Д

Фрагмент протоколу результатів дослідження ціннісної орієнтації, потребнісно-мотиваційної спрямованості та духовного потенціалу студентів-правознавців в експериментальній групі до і після реалізації програми

Стат ь	М-ка Рокича до екперименту	М-ка Бубново ї			М-ка Потьомкіно ї до	після	М-ка Помиткіна	
		після	до	після			до	після
Ч	21	18	9	9	7	9	47	53
Ж	36	28	7	8	5	7	24	27
Ж	44	35	4	7	3	4	20	25
Ч	30	32	7	8	4	7	29	34
Ч	28	22	7	8	5	8	26	34
Ч	43	40	4	4	5	7	32	38
Ч	38	35	7	8	3	6	20	26
Ж	36	31	6	7	4	6	30	35
Ч	30	26	7	8	5	7	25	30
Ч	40	32	7	7	5	8	28	35
Ч	37	32	6	7	6	8	32	37

Ч	32	25	6	9	4	7	27	33
Ч	28	21	7	9	3	5	19	23
Ч	33	28	6	8	5	7	30	34
Ж	21	16	8	9	5	8	32	36
Ч	44	35	6	8	3	6	19	23
Ж	46	40	6	9	3	7	13	21
Ж	21	17	3	6	7	8	19	23
Ч	43	37	4	5	3	5	18	22
Ж	41	34	4	7	6	8	26	25
Ж	34	27	3	6	4	7	24	28
Ч	35	30	2	4	6	8	27	29
Ч	36	36	4	7	5	7	21	26
Ч	36	32	5	6	6	9	29	31
Ч	30	27	3	6	4	6	25	30
Ч	42	38	3	7	3	5	19	23
Ж	40	35	4	8	6	8	44	47
Ж	33	28	3	6	4	7	30	34
Ж	21	18	6	9	8	9	55	60
Ж	29	24	4	7	4	7	32	38
Ч	42	38	4	8	3	5	18	24
Ж	45	39	4	7	3	6	19	24

6-21 вис.рівень
22-40 сер.рівень
41-60 низ.рівень

8-10 вис. рівень
5-7 сер рівень
1-4 низ. рівень

7-9 вис.рівень
4-6 сер.рівень
1-3 низ.рівень

46-70 вис.рівень
20-45 сер.рівень
до 20 низ. рівень